

BIBLIOTEKA
SHITET
EJH-3
7 70



*Murat
Isaku*

PLAGËT
roman

SH-31

J 72

MURAT
ISAKU

PLAGËT

roman



SHTËPIA
BOTUESE
«NAIM
FRASHËRI»

DY FJALË LEXUESIT

Romani «Plagët» i shkrimtarit shqiptar Murat Isaku nga Tetova është botuar në Kosovë në vitin 1975. Në këtë roman trajtohen ngjarje rrëqethëse nga jeta e shqiptarëve të shpateve të Sharit në Kosovë gjatë sundimit të egër të të huajve. Ngjarjet kryesore, sipas ndonjë date që na jep autori, janë përqendruar në prag të Kryengritjes së Përgjithshme antiosmane të vitit 1912, por nyja kryesore e tyre zë fill që para 25-26 vjetësh, andej rreth vitit 1885, domethënë pas Lidhjes Shqiptare të Prizrenit.

Krahas shtjellimit të pasojave të shtypjes së huaj, autori i kushton një vend të rëndësishëm edhe trajtimit të plagëve që shkaktonte shtypja klasore e bejlerëve çifligarë si dhe plagëve të tjera shoqërore që mundonin ata fshatarë fisnikë dhe heroikë të shpateve të Sharit.

Romani botohet me disa shkurtime.

REDAKSIA

Në majë të Kepit të Qyqes Kelmend Gajria, plaku i Sharit, priste të bijën bareshë, Gjatën. Floçkat e shkurtër të ballit ia shkunduliste lehtë puhiza e mbrëmjes. Fytyra e tij, stërpikur dendur me shenja të rënda burrërie, dukej disi e perënduar, e lodhur, pa gjak. Shtërngohej t'i cilësonte tingujt e kumborës së dashit të tij mes kumborëve të kopeve, që zbritnin në stanishtë. Përmes kraharit të qepallave bojë fiku të tharë shquheshin dy sytë e tij me madhësi mesatare, që pamjes së tij i jepnin një hije madhështore.

Natë për natë dhe në të njëjtën kohë dilte aty ta priste të bijën. Dallohej ajo me gisht midis bareshave, me atë shtat të hedhur, të drejtë, me atë ballë të qeshur, kraharor të nxjerrë përpara dhe me atë hap të lehtë prej drenushe. Mirëfilli e dinte se babai, si rëndom, e priste majë Kepit të Qyqes, prandaj delet i ndillte me zë të lartë. E, Kelmend Gajria, sapo i ndiente, shtërën-

gonte shkopin nën squetull dhe hiqte përpara. E hidhte njëherit edhe hapin, edhe zërin: «Oj Gjatë, Gjatoooo, qe, qe!» — bëhej gati t'i thoshte ku gjendej, qe ku e priste, por, kur i kujtohej se Gjata e dinte Kepin e Qyqes, atëherë mbushte gojën me bishtin e kamishit dhe rënkonte rëndë.

Asnjëherë para se t'i vritej i biri i vetëm, Leka, nuk i kishte dalë përpara së bijës, mbasi gjithnjë i dukej se ajo ishte e re, e padjallëzuar. Prandaj as që e hante droja e natës. Por, që nga ajo ditë e kobshme, afër pranverës, kur ia ngriti varrin të birit, Lekës, disi u bë vesves. Buzë mbrëmjes, sapo merrte të perëndonte dielli, atij s'i zinte vendi vend. I dukej se dheu e çonte peshë, se e shtynte, se i rrëshqiste nën shalë. Rrëmbente atëherë martinën apo sëpatën dhe i lidhej Kepit të Qyqes. Aty pinte duhan dhe e kujtonte Lekën e vdekur bashkë me këtë të gjallën, fëmijën e vetme, së cilës tërë jeta gjer në këtë çast i kishte shkuar me delet e shtëpisë. Megjithëse asaj, dita-ditës, vinin duke iu pjekur shenjat e vajzërisë dhe duke i shkrepur ylli, ai bëhej se s'dyshonte në sjelljet e një të reje, që jeta e kishte përvëlur. I dukej se Gjata kishte sy të urtë, gjak të fjetur, mendje të pjekur dhe plot e përplot respekt ndaj dy pleqve të thyer në moshë. Kjo sjellje e saj disi ia shtonte besimin në virgjërinë e saj dhe bashkë me këtë edhe dashurinë, të cilën kurrë nuk ia shprehte me fjalë. Kuvendonte me atë gjithmonë preras e i fliste vetëm atëherë kur e donte nevoja dhe i përgjigjej kur e shihte të nevojshme.

Këtë herë mezi priti ta lagte gojën.

— A i ngope, bijë? — foli dhe vështrimit fluturimthi i dha udhë drejt fytyrës së saj të rreshkur nga dielli. Bëri nja dy hapa mbi fangun e njomë të bjeshkës dhe shtoi duke mos ia hequr sytë nga gropëzat e syve. — Zot, kush s'ka, falja, e kush ka mos vë dorë në ta!

Gjatës i dukej vetëm gjysma e fytyrës bardhoshe me dy sy të shkëlqyer dhe hundë të drejtë si qiri, që merrte hijshëm përmes dy faqeve.

— Shullajet, baba, sivjet i ka mbushur një bar i

imët si kadife. — foli ajo me një nuancë të fshehur të zërit.

— Po pse shkepon qeni? — pyeti ai shkurt.

— Gjithë ditën e ditës ia ka shkuar vala me qentë e asaj mëhalle. Janë bërë, të mallkuarit, lak e gjak. Do çobanë, më në fund, i ndanë duke u qitur ujë me kësula.

Kopeja sapo sosi te shtegu i përroit, ku Kelmend Gajria i numëronte dhentë, qellaku u gjet në duart e tij. E kapi për dy brirësh dhe ia nxori kurorën e luleve, që Gjata ia kishte lidhur në kullotë. E hodhi në vijë dhe e hëngri të bijën vetëm me bisht të syrit.

Gjatës fytyra iu bë gjak. Ndjeu dikund brenda në gjirin e mëngjër sikur e dogji zjarri. Këlthiti me grykë të mbyllur dhe çak-frak mendja i fluturoi tek i vëllai, që kishte rënë në dhe vetëm para tre muajsh. Disi e dërrmuar nga vala e kujtimeve, që i erdhën si breshër aty për aty, iu qas babait si me vaj:

— Baba, mos mendo, allahu e di se ia kam shkelur nurin e rahmetlisë, se e kam harruar? Më plaçin dy sytë e ballit, baba. kallup më dalshin, nëse... — Nuk e tori më gjatë, se sytë iu mbushën me lot dhe fryma iu lidh në grykë. Tash s'e pa as hënën që nxori vetull matanë pyllit, as zjarret në stanishtë.

Kelmend Gajria preu hapin. Nxori kamishin gojet dhe drejtoi shtatin, si të përpiquej ta bindte të bijën sa më mirë.

— Kurrë, kurrë, — shtoi me fytyrë nga hëna.

— Err, ërr, ërr, — ndolli mbyturazi delet Gjata duke mos qenë e zonja ta shuajë atë zjarr, që ia kalli babai tek shtegu i vijës.

— Eh ky Shari ynë, paska vetëm kepa dhe plagë, hë, kepa dhe plagë! — foli Kelmend Gajria nëpër hundë, kur u gjet buzë torishtës me kopenë dhe të bijën.

kishte mjelë delet, ta kishte ndezur zjarrin. I kishin thënë skutaqen ta lidhte sa më shtrënguar rreth belit, shervetën ta mbante poshtë. Në të korra të mos i dukeshin llërët dhe në dasma të mos i dukeshin flokët. Sytë t'i mbante gjithmonë të mbyllur dhe kuvendimin ta hidhte sa më të prerë. Kështu e kishin këshilluar, kështu përpiquej të sillej edhe ajo sonte mes katër gjerdhesh të stanit.

Kelmend Gajria, pasi i kërcëlliti gishtërinjtë një nga një dhe pasi ia ktheu grykën martinës përdhe, iu drejtua asaj:

— Gjatë, sillma daltën, se nuk po më fle zemra. Ata dy gurët e varrit, dy shokët e rahmetlisë, më janë varur mu në zemër, mu këtu nën brinjë, — dhe me kurrizin e pëllëmbës mbi vetull kërkoi edhe vetë veglat e punës, që i shërbenin për t'i latuar sa më mirë dy gurët e varrit. — I kam prerë në shpatull të krastës, — ndërhyri ai, kur nuk i bëri zë askush. — I bëra një trohë më të gjatë, dhe me nyje. I kam nxjerrë prej zemrës së gurit, që mos i hajë koha, — plotësoi ai dhe zuri trinën e stanit me gunë, që të mos e davariste era hirin e vatrës. Rroku çekiçin, u ul në dy kupat e gjujnëve dhe filloi të punonte me një rënie të ngadalshme. «Ky i bekuari m'i ka kalbur shpatullat, por hallall i qoftë Lekës!» Hoqi vështrimin nëpër majat e bjeshkës që humbisnin dikund në mugëtirën e dritës së hënës dhe shtoi si për vete: «Puna e gurit të varrit, gazi i djallit!»

Hënën sa çel e mbyll sytë e zunë retë, që vinin nga perëndimi. Faqen e bjeshkës e kaploi terri. Kelmend Gajrisë çekani i ngeli në dorë. Shpërthekoi jakën dhe foli me vështrim të hedhur në drejtim të kodrave: «Hej, Shar, he, Shar, sa gur i rëndë që je!» — dhe sytë i mbetën dikund në vallen e kodrave. Këtu i ruante të gjalla kujtimet për të vdekurit, për të gjallët, për armët, për hakmarrjet, e ruante fare të pashuar tërë një faqe jete. Si bari i vogël ishte mësuar gjumi ta merrte me krye në gunë, apo pëllëmbë, duart t'ia digjte e pique dielli, bukën ta hante me gjizë bri krojeve, rrugën ta

merrte shpatë... E tërë ajo jetë tash për një çast i shembëlëu kësaj mugëtire të dendur mes kodrave.

Ja kishte qitur cekën dy gurët t'ia vinte varrit të Lekës ditën e bajramit. Ndofta kësisoj do ta kishte më të plotë kujtimin e të birit, Lekë Gajrisë, skifterit të Sharit, siç e quanin barinjtë. Kishte qenë, i ndjeri, i hollë nga mendja dhe i dashur nga gjaku. U cilësua anakënd Sharit për besë e burrëri, për fjalën e ëmbël dhe nurin e dashur. Por, kur nisi të vijë pranvera, atë, me kokë të çarë, të larë në gjak, e solli në fund të shkallëve shoku i fëmijërisë, Eng Humballaqi. Kelmend Gajria shtangu atë çast mbi kufomën e të birit, por nuk lëshoi pikë lot. Iu qas me kraharorin e hedhur përpara, pa zë, pa rënkime, pa drithma. Ndenji një hop si i ngrirë para kufomës në shenjë nderimi, mandej e theu trupin dhe dy pëllëmbët ia hodhi në fytyrë, ia lakmoi faqet, ia puqi qerpikët, ia vuri kryet në lurkën e vet dhe këmbët ia shtriu drejt kumbullës, që e mbolli atë ditë kur lindi Leka. Kur bëri t'ia mbyllte sytë, duart i mbetën të ngrira. Nënë e bijë ia morën kujës majë shkallëve. Kelmend Gajria fërkoj ballin si ta shuante përbrenda zjarrin dhe u foli rëndë:

— Leka s'do lot, po truall. Pëëëst!

Atë ditë, buzë mbrëmjes, një mot me shira dhe vetëtimë, varrin ia ngritën nën një gështenjë të madhe, pranë të parëve.

Edhe ajo natë, si sonte, ishte e errët, e rëndë, natë bjeshkësh, natë Shari. I kujtohej se shtati i ishte shtangur e thepitur përmbi varrin e ri të Lekës. Tash nuk i kujtohej çka i foli mbi krye. I kujtohej se, pasi i derdhi ujë në kurriz të varrit, shtambën ia vuri mbi krye. Edhe kur u nda nga varri, kishte harruar çka i pëshpëriti, çka i tha, sa u vonua. Dikund nën gështenjat e fshatit, aty nga mesnata, ndjeu se trupin ia kishin larë djersët, se e digjte diçka në anën e majtë, se këmbët i ishin këputur dhe nuk i shkohej në fshat. Aty ishin shuar fitilaqët; as qielli s'kishte yje.

Tani, në krye të tre muajve, i kujtohej vetëm ai çast kur u ul në dy kupat e gjunjëve mbi varrin e

të birit dhe ia puthi kryet dhe këmbët. I bëhej sikur i foli: «Eh, i majri i të majrëve!» Vetëm kjo i kujtohej.

Pas vdekjes së Lekës, Kelmend Gajrisë gryka iu tha e çehrja iu mor. Fliste rrallë, rëndë. Më shumë ikte nga njerëzit sesa u qasej. Gjumi erdhi e iu pre fare e drita e syve nisi t'i merrej dita-ditës. Ecte anuar në të djathtë si të ishte lis i shituar nga tufani...

Latonte tani gurin e varrit me goditje të rralla, të rënda dhe bëhej kutullaç pranë tij. I dukej se nxirrte copat e shpirtit të vet me atë çekiç të rëndë plumb. Ofkllonte sa ofkllonte, mandej e shtrëngonte zemrën.

Gjata i solli një gjym ujë dhe ia preku plagën:

— Kur ka qenë rahmetlia gjallë, a e di, nur pastë, në majë të këtij kepi ia merrte këngës, sikur ta dinte malli i dadës se një ditë po ajo rrasë do t'i vihej mbi krye! — E tha këtë si në këngë, pa i shkuar mendja se babanë do ta vriste si me plumb.

— Pëëest! — urdhëroi plaku, por aty për aty e mori etja. — Ah, një pikë ujë, një pikë, m'u dogj mëlçia! — tha sikur t'ia vinte flakën dhe të dy duart iu ngjiten në dy gurët e varrit. — Një pikë ujë, a ndiet? — vazhdoi ai. E, kur e mbërtheu grykën e gjymit mes buzëve, disi pa fjalë, e uroi të bijën.

Gjata u kthye shigjetë me gjymin ndër duar.

— Hej, ky uji i Sharit, vërtet gojën ta lag, por gjakun ta kall! — dhe mbylli gojën.

Nga mesi i natës sërish u dëgjua zëri i tij po në atë vend, tek dy gurët e varrit: «Një pikë ujë, heeej!»

Në këtë ditë të bukur, kur të gjithë
 të bashkojmë në një vend, të shprehim
 këmbëzimet tona për të ardhmen e
 shtetit tonë. Kështu, me këmbëzime
 të bashkuara, të shprehim dëshirën
 tonë për një shtet të bashkuar, të
 bashkuar me të gjithë shqiptarët.
 Kështu, me këmbëzime të bashkuara,
 të shprehim dëshirën tonë për një
 shtet të bashkuar, të bashkuar me
 të gjithë shqiptarët.

III

— Ti në udhën tënde, unë në timen! — i foli rëndë
 Gjata Eng Humballaqit, kur ai u nis t'ia ngarkonte
 mushkën me dy gurët e varrit.

Atij iu prenë këmbët. Fshiu vetëm kokrrat e djer-
 sëve rreth vetullave dhe të dy duart i lëshoi «plluq» në
 dy anët e shalëve. Kështu qëndroi gjersa ajo vetë mori
 ta ngrinte gurin. Tash s'gjeti durim. I futi të dy kë-
 mbët në ujën e vijës dhe rroku njërin anë të gurit.
 Dora e tij, sakaq, papandehur u gjet e skllavëruar në
 pëllëmbën e Gjatës. Të dy vështruan njëri-tjetrin sikur
 të kishin shumë gjëra t'i thoshin, mandej lehtë-lehtë,
 aty nën gjeth, i shkëputën duart. Vërejti Eng Humba-
 llaqi me atë rast se si Gjatës i zienin damarët, se si i
 digjej mishi i dorës, se si u skuq e u bë flakë, se si i
 titruan bebëzat e syve, si vështrroi anës që të mos e
 shihte ndokush, se si e mallkoi Engun pa bërë zë pse
 ia preku tërë dorën, pse mandej ia shtrëngoi si me

darë, pse, pse, pse. Kjo i dha të kuptojë Engut se ajo ia kishte drojen, se me atë drithmë të fshehtë si prej hithave, i lutej që ai ta vazhdonte rrugën duke e lënë atë vetë në pyll.

Engut një vel si hije nate ia zuri sytë. Vetëm kur e hoqi dorën nga pëllëmba e saj, vërejti se kishte veshur një mitan të ri për bajram, se i dukej rrethi i qafës së bardhë si rrethi i një kize. Diçka e shtrëngoi si një mish i egër në grykë. Çka t'i thoshte tash i mjeri. Përmes gjetheve vërejti vetëm topin e diellit si një flakë dëllinjash.

— Ik, ik! — e dëboi ajo me gjysmë zëri, me gjysmë zemre. As vetë s'e kuptoi këtë mendim, që i erdhi kaq shpejt, kaq rreptë, kaq prerat. Për një çast harroi çka i tha dhe çka kishte t'i thoshte. Kjo turbullirë e bëri të dridhej edhe më shumë, të trembej tash jo vetëm prej Engut, por edhe prej aheve, prej gurëve, prej tërë zbrazësirës së pyllit. Sa e vetmuar dhe e mjerë iu duk vetja pa Lekën!

Puna jote u laftë me gjak! — nami ajo, por, kur mori ta përsërisë edhe një herë të njëjtën namë, disi ajo fjalë iu lidh në fyt. Mblodhi tërkuzat nën këmbët e mushkës dhe ia hodhi atij në krye. Tërkuzat vërtet ia dha, por s'ia dha as zemrën, as brengën, as...

— Gurët ia keni prerë varrit të Lekës a? — foli Engu.

Ajo shtrëngoi sherveten, mbërtheu kopsën e mitanit nën gushë dhe, pasi i mblodhi krahët sa nga turpi aq nga befasia, «po» iu përgjigj me sytë përdhe, të hequr brenda në do gropëza simetrike në formë vezësh.

— Ia shkurtuan ymrin vëllait të motrës. Ai s'ka qenë për truall, por për bajraktar Shari, — cilësoi ajo rrëmbimthi vetitë fisnike të Lekës duke i bërë bisht vështrimit të ndezur të Eng Humballaqit. — E kanë prerë në besë, pa burrëri, — shtoi Gjata.

Eng Humballaqi s'i dëgjoi fjalët e saj, por vuri re vetëm njollën e madhe të zemëratës në fytyrën e saj të skuqur nga djersët, të pjekur nga dielli. Vetëm kur

iu përdrodh bishti i zi i vetullës, ai e mori me mend se ajo e kishte me gjakësin.

— Por Shari s'di t'i fshehë as retë, as gjakësit. Një ditë atij gjarpri të shullërit do t'i duken këmbët. Sharjani s'ta fal as hardhucën e malit të vet e ku më gjakun e burrit, të sharjanit, hë! — foli ajo e rrëmbyer duke harruar në këtë mes se pranë mushkës qëndronte djali i huaj, Eng Humballaqi, të cilit dëshironte t'ia ndiente vetëm zërin e mirë, por ta kishte njëherit sa më larg vetes. I dukej ai si puna e një hithi në pranverë, të cilin dëshiron ta shohësh, si shenjë të parë të pranverës, dhe druan se mos të djeg.

Më vonë, kur Eng Humballaqi u gjet majë tumës me pelën gërdallë, kuptoi sa keq i erdhi pse nuk ia uroi bajramin, pse nuk i tha ta mbante me shëndet mitanin e ri, pse nuk e pyeti a mos e kishte folur babai. Vetëm tash u pendua pse aq fort u shtrëngua para saj, pse i erdhi aq turp, pse nuk e vështroi edhe pak atë rreth të bardhë në mes të jakës së mitanit dhe të gushës, pse nuk ia dha sherveten për kujtim, pse nuk ia preku edhe dorën tjetër. Por tani dielli kishte ikur qiellit e ajo malit. Ndjeu se kishte mbetur i zbrazët për shumë gjëra. Vetja iu duk tash si ajo çeltina midis dy malesh, të cilën verës e rrihte dielli, kurse dimrit erërat. I doli para pelës dhe me një të kthyer në drejtim të rrugës së Gjatës, mallkoi diçka. Çka mallkoi, as vetë s'ishte në gjendje të thoshte!

IV

Kur erdhi në vete, pa se mbi varrin e Lekës qëndronte e palëvizur, e nderë tej e tej, hija e drejtë e Gjatës.

Gjata qëndronte para tij me supe të mbledhura, me qafë të kërdhur në jakën e mitanit të ri, me sytë ngulur herë mbi varr, herë në fytyrën e mllefosur të babait. Rrinte si një mështekne e shituar rrufeje dikund në majat e Sharit.

Pasi sosi duhanin në llullë dhe pasi dielli u hoq nja dy hostenë në qiell, Kelmend Gajrisë iu zbut mllefi. I ra varrit nja dy herë rreth e qark, gjithnjë me hap të rëndë, të prerë, theu një degë nga qiparizi në krye të varrit të Lekës, i mori erë dhe qëndroi para Gjatës. Ndjeu, në atë çast, se bishti i mustaqes nga një drithmë që i erdhi nga fytyra, ia rrahu me një «fër-fër» të shkurtër rrudhat e faqes. Zëri iu mor. Lëshoi



duart si pa jetë në shalë dhe me një zë të thellë iu drejtua asaj:

— Shih, bijë. Gjatë, sa hijshëm ka ardhur varri i loçkës, sytë t'i pëlçet nga bukuria! Eh, malli i babait, i majri i të majrëve! — Një çast harroi çdo mendim tjetër. Harroi edhe pse ishte vonuar Gjata, harroi se ishte bajram dhe se duhej të merrej ngrykë me të bijën, si është zakon, harroi, madje, se ç'foli dhe ç'kishte për të thënë. Ato mollëzat e tij të kërcyera, disi të mprehta, të verdha dyllë, i kishte veshur një hije e rëndë dëshpërimi. Kur fliste, ndiente vetëm e vetëm një gurgullimë të mbytur si uji që del me gurgullimë në gabzherr të Sharit. Sytë i kishin vënë perde, kurse këmbët mezi e mbanin. Vetëm nëpër një shirit drite, që binte nga qiparizi, hetoi sytë e përlotur të së bijës, ishin dy sy të mëdhenj, të larmë, të vaditur prej lotësh. Me atë rast shënoi edhe ballin e saj të mbledhur, disi të fshehur në shervete. Gjata të ka ngjarë ty, or Lekë, vetëm ty ta ka këputur kryet, por ishalla, kurrë s'e merr prapa fati yt, or Lekë, or mall! Vërtet fëmijë e fundit, e zotit, por asnjë leqe s'na vënë në fytyrë. Kështu e ka Shari, or i miri i babait! Femrës i jep vetëm një palë prindër, një burrë dhe një varr, asgjë më shumë.» Fliste kështu me vete duke e dëlirur varrin e Lekës nga do hithra. Disi plaga për të birin dhe dyshimi për të bijën s'e linin rehat. Të parit duhej t'ia merrte gjakun, kurse për të dytën duhej të kujdesej që të mbetej gjithnjë e pastër si një flakë. Mëndimet i erdhën përnjëherësh si një tym eshke.

Gjata lidhi mushkën dhe iu drejtua babait kur ai vendonte gurin e dytë në varrin e Lekës.

— Baba, mos të ka rënë në vesh diçka për zërin e dorasit?

— Hëngë, hëngë! — mohoi ai me gjysmë zëri dhe në vend t'i binte majës së gurit me çekiç, i ra kupës së gjurit: — Uh, plagë, plagë! Këto dhemkat, edhe kur vijnë nga koci, kalojnë nëpër zemër, uh, plagë, — vazhdoi ai.

— Baba, u vrave shumë? — pyeti Gjata dhe dy duart ia vuri mbi gju.

— Jo, jo, mos më prek atje. Plagën e kam këtu më lart, në bri! — shtoi ai dhe vazhdoi ta rrihte gurin. Gjata ktheu sytë në drejtim të Sharit dhe mallkoi gjakësin e Lekës. — A mos fole diçka, bijë? — pyeti Kelmend Gajria kur i ra në vesh zëri i saj.

— Jo, jo, baba, e pata me punën e gjakësit. Tre muaj kaluan, baba, e atij qenit s'i ramë në fije. Le ta dijë, ai i mallkuar, se gjaku i Lekë Gajrisë s'bëhet ujë. Një ditë edhe atij do t'i shkojë tymi e do t'i këndojë zogu i zi mbi krye, se gjaku i Lekës lahet vetëm me gjak, baba! — foli ajo dhe vodhi me bisht të syrit kodrat e Sharit që fshiheshin gjëkund pas do reve të bardha.

Kelmend Gajria, si ta shtynte dheu, brofi dhe zvergër-zvergër i ra varrit të Lekës disa herë rreth e qark. Fjalët e Gjatës ia vunë zjarrin. Sikur ta dinte dorasin, që tash, në këtë çast, do t'i dilte përpara dhe asgjë tjetër nuk do t'i thoshte, por vetëm selam do t'i çonte Lekës. Tre muaj rresht e mundonte Kelmend Gajrinë puna e gjakësit. Askujt s'kishte t'i jepte gjak, askujt s'kishte t'i merrte gjak. Po pse atëherë ia vranë Lekën? Kush ia shitoi zemrën? Kush preku në bukën e tij? «Eh, or Lekë sharjani, kodra më e madhe e Sharit, eh!» — klithi dhe i ra ndër mend se ishte ditë bajrami. Lëshoi çekiçin, fshiu duart dhe iu qas asaj:

— Bijë, Gjatë! — i foli dhe iu prenë këmbët. Ishte herë e parë që duhej ta merrte ngrykë të bijën për ditën e bajramit mbi varrin e Lekës. — Shari, oj bijë, ka plot vend për varre dhe për pushkë, po eja të bëjmë bajram! Për gjakun e Lekës s'harron pushka e Lekë Gajrisë. Hajt, bijë, ma gëzofsh bajramin!

— Qofsh shëndoshë, baba, edhe ti e gëzofsh! — iu përgjigj ajo me zë të ngjirur.

Gjersa i vunë gurët asnjëri nuk foli.

— Është zemra e kepit, — prishi qetësinë Kelmend Gajria për ta cilësuar gurin e fortë.

Gjata nuk iu përgjigj edhe pse i ati ndiente një nevojë të madhe për zërin e saj.

— A ndieje, bijë, Gjatë, kur do të vdes, ta lë me gojë, bijë, varrin të ma hapni mu aty, në krahun e majtë të sokolit, se dua ta kem në gj! — porositi ai dhe, pa pritur përgjigjen e Gjatës, hoqi një vijë të gjatë buzë varrit të Lekës. — Qe, mu këtu, në krahun e loçkës. Hë! Ta lë me gojë, Gjatë!

Kur bënë të nisheshin për në stanshtën e Rrasës, Kelmend Gajrisë iu duk se harroi t'i thoshte diçka të fundit Lekës, u kthye dhe ra mbi dy gjunjë në krye të varrit:

— Kurrë gjakun mos ta falsha, or Lekë, or bir! — shtoi dhe e piu për pikë ujin që më parë kishte mbebur në fund të shtambës.

V

1.

Puna e këtij farë Humballaqi është si puna e gjelit, të cilit, sa më shumë ia shtrëngon fytin, aq më shumë ai i shtrëngon këmbët. Gjarpër, gjarpër, or vëlla, mu si ai gjarpri i shullërit kur e fsheh bishtin dhe ta nxjerr dhëmbin! — mendonte Selman Kërdhëroku me qeprën e ahut në kurriz. Më e rëndë në këto çaste i vinte ajo valle mendimesh, sesa qepra, që e kishte prerë për t'ia vënë travjersë stanit. E tërhiqte ku zhag e ku në krah, ku lidhur e ku zgjidhur. Dëgjonte pas vetes vetëm një zhurmë të mbytur të qeprës, bishti i së cilës nuk e gërryente vetëm truallin, po edhe zemrën e tij. Jeta e Eng Humballaqit nuk i hiqej mendsh. E ruante atë si një kuti të kyçur brenda në gj. I dukej se jeta e thjeshtrit të vet ishte si puna e një gune, e

cila sa më shumë të bartet, aq më shumë merr llum.

Kishin jetuar së bashku gati njëzet e pesë vjet, por foshnjërinë e Engut akoma, sot e kësaj dite, s'e kishte harruar. I kujtohej, si sot, ajo çirra e tij, e cila gjithë natën e lume nuk e linte të merrte një sy gjumë. E kishte zërin të trashë me grahme. Çirrej dhe i zgurdu-llonte sytë. Kur e gjeti në borë, në faqen jugore të Sharit, vuri re se në anën e majtë të ballit kishte një plagë formë potkoi. Hundën e kishte të gjatë, kurse sytë të mëdhenj dhe të mbufatur. Dy gishtërinjtë e mesmë të dorës së majtë i kishte si të shituar apo të djegur. Vërtet kaloi gati-gati një e treta e jetës, por këto ti-pare Selman Kërdhërakut iu ngulitën në mend. Megjithëse kishte kujtesë të dobët, vëmendje të derdhur, por në çdo moment dhe në çdo vend mund të fliste orë të tëra për jetën e foshnjës së gjetur, Eng Humballaqit. Këtë foshnjë të mbështjellë me gëzof dhe të lidhur me litar, që e solli në krah në shtëpi, e bëri thjeshtë, mbasi nuk kishte lindur fëmijë dhe vendosi tërë jetën ta kalonte me të. S'pati fat të bëjë fëmijë për krahë e trashëgim, sepse gruaja që e mori, ishte një femër fatpadalë, një e lëshuar nga burri i parë, e cila për pesë vjet sa pat fat të jetojë me të, nuk lindi asnjë fëmijë. Selman Kërdhëraqu edhe pse atëherë shumë më i ri nga mosha, u martua me të sa nga inati aq edhe nga dëshpërimi, sepse vajzën e fshatit të vet, Hënën, të cilën tre vjet e dashuroi me zemër, nuk ia dhanë për grua. Nga zemra e plasur, një ditë kur Sharin e kishte mbuluar bora e parë, ai u bë dhëndër pa dasmë, mori grua të jetës Hajrien e lëshuar nga burri i parë dhe vendosi të jetonte së bashku me të gjer në vdekje, natyrisht pa dashuri, pa zemër.

Mu për këtë, foshnjës së gjetur në Shar, Eng Humballaqit, ia kushtoi tërë kujdesin atëror, duke u përpjekur t'i mbillte që në fëmijëri të hershme cilësitë e karakterit të vet. Por, as prej sjelljeve të tij nuk mbeti i kënaqur, sepse, sa më tepër rritej, i rritej njëherit edhe inati. Në mriz u hynte dhenve në gji, i milte

në kapuç dhe, duke kërcyer e luajtur, e pinte atë për pikë. Ngandonjëherë, kur merrte prapë, gjithë ditën e ditës i thithte dhentë duke mos sjellë në stan asnjë pikë qumësht. Në mbrëmje, duke i rrudhur krahët para Selman Kërdhërakut dhe Hajries, i bënte me dije se bjeshka ishte bërë barut, se delet s'kishin ku ta ngjeshin dhëmbin, se... Kështu gjente mijëra arsye. Çka nuk trillonte Eng Humballaqi vetëm e vetëm t'i bindte shtëpiakët dhe pastaj nesër e pasnesër të vepronte si sot, si dje...

Në dasmat e Rrasës, kur dadat në dritën e marshallave hiqnin vallen dhe këndonin dy nga dy dhëndrin dhe nusen, Eng Humballaqi vishej si një lugat përrallash. Fytyrën e nxinte me thirr, vishej me lecka dor-dolecash, fuste mes dhëmbëve një qepë për të imituar dhëmbët e mëdhenj, merrte një purtekë dhe «fap» kërcente mes valles së femrave. Dadat, të trishtuara nga befasia, iknin e mallkonin, duke e lënë pranë mullarit të lëmës, ku hiqej vallja vetëm nga Eng Humballaqi. Ai rrinte sa rrinte, mandej fill vetëm pa dajre, ia merrte valles duke i përplasur duart, duke i rrahur shputat, duke tundur kryet. Më vonë, kur kthehej në shtëpi, Selman Kërdhërakut nuk i binte ndër sy, por lehtë-lehtë kridhej në grazhdet e bagëtisë, aty mbulohej me kashtë apo sanë, dhe ashtu plot frikë e zinte gjumi.

Dadat s'i linte të qeta as ditën e luleve. Kur ato merrnin të kthejnë buzë vijave për t'u ecur shëndeti dhe matnin gjatësinë e shtatit, Eng Humballaqi ndizte dengun me fier të thatë dhe e lëshonte prej majës së shkrepave në drejtim të tyre.

S'ishin vetëm këto dreqësitë e Eng Humballaqit në bjeshkë!...

Por as në Rrasë, në fund të fshatit, buzë përroit të madh, ku e kishte shtëpinë Selman Kërdhëra, s'rrrinte urtë. Pulave ua prishte furiqet, i mblidhte vezët dhe ua ngjyente deshëve tufkat e ballit. Burrat atëherë vraponin ta zënë, kurse gratë dilnin në fund të

shkallëve dhe me sytë e hedhur nga qielli mallkonin Eng Humballaqin, që kurrë të mos çelte derë e vatër, të mos i pikte gjë e gjallë në derë e vatër, të mos i lindte carrok në shtëpi... dhe çka jo tjetër... Engu zgërdhihej.

As me burrat e Rrasës nuk i kishte punët në vijë. Atyre ua ndante ujin, ua vidhte kutitë e duhanit. Në xhami ua vidhte opingat dhe mbathte gërdhallën në të katër këmbët. Kuajve të shalës ua priste bishtat, kurse pulave, kur i zinte, ua priste thonjtë. Buzë mbrëmjes i mblidhte gomarët e Rrasës, i lidhte me litarë njëri pas tjetrit, i vishte me këmishë të vjetra dhe i bënte dhëndurë të Rrasës.

Kësisoj, herë me gaz e herë me lot, mbushi plot njëzet e pesë vjet në Rrasën e Sharit: as shkularak, as sharjan, as i tretur, as i gjetur. Dihej vetëm e vetëm se Selman Kërdhëraku, një thatim shtathedhur, e kishte gjetur foshnjë dhe e kishte rritur si birin e vet.

Por që nga ajo ditë e takimit me Gjatën atij erdhi e iu thye zemra. Disi u ngrys, u plagos. Rrinte sa më larg njerëzve duke heshtur. Që të mos i shihte njerëzit, i mbyllte sytë dhe, kryet e vet, të madh sa një shinik, e mbështeste mbi gjunjë. Mbi plagën e vet të trashëguar në ballë hidhte qeleshen, kurse mes buzëve, aty ku i bigoheshin dy dhëmbët e parë, mbante pareshtur bishtin e cigares. Kokulur, me sytë përdhe e këmbët zhag, shkonte kaluar rreth kopesë. Ruante, në fund të zemrës, si një gur të rëndë, ndjenjën për Gjatën. Ruante dashurinë e fshehur ndaj bareshës më të bukur të Sharit, Gjatës së Kelmend Gajrisë. Kur gjendej pranë saj, dridhej, kur ishte larg saj, gjithnjë ishte i sëmurë.

U habit pa masë tërë fshati me kthesën e sjelljeve të tij. As e kuptonin, as që e merrnin me mend gjendjen e tij. Ai vërtet u zbut, por fshatarët që ishin mësuar aq vjet me Engun e vet, nuk dëshironin ta shihnin ndryshe. Edhe atëherë kur heshtën, ata jepnin e merrnin ta nxisnin. Dikush vente samarin si dikur

Eng Humballaqi, dikush tjetër nxirrte zërin e herkeqes, të kalit, të mushkës. I vinin vërdallë dhe ia merrnin valles rreth tij.

Ai fill vetë zinte një vend në bisht dhe as lëvizte, as bënte zë. Nuk i shkonte ndër mend as t'i ngucte, as t'i shante dadat si dikur.

Në këtë kthesë të madhe shpirtërore habitej më së shumti «babaku» i tij, Selman Kërdhëraku. Ishte disi më i qetë se më s'kishte telashe dhe kokëçarje me bashkëfshatarët e vet. Tani ata s'e përmendnin më as për të mirë, as për të keq.

Kështu, duke bluar ndër mend hallet e Engut, zdri-gjej tatëpjetë.

Buzë rrafshlartës, ku barinjte e fshatit ushtronin shtizën, dilnin me vrap dhe me të kërcyer, Selman Kërdhëraku hodhi atë vështrim plogët-plogët si ta hidhte pas tij edhe mendimin. Mori prerë-prerë dhe, pasi lëshoi qeprenë me një «ah» të rëndomtë, nxori prej shoke kutinë e duhanit. Tymin e cigares vërtet e nxori ku nëpër hundë e ku nëpër gojë, por mendimin për Engun s'pati forcë ta shkulte nga kraharori...

Zogun e qejfit Selman Kërdhëraku e bënte pranë çiftelisë së trashëguar nga babai, Hasani, për të cilin rrasjanët thoshin se edhe malet kishin qarë nga telat e çiftelisë së tij. Selman Kërdhëraku jo vetëm që s'i kishte harruar këngët e mësuara nga babai, por kishte nxjerrë edhe vetë. Kështu, kur ua merrte kodrave, harrohej tërë ditën e ditës të dilte në punë. E, rrasjanët s'ia linin pa përmendur se ia kishte këputur kryet babait të vet, të ndjerit Hasan. Kur ai ia hidhte këngës me avaz, Eng Humballaqi i zgurdullonte sytë dhe, pa kuptuar asgjë prej gjëje, i lëvizte buzët e veta. Selman Kërdhëraku u jepte gishtërinjve nëpër telat e çiftelisë e ai nëpër kupat e gjurit. Vargun e këngëve e niste me një epikë të mësuar nga babai dhe e përmbyllte me një tjetër që e kishte nxjerrë vetë. Ishte kjo një këngë e gjatë për një dashuri pa fat në faqet e Sharit. Kur e soste edhe këtë, fare i plagosur e mbë-

shteste kryet midis dy gjunjëve dhe rënkonte. Jeta e Selman Kërdhëraku, e derdhur nëpër kepa dhe plagë, i la përshtypjen shumë të thellë Eng Humballaqit.

Nganjëherë, fare i rrëmbyer, pa ndonjë qëllim, e rrëmbente çiftelinë edhe vetë Eng Humballaqi. I zhangulliste sa i zhangulliste telat, mandej, ashtu siç bënte Selman Kërdhëraku, e vendonte atë mbi dy gjunjët dhe binte përmbys. Atëherë mendja i shkonte plumb te Gjata e Kelmend Gajrisë. Brofte i trishtuar, qëndronte një çikë si pa frymë, mandej sapo e merrte veten, ua çante kodrave. Vraponte sa vraponte, gjersa gjente Gjaten me kopenë.

Kështu edhe Selman Kërdhëraku, edhe Engu kishin nga një mall, nga një palë ethe. Edhe pse këto nuk ia shprehnin njëri-tjetrit, prapë se prapë këto ishin ethe që të bënin të rënkoje.

Tani me bishtin e cigares në buzë, të shuar prej kohësh, dhe me qeprën në kurriz qëndronte Selman Kërdhëraku duke kositur me atë vështrimin e vet disi të pjerrët, të gjerë hark, tërë anën jugore të bjeshkës. Bluante nëpër mend jetën e Eng Humballaqit dhe jetën e vet, disi të shkuar huq. I dukej se ajo i kishte kaluar si një këngë në telat e çiftelisë, se i kishte lënë vetëm flakë malli për diçka të paarritur. Në këtë rrëmbim, mes dy kodrash, vuri re Eng Humballaqin. Nuk priti një e dy, po lidhi nofullat me dy pëllëmbë dhe i bëri zë. Kur i ra ndër mend se atij s'ia çelnin veshët as topat, rrëmbeu një gur dhe e shtyu në drejtim të tij.

— Oooooo! — bërtiti Engu majë gishtërinjve dhe iu lidh kodrës që të arrinte tek babaku.

— Kanë nisur ta presin qumështin për pikë, — foli Selman Kërdhëraku duke fërkuar vetullat.

Engu s'bëri zë.

— Fangut të bjeshkës ka nisur t'i vijë era duhan.

Engu vështroi qeprën dhe pyeti Selman Kërdhërakun se a e kishte ndarë zabelin me të vëllanë.

— Sot në sillet e mëdha, — iu përgjigj ai dhe,

kur ia shpjegoi se cila pjesë i kishte rënë Shkabës, vëllait të tij më të madh, Eng Humballaqi me keqardhje vërejt:

— Ai krahu i shpellave drurët i ka të pjekur nga dielli e as plumbi, besa, s'i shpon, kurse kjo hisja jote, është njësoj si jeta ime, pa diell.

— Shorti nuk më eci, Engo! — u përgjigj Selman Kërdhëra dhe lidhi jetën e tij pa diell me anën e malit që s'e merri dielli.

— Pse na përcjell ana pa diell, pse? — pyeti Engu veten dhe vërejt: — Dy sharjanë pa fat, pa diell! Dy sharjanë jetojnë me një plagë.

2.

Tri bareshat, të thekura nga dielli i verës, i lanë këmbët, llërët, fytyrat dhe u mblodhën si tri bletë buzë kepit. Kanjusha, e bija e Zenel Qafëkuqit, që kishte shkëlur në të tetëmbëdhjetat ditën e tretë të shëngjergjit, e kapi për gërshetash Gjeraqinën, të bijën e Zhurin Lalës dhe, ia futi kryet në vijë të ujit. Derisa ajo u çua ta rrëmbente të parën, ajo ia mori këngës së nuses për shtatë palë qejfe. Rrasjanët pëshpëritnin se zërin e bukur ua kishte vjedhur zanave të Sharit, prandaj në Rrasë nuk bëhej dasmë pa e kënduar Kanjusha nusen dhe dhëndrin.

Gjeraqina e nëmtisi me të butë dhe iu lidh këngës. Vajzat hidhnin zërin dhe rrihnin gjunjët me pëllëmbë.

— Ma vrave veshin, lum Gjeraqina, me atë zë si prej qypit, — e nguci pa të keq Kanjusha.

— Hë, mos ma pate ti më të mirë, lum! — ia priti e dyta.

— Jo, jo, s'të thashë gjë, por, kur këndon, më dhemb veshi, — shtoi e para me naze.

— Mos po ta ha mendja, oj e Zenel Qafëkuqit, se je prerë për kryet e vendit, a? — ndërhyri ajo e Zhurin Lalës duke përzier inatin me gëzimin e rastit.

— E tharton gjuhën, se je e mëhallës së poshtme. E keni pasur adet brez pas brezit ta përzieni qullin e huaj! — qortoi ajo.

— Ti s'i gjen ata të mëhallës së poshtme, oj bijë, as me këmbë të atit, — shtoi e dyta.

— Prandaj ju, kur bëni shtëpi, në themele preni gjela e jo desh, — foli tjetra.

— E, ata matanë përroit, si të zehtë e thoit. Të ishin të larë, moj, nuk do të bëheshin gazi i botës, — u ndez baresha, por nuk e vazhdoi më gjatë.

Për pak pllakosi një heshtje.

— Uh, mua futës më paska rënë kërrabëza, — foli ajo e treta, Gjata e Kelmend Gajrisë, e cila gjatë tërë zënkës nuk bëri zë.

— Ta ka marrë jarani, — ndërhyri buzagaz Kanjusha.

— Ai s'ia ka marrë me zor, po kjo vetë ia ka dhënë, — vazhdoi Gjeraqina fare e dëshpëruar.

— Mos qitni bishta, moj qyqe, se!... — Gjata nuk e zgjati, po dëgjoi me kujdes këngën që ia morën të dy shoqet e saj.

*Doli n'bisht t'zabelit jarani,
më kërkoi ni pajkë ujë.
Ish i hetshëm katrani,
s'di si ta kuj.*

— Ju marrtë lumi, këmbën pas fangut e mendtë pas jaranit, — u foli Gjata duke u endur dëllinjave për ta gjetur kërrabëzën.

— Kësaj të Kelmend Gajrisë sikur nuk i lëpihet!

— tha Kanjusha dhe të tri bareshat i pushtoi një gaz i lehtë.

Hingërizja e tri dadave ia kalli edhe më shumë kërshërinë Engut. Bëri të brofte në këmbë për t'ia marrë edhe ai valles majë shkrepit, por, kur iu kujtua se ato do të ishin të pamëshirshme ndaj tij, ra përmbys në shallë të kepit. Sa e sa herë i kishte dhënë të kuptojë Gjatës se e donte pa hile, pa djallëzi, pa mëdyshje vullneti, po me tërë zemrën, me tërë flakën e shpirtit. Gati një vit e ruante në fund të zemrës si një gur të rëndë, si një plagë, si një kodër që ia zinte gjithmonë pamjen. Ia kishte prerë, bile, disa herë me radhë rrugën, ia kishte mbrojtur kopenë nga bishat, ia kishte ushqyer dashin me bukën e janxhekut, i kishte shpënë ujë në takijen e vet kur e kishte dashur nevoja, i kishte hedhur tufka lulesh para dhe prapa, i kishte mbledhur qershike, i kishte ruajtur kullotat më të mira për kopenë e saj. Çka s'kishte bërë Engu për ta bindur për dashurinë e vet. Por ajo s'bënte «ciau». E shikonte e vrerosur dhe bëhej veri përmes aheve. Engu mbetej i mbështetur në shkop dhe mallkonte veten pse ishte eng dhe shkularak. Tani, i mbërthyer për shpinën e kepit, i kujtoheshin vuajtjet e tij të fshehta, ato plagë që e digjnin e ai s'ishte i zoti ta shuante flakën.

Të tri bareshat, pasi i krehën flokët e gjatë deri më shalë, u mblodhën buzë Liqenit të Dadave. Ajo «e bukura e dheut», Gjata, ua kujtoi në këtë çast tri shoqeve të veta një këngë nusërie. Sa çel e mbyll sytë, ushtuan tre zërat e tyre si pushkë.

Pas një copë here tri bareshat, kur kaloi një çikë zhegu dhe mbi barin e njomë dolën fluturat e barit. u derdhën pikë e pesë. Fluturat vinin për të pirë ujë, kurse dadat si edhe më parë, vraponin t'i zinin për ta provuar fatin. Gjatës i shkoi për dore e para të zërë. E kyçi në pëllëmbë dhe bërtiti: «M'u çel kismet, oj bareshat e Sharit!»

Të dy shoqet sakaq u gjetën afër Gjatës.

— Të shohim tash lum e lum në ç'drejtim do të marrë flutura! — foli Kanjusha dhe u shndërrua e tëra në sy.

— Fluturoi, fluturoi, fluturoi! — tha njëra.

Mandej që të tria me tre zëra përsëritën:

— Fluturoi, fluturoi, fluturoi!...

Kur flutura mori me atë fër-fër të lehtë kurrizin e shkëmbit, një qukapikth iu vërsul dhe e gëlltiti.

Gjatës iu prenë këmbët. Ia ktheu shpinën currit dhe afshi, që të mos e shihte fluturën e vet, fatin e vet, në gjendje aq të mjerë.

— Asgjë, oj motër, asgjë! Mos ia shti kasavetin vetes, — i foli Kanjusha.

— Uh, të pastë motra, qyqë, mos e ha veten! — i tha Gjeraqina dhe ia fshiu çipet e syrit me majë të shervetes.

3.

Mbërmja erdhi e ftohtë. Mbi gjeratoren e Liqenit të Dadave hëna u bë e kuqe.

Hapin e Eng Humballaqit e shoqëronte vetëm ai tehu i hollë i erës, që zdirgjej nga majat e shkëmbinjve. Ecte zvargur si të ishte i shituar. Tanimë kur dadat u nisën për stanishtë dhe Shari ngeli i vetmuar, ai ndihej i zbrazët, i mjerë, i nemitur. Kurrkush s'ia dinte plagën, e ajo ishte e thellë. Ai s'ishte në gjendje të fliste, por plaga në kraharor i fliste aq bukur, sa s'kishte nevojë ta shprehte me fjalë. Për Gjatën i fliste nuri, i fliste dridhja, i fliste tërë trupi përveç gojës. Tani, kur u gjet buzë liqenit që e kishte marrë hija e mbrëmjes, atij, si në ëndërr, i kujtoheshin hingërizjet e Gjatës, buzëqeshja e saj, kënga, larja e fytyrës, krehja e flokëve. Tërë mali i dukej se mugullonte me ngjyrrat e syve të saj. «Ah, oj Gjata e Kelmend Gajrisë,

motra e rahmetlisë, më dogje! Jeta ime është si ai druri i ahut që digjet e shkrumbohet, por mbetet në zjarr vetëm forma e tij». Tash e urreu edhe mbrëmjen pse mbuloi Sharin dhe ujin e liqenit pse e bëri më të zi.

Në mes dy bredhave arritën rrezet e hënës. E vështroi një copë herë dhe iu drejtua asaj pse s'kishte kujt t'ia shprehte dhimbjen e plagëve.

— Oj hënë e maleve të Sharit, si bukë çerepi, me atë dritë si pishtarak stani, dëgjo plagën e Eng Humballaqit! Ti, oj hënë e dashur, mbushja mendjen atkinës, asaj cucës tek guri i asaj mëhalle. Vjedhurazi thuaj në gjumë se Eng Humballaqi, do të marrë nuse me tela e do të bëjë me ty njëzet e nëntë sharjanë, njëzet e nëntë sokola, njëzet e nëntë tyta, njëzet e nëntë bajraktarë dhe një cucë. Qe, oj hënë, ma bëj hallall se të ndala një copë herë! Kur t'ia thuash sonte në gjumë fjalë për fjalë çka të porositë, ajo, sigurisht, do të çohet dhe do ta ndezë zjarrin në vatër. Kaq pat Eng Humballaqi, oj hënë e Sharit. Tani nisu ku të kam porositur dhe bëji me shëndet cucës më të bukur!»

Hëna vazhdoi ta çante rrugën nëpër Shar.

Ai hodhi jakën në krye dhe ashtu i vrarë u drejtua për në stanishtë. «Hej, hënë, motër, mos harro, mos harro, motër, çka të ka porositur Eng Humballaqi! — foli ai kur u gjet fill vetëm në shesh të rrafshnaltës.

VI

— Or Kelmend Gajria, he sharjan, a ka bujrum në konak? — thirri fqinji i tij, Shkëlzen Gërxa, me gu-nën shpinës.

— Mirë se të pru zoti, sharjan, — ia ktheu ai. Mō-ri pishtarakun dhe i doli përpara tek trîna e stanit. — Hidhi krënde zjarrit, plakë, se muhabeti e ka me zjarr! — urdhëroi të shoqen.

— A jeni ku jeni, or Gajrias? — pyeti dhe i shtriu duart në gjuhët e holla të flakës. — Dasma e kumbarës s'ia ka zjarrit të Sharit, ai burron, ta çon i uruari gja-kun në vend!

Kelmend Gajria përpushi gërshetat e duhanit posa të grirë dhe iu përgjigj.

— Ditën na e rropi lëkurën rrezja e diellit e natën na e qiti tymi i vatrës, or i kësaj ane! — foli rëndë Shkëlzen Gërxa.

— Sharjanët kanë shtatë shpirta si ato kuçedrat e currave, — ia priti ky dhe zjarrit i doli në shpinë.

— Sivjet, mos na qoftë fjala dalë, edhe gratë, si delet, kanë nisur të bëjnë çifta-çifta, — ndërhyri me një shpoti të lehtë Arifja.

Burrat shikuan njëri-tjetrin, po nuk qeshën.

— Është hedhur fara mbarë, mori ti e gajriasve, — ia priti Kelmend Gajria për t'ia larë turpin së shoqes për fjalët pa kripë.

— Puna e këtyre sharjanëve tanë është si ajo e mushkës, që përpara të shkallmon me dhëmbë e prapa me shkelma! — ndërhyri Shkëlzen Gërxa dhe mustaqeve u dha bri përpjetë mollëzave. — E kanë lënë me gojë të parët se nuk çon kandar varri, po fytyra. E fytyra e sharjanit, besa, po vran e kthjell si moti i shënitrit në kreshtë! — Këtë të fundit Shkëlzen Gërxa e tha me gjithë zemër sikur t'ia tërhiqte vërejtjen dikujt për pafytyrësi.

Kelmend Gajrinë e shitoi diçka. Kutia i ra duarsh, por vështrimi vëngër-vëngër i mbeti pykë në buzët e holla të Shkëlzen Gërxxhës.

— Kjo fjala e hallkut si puna e drurit të pragut, e vogël është, por të madhin e pengon! — tha.

Mllefina e përtypi duke i përpushur me majë të gishtërinjve gërshetat e duhanit. Ato mbetën pa u ndezur, por zemrën e tij e përfshiu flaka. Një çast zemra iu derdh:

— Hele, qit një pushkë, he burrë! — ndërhyri Kelmend Gajria dhe «fap» mendja i fluturoi tek nderi i së bijës. «A thua Gjata, ajo?... A thua?» — dhe iu tha pështyma. Atë e hëngri tinëz me bisht të syrit. Një rënkim i thellë iu këput nga zemra si një copë gur nga krasta.

Shkëlzen Gërxa i dha qostekut mbanë.

— Këtij Sharit tonë, or Gajrias, ka zënë t'i këndohet një këngë e zezë. Po hiqet, or burrë, një valle tjetër, — shtoi ai.

Kelmend Gajria shkundi kutinë, po jo edhe zemrën. Atë e ruajti për kujtime të idhëta. «Çka, çka ka ky

fqinji im, që Sharin e çon në qiell, mandej e rrëzon përdhe?» — pyeti veten dhe përgjigje i dha po ashtu vetes duke i kërcëllitur të dhjetë gishtërinjtë e dorës. Ashtu i ngrysur, si një re shiu, vazhdoi të vriste mendjen për fjalët e hallkut dhe fatin e Gjatës. A thua ky Gërxeelli, or burrë, u ka rënë në erë plagëve të tjera? Haj, prej plagëve të veta guri bëhet më i fortë, por njeriut i dalin thinjat. A thua ka nisur të lëvrisë bishtin ajo... a thua, ah!» — dhe cigarja i ra gojet.

— A mos po të duhem diçka, Kelmend Gajria? — pyeti Shkëlzen Gërxeja kur hetoi sytë e tij që kullonin.

— Kam do plagë, or Shkëlzen Gërxeja e... — Më tej s'e vazhdoi, se plaga prekte plagën. — Ka do plagë që i lan uji, por ka do të tjera që s'i lan as gjaku, — ndërhyri ai për ta plotësuar mendimin që i mbeti i mangët.

Drita e yjeve vinte nga Kepi i Qyqes.

Përtej trinës, në të dalë, pak nën hijen e stanit e pak nën dritën e yjeve, Shkëlzen Gërxeja fërkoj dorën për shoqe. Nxori diçka, e bëri më dysh dhe ia shtriu Kelmend Gajrisë.

— E gjeta në rrafsh të livadhit, a e di, aty ku i ka rënë gjaku rahmetlisë. — Ish kjo thika e madhe e Lekës, të cilën babai ia fali kur ua ndau me vrap shoqëve në log.

Kelmend Gajria e mori thikën dhe iu ndal zemra. U drodh, mandej e përshkoi nëpër fytyrë si ta merrte ngrykë.

— Uh, ç'ma ngrite varrin, or Gërxeelli! — tha dhe mezi qëndroi në këmbë.

— Gjakësim, sa ma pret rradakja, këmbë e krye e kemi në Rrasë, a ndjeve, Gajrias, gjaku i fëlliqtë, he! — foli ai me sytë nga kepat.

— A s'gjete tjetër, or burrë? — pyeti ai me zë të vrarë.

— Asgjë, — foli ky shkurt.

— Asgjë, asgjë, asgjë, — vazhdoi jerm Kelmend Gajria, — asgjë ndofta s'e ka prekur lëkurën e Gjatës,

asgjë, ah! — dhe nxori kapuçin, sepse ndjeu një flakë që i erdhi nga maja e kresë.

Era frynte duke e çelur qiellin nga retë, por jo edhe ballin e Kelmend Gajrisë nga tymi.

«Asgjë, asgjë, asgjë s'e ka prekur lëkurën e Gjatës! Ah, plagë!»

IV

VII

1.

Kur u dukën qartë të shtatë yjet e Harushës së Madhe, te trina u dha Selman Kërdhëraku. Vetëm pika që s'i kishte rënë nga hidhërimi. Prej atyre mustaqeve të varura, gati si të thyera, që ia kishin mbuluar gojën, mezi dilnin rënkimet e tij. Duarve të tij u vinte era pleh.

— Qel! — foli idhët dhe thesin e hodhi skaj vatrës. Hajria, shoqja, la magjen dhe e befasuar iu drejtua plot tërbim:

— Ç'thua, mos... — Ajo s'e kreu mendimin, sepse Selman Kërdhëraku ia ktheu shpinën dhe vështroi mënishëm Eng Humballaqin.

— Pela gërdallë na ka vajtur me shëndet, — foli ai.

— Uh, pika e pelës! — u mjerua Hajria.

— Ia rropa lëkurën në kullotë. Jetëshkurtër paska qenë! — vazhdoi dhe nxori me të dy duart lëkurën nga thesi.

— Sa e mbarë dhe e udhës ka qenë krahëthata! Na ka fikur, — mjeroi ajo si të kishte humbur një pjesëtar të familjes së Kërdhërakëve. Kështu e ka sharjani, or herif, kur në yatër i shkel gjaku i huaj, shkularaku, — dhe sytë plot flakë urrejtjeje ia ngjiti Eng Humballaqit, i cili, kësaj radhe, thante këmbëzat e tirqve në flakë.

Ai hetoi dy pjesëtarët e kësaj familjeje që e qortonin me vështrime dhe luajti vendit.

— U ngule në gjeratore si derri në pleh, e gërdallën, krahun e shtëpisë, e le majë bjeshkës ta ndjekin hamshorët. Fatpadalë, si të kishe lindur ditën e martë, hë! Zoti të ka falur një okë turinj, një dërhem mend!

Engu dhe gërdalla jetuan së bashku tetë vjet në familjen e Kërdhërakëve. Tanimë nuk i vinte keq vetëm për jetën e saj të humbur tragjikisht në greminë e currave, por i dukej rëndë, besa, të jetonte në Shar pa të.

Pishtaraku nxirrte blözë të zezë e mendimi i tij tym të zi.

Me ato dy këmbë leshtake, të ndotura, hedhur mbi gllanik, tani ku nuk i fluturonte mendja. Secilin e kishte urryer kur e kishte quajtur gjak të huaj. Tash gjak të huaj e quajtën edhe dy prindërit, ata dy njerëz me të cilët e kishte lidhur fatin si thoi me mishin. Vërtet pela gërdallë e kishte humbur jetën mu në atë kohë, kur ai i lutej hënës t'i bënte të fala cucës më të bukur të Sharit. Dhe, kush do ta kuptonte Engun më mirë se hëna? Tani çka të mallkonte më parë? Shari dhe zoti gjithë jetën e jetës qenë kundër fatit të tij, e lanë pa gjini të vërtetë, pa ngushëllim, pa dashuri. Vendosi edhe kësaj here mllëfit t'i bënte ballë me durim. Shikonte Selman Kërdhërakun e thyer përgjysmë dhe i helmohej gjaku. Ata dy sy të thellë, të fshehur, të veckël të Selman Kërdhërakut vetëtinin nga tërbimi.

Dikund, në krah të dëllinjave, qielli lëshonte re,

kurse Hajria nëmë, nëmë për shkularakun, gjakun e huaj, tartakutin, çifutin...

Eh, sa e mjerë është kjo zemër, kur i mungon dashuria!

2.

Liqenin e Dadave aty rreth mesditës e veshën hijet.

Kanjusha dhe Gjeraqina u hingërizën sa u hingërizën, mandej i matën bistekët cila i kishte më të gjatë. Majat e tyre i lanë në ujë, kurse gishtërinjtë i lyeën me kënaqec.

— Për kryet e nënës, Kanjushë, nëse më merr gjumi, mos më lër vetëm në kep, se!... — dhe gjumi ia rëndoi qepallat. Këtë gjumë e bëri edhe më të ëmbël një krah vale që vinte nga ana e kundërt me një shushuritje të lehtë si një krah pëllumbi në ajër.

Kur kaloi mesdita, sipërfaqja e liqenit, dalngadalë, nisi të trazohej, të shtoheshin valët dhe të përplasej era në shkëmbinj.

Kanjusha ua nxori thembrat çorapeve dhe hetoi Gjatën në kurriz të kodrës.

— Oj Gjatë moj, të shiftoftë!... Qenke bërë lumë e përrua moj, me këtë të zezë! Ç'e mirë e gjet? — pyeti ajo për delen që e solli në shpinë Gjata.

— Ka ngrënë shtarrë, moskushja. Është këputur nga kopeja dhe ka vajtur në barishtat e helmëta, fryfyçka! Zevzeke, është, oj motër, që ç'ke me të! — foli Gjata duke i fshirë ato qepalla të gjatë me fundin e skutaqes.

— Duhet të pijë qumësht, — ia priti Kanjusha.

— I dhashë prej gjirit të vet, ia zënte frymën! —

nëmëtisi Gjata dhe e hoqi zhag buzë liqenit. Aty e lau sa e lau delen dhe hoq mitanin pas bredhit. — Mos të ka zënë syri ndonjë mashkull? — pyeti ajo me dyshim dhe me bisht të syrit hëngri valën e freskët, që push-tonte plogët-plogët pjesën jugore të liqenit. Ai zjarr që i kallej në çdo pore sa nga djersët aq edhe nga lodhja, ia theu mendjen të zhytej në valën e parë të liqenit. Ndiante një zjarr që e gjezditej nëpër gji dhe një ankth të pashmangshëm që e shtynte në liqenin e bukur, për të cilin sharjanët thoshin se emrin e ka marrë ngase ai moti është formuar nga lotët e dy dadave, që, të dashuruara në dy barinj, pasi formuan liqenin, mbetën të vdekura në thellësitë e tij. Ai liqen si një hark i pathyer disi e thërriste, e mashtronte, ia flijonte ato ndjesi të pastra të vajzës. Ia merrte mendja se trupi i saj, përgjysmëlakuriq, asnjë njeriut, pos dy bareshave, nuk do t'i binte në sy. — A thua? A thua? — pyeti ajo dhe, kur u sigurua edhe nga Kanjusha se s'kishte pipëtirë gjë e gjallë, iu mbush mendja ta shuante atë flakë në ujë. Duke kërcyer kep më kep, si ketri degë më degë, u gjet fill vetë nën majën e një borige. — Uh, ky liqeni, ky syri i bjeshkës, ujin ta fal, por flakën s'ta merr! Uh, ky liqeni, kjo përralla e sharjanëve, sa i thellë në tokë e sa i afërt në zemër, ah, ky liqeni!... — pëshpëriti ajo e ledhatuar nga valët që vinin në një drejtim sërë-sërë. Me ledhati e preknin në kupëzat e poreve, me ledhati ia përkundnin endjet. Sa bukur i qasnin ëndrrat, sa bukur e mashtronin me atë zhurmë si një këngë... — Oh, oh! — belbëzonte ajo sa e kredhur në ujë aq edhe në përrallë. — Sa i dashur, sa i ëmbël është loti i bareshave të Sharit!... — Qëndroi sa qëndroi e shtrirë në shpinë në krahun e valës, mandej, si e cytur nga thumbi i një dyshimi, që i lindi aty për aty, shtrëngoi dy gjinj të me pëllëmbët e veta dhe e skuqur apo e turpëruar nga kjo, çau suprinën drejt shkëmbit ku e kishte lënë mitanin.

Valët dridheshin dhe shkundeshin nga era, po pse dridhej Gjata?!

«Larg syrit të dikujt, të hajnit. Larg!»

Përtej shtegut të shkurreve, në krahun perëndimor të liqenit, me atë hapin e puthur përdhe, i hedhur e i rreckosur, u dha Eng Humballaqi. Sapo i ranë në sy tri dadat, ndjeu një forcë të çuditshme në kraharor, që shkaktoi për një çast t'i ndalej zemra. Fare i trallisur u fsheh në gurë e ferra që të mos u binte në sy bareshave. Pa kurrfarë zhurme, disi këmbadoras, ngjiti shpatullën e shkëmbit nga do t'i bënte sehir më mirë Gjatën, Kanjushën dhe Gjeraqinën. Kur i pa si në pëllëmbë të dorës, edhe u gëzua, edhe u hidhërua. Vetëm një çirmë iu përdrodh nëpër grykë: «Hë-hë-hë-hë!» dhe fap goja iu tha kur vërejti ata gërsheta me maja të shpleksura të bareshës së Kelmend Gajrisë. Ashtu dredha-dredha i thante të hedhur në kraharor, që bukurisë së saj i jepnin madhështi përrallore. Balli i shfaqej si një hënë e plotë, i gjerë dhe i bardhë si qumësht, mbi të cilin hidhnin valle hijet e liqenit. Ajo fytyrë e saj, plot urti fisnike, ndriste mes liqenit dhe kepave si një copë safiri.

Ishte herë e parë që ia shihte mishin e pulpave, llërët e përvjela, gjysmën e sipërme të gjoksit të veshur me një bardhësi bore. Por bukuria e saj e vrau, e bëri ta nëmtisë vetveten dhe fatin. Hëngri dorën dhe nga bota e tij e brendshme dolën do hunguritje të lehta: «Ti, or shkularak, hem këmishën e shkurtër, hem fatin e grisur. A thua, me të bukurën e Sharit do të lindësh njëzet e nëntë trima dhe një cucë? Zoti i këtij Shari, or Eng Humballaqi, asaj në një anë i ka ngarkuar të gjitha të mirat, e ty, të ka lënë fatin cub. Me hile, pasha besën, ka punuar ai i pari.» Vriste mendjen pikë e vrer Eng Humballaqi me ato dy duar në kepin e zemrës.

Një shqiponjë u zhdruk matanë curreve si një kujtim i vjetër.

«Mashalla, të qoftë, oj Gjatë, oj e asaj mëhalle dhe kurrë mos të marrtë syri i keq, kurrë!»

Ndërsa Eng Humballaqi mallkonte fatin e vet në kep, dadat vazhdonin të hangarizeshin, të kikiriteshin dhe të xigloheshin buzë liqenit.

— Eh ti, moj gjumashe, do t'ia fikësh derën trimit me ato qepalla trinë. Gjumë e lumë sa të të dojë shpirti në ata sytë e tu, po...» — Gjata s'e kreu mendimin, kur Gjeraqina i fërkonte sytë.

— I ka ecur bjeshka së zezës si bredhit në verë, — ndërhyri Kanjusha duke ia shtuar lezetin kuvendimit.

— Mos ju ka marrë mendja veri pas... pas!..., — me thumb foli Gjeraqina dhe me një hedhje të gurit në liqen lagu Gjatën, kur ajo shtrydhte mëngët e mitanit.

— Uh, ta marrtë hakun ai... ai në shtrat dhe tëmbllin ta çoftë zhur! — u gaxhamit ajo e Kelmend Gajrīsë.

Tri bareshat i vranë sa i vranë dhëmbët, mandej u mblodhën nën këmbët e currave.

— Mbrëmë, kur nisën të këndojnë gjelat e mesnatës, oj zanat e Sharit, pashë një ëndërr, uh, ç'ëndërr, larg këtu pari. Thashë se më doli shpirti nga veshët, — guiti ëmbël Gjeraqina.

Dy shoqet mezi pritën t'ua rrëfente këtë ëndërr gjer më fund. Iu mblodhën si bleta dhe nisën ta lutnin për brendinë e ëndrrës. Ajo u hodh e u përdrodh një çikë, mandej qiti e tha: — Kam parë, kam parë një ëndërr se si rritet të zehtë e thoit!

— Uh, pushka të lahtë! — nëmtisi njëra.

— Perdesyse! — vazhdoi tjetra.

— Është gjuhë e gojë, qyqja, si fallxheshë, — ndërhyri Gjata dhe të tri bareshat i mori një gaz i lehtë.

Gjata bëri sehir shkrepat dhe, kur u sigurua se askush s'e kishte parë gjysmëcullake, mori të lante shaminë. E lau, e shtrydhi dhe mandej e vuri në krah të currit, majë të cilit gjendej Eng Humballaqi.

Kanjusha dhe Gjeraqina mblodhën sa mblodhën lule liqeni, i bënë tufa dhe, njëra pas tjetrës, iu qasën Gjatës.

— Ta bëjmë fyryfyçkën nuse! — tha njëra.

— Sa e bukur që është sorra, syrin ta pëlçet, — shtoi tjetra, duke ia vënë tufën e luleve në vesh.

— Lum e lum për atë trim që e ka kismet! — vazhdoi e para.

— Kali i bardhë në lëmë, nusja e Sharit si një hënë, — parafrazoi një këngë sharjane.

Duke kikiritur, të gjitha tufat ia varën Gjatës, në çdo halkë të gërshetave. Kurorën e ledhatuan sa e ledhatuan, mandej asaj ia vunë në krye si në ditë të kileve.

Majë currit, që të tria, ia morën këngës me tre zëra.

*Askujt zemrën s'ia kam çelë,
zjarrmin e ruaj mbrenda në xhi,
ishalla ni ditë trajmi del,
me qistek në gjoks e çifteli.*

Thepi sillte erë moravash dhe granabuti të djegur dhe vishte tërë liqenin dhe fytyrat e bareshave.

Eng Humballaqi digjej e përvëlohej në shkrep siç digjej e përvëlohej fangu nga zhegu. Nga malli për Gjatën sytë vinin e mbufateshin. Ndiante sikur tërë shkrep i rëndonte në zemër. Vetullat nga vreri i jepnin në mënyrë të çuditshme çehren e një njeriu, që jeton me shpresa të thyera. Dashuria dhe malli për Gjatën i shndërroheshin në një plagë të madhe, e cila pa mëshirë ia helmonte gjakun dhe ia çirrte zemrën. Aq e mrekullueshme dhe madhështore i dukej bukuria e Gjatës, sa s'kishte fuqi ta shikonte dy herë. Kishte tre muaj që kishte rënë në pikë të hallit. S'ishte as në tokë e në qiell. Gjithë ditën e lume e shtrëngonte fyellin midis buzëve dhe ua merrte këngëve prapë e mbarë duke shprehur kështu kulmin e pikëllimit. Kur i binte Gjata ndër mend, fare i trallisur ua çante bjeshkëve. S'dinte ku është nisur dhe ku do të soste.

Tri bareshat, me të kryer këngën e parë, u stërpikën sa u stërpikën gushë e gji, mandej u lidhën dorë për dorë dhe ia morën një kënge tjetër.

Eng Humballaqit i brofi zemra. Kur vërejti se bareshat i dhanë fund valles dhe këngës, hoqi qeleshen dhe

fill vetë ia mori valles duke britur dhe duke derdhur lot.

Gjata, flakë nga turpi, nxitoi sa më parë t'i hidhte lulet me të cilat e kishin stolitur dy bareshat. Veshi mitanin dhe u fsheh pas parzmit të shkëmbit. «Ky i truari i harruari, ku s'mbillet, korret, oq motër! — mël-mëliti ajo me vetveten.

Dy bareshat sa s'kopën nga marazi. Ç'u erdhi nëpër gojë, nuk lanë pa i thënë Engut të trullosur.

— Qërohu, firaun, se kokën copë e çikë, — e para iu kërcnua Gjeraqina.

— M'i ke bërë ata dy sy si lakuriqi i natës, — vazhdoi Gjeraqina dhe hodhi gurë pas Eng Humballaqit.

— Shporru, qafir, çifut, hajt nga sytë këmbët, se..., — iu kërcënua e dyta pa rënë fjala e së parës përdhe.

Dadat vazhduan ku thumbit e ku potkoit.

Gjata dridhej pas shkëmbit. Dyshonte se Engu, mos zot, ia kishte parë tëra pjesët lakuriqe të trupit. Ku nuk i fluturonin mendtë. Nëse merrte vesh babai i saj, bënte punën e gjakut. Por nga ana tjetër, i vinte keq për fatin e atij njeriu pa farefis, të cilit askush nuk i kushtonte kujdesin e merituar.

VIII

1.

Aty nga mesnata qielli nisi të përzihej. Vetëm në afërsi të hënës s'kishte re.

Sa nga lodhja e sa nga dëshpërimi Eng Humballaqin e mori gjumi. Pak para se të niste shiu (shiu në Shar si drithi në arë) atij në ëndërr iu shtir ngjarja e para tre muajve në Rrafsh të Livadhit kur iu errën sytë e vrau Lekën. Atëherë ishin ditët e para të pranverës, kur fshatarët e Rrasës pastronin livadhet. Ecte shkaras-shkaras ku fierit e ku fangut. Akoma s'kishte dalë mirë drita, prandaj yjet vende-vende ndritnin si inxhinj. Bari kishte nisur të mugullonte në livadh, kurse majave të bjeshkës shihej bora, që akoma s'kishin arrirë ta shkrinin rrezet e diellit. Ai me sëpatën në krah e mendjen te Leka i Kelmend Gajrisë, u dha mes dy malesh,

që shpinin në Rrafsh të Livadhit. Aty i fshiu vetullat, u grind një çikë dhe vazhdoi në punën e vet.

Ndiente se mu në zemër i digjej një lëmsh zjarri. Bishti i sëpatës tani ia rrihte këmbët, kurse bishti i mendimit shpirtin.

Me të arritur buzë malit, prej nga shquhej si në pëllëmbë Rrafshi i Livadhit, Eng Humballaqi preu hapin. Me një vështrim vodhi skaj më skaj livadhin dhe iu lidh rrugës në drejtim të tij. Rrugës përvolet mëngët, shtrëngoi brezin, ngriti tirqit mbi shalë, shtrëngoi kapuçin majë kresë dhe çau andej sikur të ikte nga ajo ndjenjë që kishte marrë zjarr. Shkonte kaluar në ballë të reve, të erës. Shtrëngohej të harronte çdo gjë në këtë çast për Gajriasit, për Gjatën, për Lekën, jaranin e fëmijërisë. Bënte të ikte nga ajo ndjenjë, ta shuante atë zjarr kanosës, të merrte një zemër tjetër dhe ta ngulte në kraharor, të gjendej larg gjëkund mes thepash, vetëm larg, larg! S'kishte masë zemërata e tij ndaj Lekës, i cili, siç mori vesh nga Selman Kërdhëraku, kishte vendosur që të motrën e vet, Gjatën e bukur, ta martonte me një të ndërruar në Mullishtë, fshat nja dy orë larg në Shar. Atëherë a do të mund të jetonte Eng Humballaqi pa nurin e saj, pa e parë përditë kullotave, pa gjakuar pas saj? Nusëria e Gjatës në fshat tjetër, për një burrë tjetër, ishte më zi se varri i tij, se kobi i tij. Ai në ujërat e Liqenit të Dadave ëndërronte sytë e mëdhenj të Gjatës, në selvitë e hedhura shtatin e saj në hapësitë e bjeshkës së Sharit bukurinë e saj, krejt natyra e Sharit me bimë dhe paanësi jetonte vetëm e vetëm me shpirtin e saj. Pse tani, kur aq e donte, t'ia shkepte Leka prej zemrës, ta linte të shituar. «Unë s'jam kep të jetoj pa dashuri, jo! Atë ditë kur nuk shoh Gjatën, më duket se gjithë gjindja më ka mallkuar.» Pse Leka të bëhej ferrë çali! Ai duhet ta dijë mirë se unë më lehtë shtatë herë e jap jetën se Gjatën. Jo, jo, or Lekë Gajria, rrallë po qet e shpesh po vret! Po vret shokun tënd, me të cilin përgjysmë ke ndarë copën e bukës. Të kisha unë një motër si Gjatën, pasha dy sytë e ballit, Lekës nuk do t'ia theja zemrën. Ah, Lekë, mos

bre, mos e humb Gjatën përtej shtatë kodrash për nusen tënde. Gjej, bre bacë, një nuse tjetër, e Gjatën ma jep për grua, atë motrën tënde, atë zanën me flokë të gjatë...

Nëse Selman Kërdhëraku, nga ana tjetër, qet fjalën të më martojë, le ta dijë mirë se më parë bëhem copë-copë në shpellinë, se të hyj në shtrat me nuse tjetër. Jo, jo, vetëm Gjata është prerë për dashurinë time, vetëm Gjata e Kelmend Gajrisë, te kroi i asaj mëhale. Nëse njëherë më kanë lënë në Shar, hallall ua bëj atyre kosovarëve të shkretë, që kanë ikur nga pushka apo zjarri, por, nëse më lë Gjata, tërë Sharrit do t'ia vë flakën,» — mendonte Eng Humballaqi duke i qasur Rrafshit të Livadhit. Mu në lule të ballit i mbli dhej tërë flaka, sytë s'i bënin dritë. Leka i dukej gjak para sysh. Tashmë i kish harruar të gjitha lojërat me të, të gjitha gaxhamitjet dhe rendjet nëpër Shar.

Me të sosur majë kepit të plasur, kepit të luleve, ai preu frymën dhe hapin. Buzë malit vuri re shkëlqimin e ujit, që shkonte në livadh të Lekës.

Engu i dha flakë hapit dhe zjarr zemrës. «Pse këto djersë sot vijnë me kripë? Pse m'i djegin sytë? Pse?» — pyeti ai vetveten si të ishte në një pus ethesh. Tani si një fërfillazë shkonte drejt Lekës. «Ah, Lekë, bre, më dogje!» — pëshpëriti ai duke i përplasur buzët dosido. Sëpata vërtet ishte e mprehtë, por si mund ta ngrinte atë mbi kokën e Lekës, si? A s'ishte ai Leka, me të cilin gjithë ditën e ditës hidhnin shtizën, dilnin më të kërcyer, hidhnin gurin, ndanin bukën e janxhikut dhe flinin sa e sa herë në një gunë, krye për krye, frymë për frymë?... Ecte, po zjarri i mënisë dhe i dashurisë nuk shuhej. Të dy këto zjarre i ndizeshin brenda në zemër dhe e bënin t'i mbusheshin sytë me gjak.

Midis Rrafshit të Livadhit, kur po zbardhte drita, hetoi Lekë Gajrinë duke ia ndërruar ujin livadhit. E pa dhe flokët iu çuan përpjetë. Kishte vendosur t'ia rrëfente ndjenjën e dashurisë ndaj motrës së tij dhe ta bindte t'ia jepte për grua. Leka gati-gati ia kuptonte shenjat e fytyrës, hunguritjet, gërgëllitjet, grimasat dhe

gjestet, prandaj nuk do të ishte rëndë t'ia blinte mendjen. Kishte vendosur Engu t'ia mbushte mendjen me të butë, si jaran, si i kishte hije një bariu. Kur u gjet vetëm disa hapa larg, larg sëpatën e lëshoi përdhe dhe hunguriti duke i rrahur shalët. Kësisoj e thërriste më parë të pinin duhan kaçak.

Hëna u fsheh pas majës së malit, po drita i çeli kodrat.

— Thyej qafën, shkularak, hajt! — i foli Leka sikur ta kuptonte qëllimin e ardhjes së tij.

Kjo sjellje Engun e dogji. Sikur s'pati durim.

— S'ta kam dashur motrën për aheng, për sot e nesër, për muhabetë shtrati, or Lekë, po!... Jo, jo, dallash, pasha besën, je or burrosan! Vërtet më quani shkularak, Humballaq, po këtu mes jush jam rritur e s'ia kam një sharjani, or trim dai! Mos qit me shkelm, lum Leka, po me zemër, se!... — dha e mori Eng Humballaqi duke i përdorur të gjitha mënyrat për ta bindur Lekën.

Leka këputi përmes hijeve të aheve.

— Edhe brirë dreqi të kesh, or i asaj mëhalle, ditën do ta gjesh prej këtij Humballaqit. Shumë herët paska nisur të të këndojë zogu i zi, të paska plasur trolli, — mendoj i dëshpëruar Eng Humballaqi duke i situar nëpër mend tërë jetën e tyre të përbashkët.

Leka ia mori shtruar një kënge në skaj të livadhit.

Shkularaku u bë katran. Ndjeu se flaka i doli nga të gjitha rrënjët e qerpikëve? Bebëzat herë i zmadhoheshin, herë i zvogëloheshin. Kur mori t'i qasej, në sy i ra fytyra e tij kaleshane me flokë të rrumbulluar rreth ballit.

— Nishan i keq, or shkularak! — mëlmëlit, po u tremb sakaq edhe prej vetvetes. — Uh, ëndërr, ëndërr, — hungëriti i shtrirë buzë vathës në gunë. Një çast shpërtheu rrufeja dhe shiu ia nisi me rrëshekë. Bëri të ngrihej, por i trullosur nga ëndërra u kthye në krahun tjetër. Sërish e mori gjumi dhe ra në kllapinë e ëndrës. U rrotullua disa herë dhe u zgjua. «Ah, or Lekë, unë të vrava një herë në Rrafsh të Livadhit, po

ti më vret çdo ditë në faqe të bjeshkës. Eh, kjo plaga e njeriut qenka si e drurit, druri rritet bashkë me plagën!» Duart disi vetvetiu i shkuan në shokë. Aty u ngjiten në një send të butë. Ishte kjo çevrja e Lekë Gajrisë, të cilën ia mori pasi e vrau.

Tani, pas tre muajsh, mbetur fill vetë ndërmjet dy qenve, torishtës dhe stanit, nxori çevren dhe e pa.

Gjarpri i flakës së rrufesë goditi një dru në pyllborigë.

Dhe atëherë ishte ditë e hënë. Në dy gurët e stanshtës binin dy dajre. Vajzat këndonin një nuse të re. Edhe atë ditë, kur ai e shpuri kufomën e Lekës në Rrasë, vajzat këndonin një nuse, se ishte ditë e hënë.

IX

1.

Ecnin dy hapa njëra pas tjetrës. Ecnin me dheun e çerepëve në shpinë. Në shpinë kishin barrë e në zemër plagë. Më pak flitnin, por më shumë truanin. Truanin Sharin me të gjitha që kishte. Edhe rronin në atë truall, edhe e nëmtisin si të rëndë me fate të rënda. Atë që s'e thoshin me gojë nga lodhja, e merrnin me mend. Ishte dita e baticës, kur sharjanet shkonin varg e vistër për dhe çerepësh. Gjata mbronte mishin e gjirit, të atij gjiri të kërcyer, të djersitur, të flakaritur e të valë. Të dy litarët ia shtypnin pa mëshirë, ia ndrydhnin dhe ia copëtonin. Sa dhembje të fortë ndiente, por atë s'ia besonte as nënës. I shtrëngonte ndonjëherë me pëllëmbë dhe këlthiste mbyturazi. E, në vend që të ankohej nga plagët e gjirit, sepse aty i dilnin dhemkat dhe ia çanin kraharorin, ajo këlthiste:

— Nënko, m'u dogj mëlçia!

Arifën si ta shponte plumbi nga ankimet e së bijës. U mbështet në shpinë të kepit me thesin në shpinë dhe mallkoi:

— Atij që i paska shkuar ndër mend ta kurdisë robin në Shar, si gjarprit i shkoftë jeta! Kjo jeta e shkretë e Sharit si puna e kalit të pambathur në të katër këmbët.

Arifja nisi ta krahasonte jetën e njeriut me të kalit, por bishtin e mendimit s'e tha, mbasi vështrimi i iku rrufe tek sytë e bukur të së bijës, përplot shkëlqim dhe farfuri. Ata qerpikë të gjatë, me maja të thyera, të dendur e të trashë, që i bënin hije mbi gropëzat si kupëza zambaku, tani qëndronin gati pa lëvizur, të vrarë. Diçka i iku nëpër mend sa nga droja aq edhe mosha e saj, mbasi që, i ishte pjekur ylli. Kjo ndjenjë u bashkua me atë të dhimbjes. «O zot, është bërë dhe, e zeza, s'i ka mbetur gjak në fytyrë!» — dhe një palë dridhje i erdhën nga dy kupëzat e gjunjëve.

Te kroi Gjata hetoi se s'ëmës nuk i rridhnin më gojet mallkimet, por shkuma. U trondit. Bëri çmos t'ia kthente shpirtin. Ashtu e kapitur e hoqi buzë vijës, aty e lau dhe e qau. Duar e këmbë ia fërkoi me zhurin e vijës, i hodhi ujë në gjoks, në majë të kresë, çka nuk bëri e zeza t'ia kthente shpirtin.

«Pse në këtë Shar të shkretë plaga për atë që vdes është më e madhe se gëzimi për atë që lind?» — pyeti Gjata dhe lëshoi kujën duke ia shtrënguar dy duart në gjirin e vet:

— Nanokeee, mooooooj, nënoooo, ku më le mua të zezën! — vazhdoi logorinë ajo.

Këmbët e Arifës binin erën e fangut të djegur.

Sa nevojë që ndiente, e shkreta Gjatë, për ndihmë në këto çaste kur s'dihej fati i nënës së saj.

Qeni i kopesë së Eng Humballaqit lehu në drejtim të Gjatës.

Eng Humballaqi hodhi njëherit edhe shtizën, edhe vështrimin. Lart majë currit hetoi Gjatën me flokë të prishur, shervete të rënë mbi supe. I ranë në sy vetëm

dy doçkat e saj në ajër. Mezi erdhi në vete ndër ethe. S'pati kohë as të rënkonte, as të mëdyshej. Veshi do-sido këmishën, shtrëngoi kapuçin mbi plagën e ballit dhe iu lidh malit. Vraponte dhe habitej pse vraponte. Çka nuk i shkonte nëpër mend. Çdo mendim i ndërpritej, çdo dyshim i rritej. Si mundej baresha e Kelmend Gajrisë, pas së cilës aq kishte gjakuar, të thërriste në thepë qyqe vetëm? Nganjëherë shpirti i merrte fletë e këmbët flakë, nganjëherë dridhej dhe tërë trupi i shtangej. «Ah, oj zana e Kelmend Gajrisë, pse të lindi nëna për të më djegur?» Kur u gjet para dy syve të saj të larë me lot, e preu hapin, e preu shpresën. Kur ia pa rrëketë e lotëve mollëzave të djegura nga dielli, fshiu fytyrën e vet në vend të fytyrës së saj.

Sa u gëzua i shkreti Eng kur dëgjoi emrin e tij të vërtetë në ato dy buzë mishtake të Gjatës. Iu turr Arifes me gjithë zemër. E rroku dhe e tërhoqi nën gypin e kroit, ia lau sytë, këmbët, kryet, tërë trupin ia shtriu në vijë.

— Mos m'i tret ata dy sy të shkruar si kullotat e Sharit, oj e bukura e Gajrisë! — hunguriti ai duke mël-mëlitur pa e kuptuar askush. Tani, kur ishte vetë pranë saj, sa u mundua t'ia shihte ato rrënjë të qepallave që sillnin erë tërfoje, ata rrathë lara-lara që fërfërisnin dhe bënin hije si ylberi mbi mal. Ato dy gërsheta të lëshuar si dy gjarpërinj dredha-dredha i kridheshin nëpër jakën e mitanit brenda në gjë lëshoheshin mishit të bardhë vija-vija, mu në ato vende ku i kishin çelur plagë litarët e thesit të boticës.

Pas një copë herë Arifes i erdhi shpirti. Vështroi Engun dhe buzëqeshi, por s'i tha gjë. Atë që s'ia tha atij, ia besoi së bijës:

— Shpirtkë e nënës, hajmali, të pastë nëna përjetë e mot! — uroi ajo dhe iu lut perëndisë ta ruante nga syri i robit.

— Ma fal thesin, Gjatë, trolli i Sharit është i rëndë! — i foli në mënyrën e vet, por nuk i tha se do të bënte që të çelë varrë ai mish nën mitan.

Ajo i lëshoi sytë përdhe. S'bëzani.

S'bëzani as Arifja.

Kur hetoi se sumbullat e djersëve pikla-pikla i rridhnin prej majës së mjekrës dhe i pikonin mes dy kopsave të shpërthekuara të mitanit, s'pati më durim. U vërsul dhe ia rrëmbeu thesin ฃu aty ku ndaheshin dy duart nga gjinjtë. As vetë s'e kuptoi pse iu dogjën majat e gishtërinjve, pse iu lag pëllëmba, pse ia mbathi rrahut duke sokollitur mē zë të mbytur, të ngjirur. Ia preku si duket, përveç pëllëmbëve të saj, edhe pjesët e gjirit. Diçka ndjeu se iu thye në zemër, se i plasi diçka në kraharor.

Në atë ฃast as ai s'mëlmëlit, as ajo s'e ฃoqi trupin.

Arifja i vodhi me bisht të syve që të dÿ, por s'hetoi gjë tjetër përveç flakës që ua digjte fytyrën.

Këta të rinjtë, duke dashur, digjen, këta pleqtë, duke dyshuar, sosen!...

2.

Mes dy dëllinjave, kur nisi t'ia mernte thesin e boticës Eng Humballaqit, papandehur Gjata lëshoi një britje përplot lemeri.

— Ç'ke, shpirtkë, të pastë nëna, dritë? — pyeti ajo e hutuar dhe zgjati të dy duart t'ia fshinte lotët së bijës.

Gjata mori t'i shkulte ata flokë, që i kishin rënë si zilka mbi ballë.

Një shqiponjë gjëkund i majë currit mbylli fletët si mbrëmja bjeshkën.

— Nënoke, moj nënoke, ah! — vazhdoi logorinë Gjata duke mos ia shkepur vështrimin Engut, që rrinte i ngrirë në thep. — Çevria e Lekës, e rahmetlisë, shih, shih si endet në brezin e Humballaqit! — shkoqiti ajo.

Arifja pikasi vështrimin e lodhur mes dy krahëve të kepave, ku dridhej Engu.

— E njoh, nënoke, çevren e vëllait, të shehitit, qe. Është e verdhë në të portokalltë. Ka qëndismë gjethi dhe tel të imët. Vetë ia kam blerë.

— Bijë, mos të rrejnë sytë? — pyeti plaka duke e lëshuar thesin.

— Më plaçin sytë e ballit si kripa në zjarr, është çevrja e loçkës! — shtoi ajo. — Kur hiqte vallen e dredhte përpjetë, në dasma e palonte para brezit, kur dilte para bajrakut, e hidhte krahëve..., — vazhdoi ajo.

Engut iu kujtua. Kaq muaj e ruajti këtë çevre të fshehtë si shenjë kujtimi të Lekës. Ditën e shëngjergjit, aty nga mesnata, i vajti mbi varr dhe kërkoi falje. Edhe atëherë ia fshiu varrin nga bari si ballin dikur nga gjaku. Kishte vendosur ta ruante gjer në vdekje, aty brenda në trup, dhe ta linte amanet t'ia mbulonin fytyrën me çevren e tij. Një muaj më vonë në sheshin e tri rrugëve ngriti një çezmë për shpirt të Lekës. Vetëm aty pinte ujë dhe lante fytyrën. Ia hëngri mendja se puna e Lekës kurrë nuk do të dilte në shesh. Tash, buzë mbrëmjes, kur s'kishte as diell, as hënë në Shar, e vërteta doli në shesh. Si do të arsyetohej para Selman Kërdhërakut, çka do t'i thoshte vetes, Gjatës, tërë Gajriasve?

Haj, ky Shari kodra ka, po zemër s'ka!

Eng Humballaqi tani harroi Selman Kërdhërakun. Nami Sharin dhe fatin. I helmuar iu qas Gjatës. Nxori çevren, e paloi siç e palonte Leka dhe me sytë përdhe, ia dha Gjatës. Në atë moment vështrroi vetëm kepin që e mbulonte nata.

— Ruaje amanetin e tij, se ai s'ka qenë për varr, por për bajraktar, — murmuriti ai.

Nënë e bijë tretën djerrit, po Eng Humballaqi ngeli në thep fill vetëm.

Për pak edhe atë e mbuloi nata.

X

Në bisht të staneve, me hap të lodhur, të rrallë, çante rrugën fill vetëm Kelmend Gajria. Veriu i mbrëmjes në shesh ia fshikullonte pa mëshirë kapakët e syve duke i bërë t'i rridhnin lot në çdo qerpik. Ngase e kishte humbur qartësinë e të parit, gjërat e largëta i vinin si të pangjyra, të mjegullta, kurse ato të afërtat i bëheshin si të gjendeshin në fund të ndonjë pusi me ujë të kulluar. Ecte kutrum nëpër Shar edhe pse të gjitha rrugët dhe rrugicat i kishte mësuar që në fëmijëri.

Para stanit arriti më të dalë të hënës.

— T'i zbath opingat, baba? — e pyeti Gjata dhe ia vuri shkambin.

— Hë! — u përgjigj me vështrim në dorën e thekrës, të cilën e kishte sjellë nga ara për të provuar a ishte pjekur.

— Është bërë për drapër? — ndërhyri Gjata.

Kelmend Gajria s'bëri zë. Piu një pikë ujë dhe fër-koi ballin, si t'i lyente plagët me melhem.

— Qiti një krah sanë mushkës, Gjato! — urdhëroi Arifja të bijën, duke e fryrë zjarrin përmbys.

— Pse të paska ikur çehrja, baba? — pyeti Gjata plakun e lodhur, që i digjej ai nur, si qiri.

— Jam bërë lak. Kafshata më lidhej si nyje. Hem më hahet, hem më villet! Atë copë buke dielli e bëri grih, s'ka as shije, as erë buke, — foli ai me sytë përdhe. — Këta sharjanët hem nafakën, hem këmishën e kanë të shkurtër, — foli me vete duke nxjerrë tymin nga hundët, por duke e ruajtur të paprekur zemëratën në kraharor.

— Edhe qentë e kopesë sot gjithë ditën e ditës kanë angulluar, të mallkuarit, me turinj përpjetë, nga qielli. Trohë buke s'kanë shtënë në gojë, — foli Gjata duke harruar t'ia vinte çanakun e përseshit babait ndërmjet këmbëve.

— Atij i mbeti luga në dorë. Majë currit vuri re vetëm hënën, por edhe ajo iu duk si një hallkë tym. Diçka e dogji si një kaci prush nën sjetull. Hem luga, hem duart i ranë përdhe.

— Më vrave, bijë! — foli dhe tërë trupin ia mbuluan një palë djersë të ftohta. I ra stanit disa herë rreth e qark me atë hapin e hequr përdhe, mandej, kur u gjet në vendin e parë, sërish iu drejtua së bijës: — A, si the, fol, se s'qeshë këtupari!

Ajo si e përvëluar, me zë gjysmë të fshehur në kraharor e gjysmë të nxjerrë me dyshim, iu përgjigj:

— Të dy qentë angulluan me të qarë! Hidhnin këmbët dhe zgjatnin zërin. I ndolla, por bukën e lanë të paprekur. Me ato leshra përpjetë dhe bishtat kular, vetëm logorinin! — shkoqiti ajo.

Kishte dëgjuar prej të parëve Kelmend Gajria se, kur angullojnë qentë me turinj përpjetë, priti të ligat në njerëz e gjë. I ra në mend një e thënë e t'et se tre muaj pas angullimit të qenve rrënimi e kishte bërë rrafsh përtokë fshatin. Me një rast tjetër sharjanëve u kishte rënë murtaja e kishte bërë kërdi. «Nishan i zi,

or vëlla!» — mendoj duke ia ngulur vështrimin së bijës në lule të ballit.

Duke nderur ai cigaren, qentë përsëri ia morën kujës.

Kelmend Gajria shpërthekoi mitanin dhe zuri vend në faqe të trinës. Gjaku i ishte prishur e në kraharor i dukej se dikush mihte, aty ku punonte zemra. Hallet e kishin bërë një dorë burrë. Skamja, vdekja tragjike e Lekës, dyshimi ndaj sjelljeve të Gjatës, angullima e qenve ishin duke e tharë para kohe. Ruante i shkreti kujtime të rënda: fëmijë që vdisnin nga uja, shtëpi të bëra rrafsh përdhe në shenjë hakmarrjeje, fshatarë të vrrarë e të djegur në luftë me ushtrinë turke. Ruante të pashëruar plagën për të vëllanë, Lahutar Gajrinë, që mbeti në luftë. Kur ia nxori të shoqen prej shtëpie, hipi majë kepit dhe shtiu tri herë me martinë në shenjë dëshpërimi. Kapak i të gjitha këtyre që vdekja e Lekës. Tani në ditët e pleqërisë Shari i bëhej edhe më i rëndë. S'i kishte mbetur as zemër, as krah. Tërë jeta e tij i shembëllente atij shesholli, që e rrihnin erërat në të katër anët. Në çdo megjë, në çdo dru, në çdo kodër i dilte përpara, si një dritë e madhe, Leka, tërë Shari ruante zërin dhe nurin e tij.

Sonte, kur u kthye nga ara, qielli ishte sterrë. Mjegullat hiqeshin plogët-plogët të ngarkuara me lagështi.

Angullima e qenve e hodhi në kulm të dëshpërimit. I erdhi Kelmend Gajrisë se kjo angullimë e dënonte pse s'ia mori gjakun të birit. Një dhembkë e shpoi si një shtizë. Kërceu dhe ra përmbys mes dëllinjave.

Kaluan mbi tre muaj, tre muaj shpejt e shpejt si një rrëke Sharri, por s'u mor që s'u mor vesh kush i vuri dorë Lekës, kush ia fshiu jetën. S'kishte as për të dhënë, as për të marrë gjak. Po atëherë kujt i hëngri të prekë në familjen e tij dhe pse? Ishte i bindur se askujt s'ia kishte thyer zemrën, s'ia kishte përvëlur shpirtin...

Kur mori të kthehej në stan, qentë sërish ia morën ulërimës. Kafshoi buzën dhe preu hapin. «Të preftë ujku!» — mallkoi.

Ata s'e hëngrën as bukën që ua qiti Gjata, as prej

qortimit të Kelmend Gajrisë e ndalën kujën. I vinte kjo si vaji i Lekës nga varrezat.

Iu kujtua një këngë:

«Qan bajraku për shkabë,
qan Leka për babë».

Iu duk se një plumb ia shkoi zemrën tej e tej.

— Martinën, bre! — urdhëroi dhe u drodh.

Gjata s'e priti urdhrin e dytë. Ia dha dhe s'foli.

— Babë, mos balukun, se është si njeri! — e luti Gjata, por ai s'dëgjoji asnjë zë përveç kujës.

Kelmend Gajria bëri edhe nja dy hapa. Qenin e mori në shenjë për të dytën herë dhe martina volli flakë të kuqe.

Qeni u kthye nga martina dhe ndali angullimën, por, sapo u shua jehona e krismës ndër lugina, ai përsëri ia dha kujës.

«Jo, or burrë i Sharit, paç faqen e bardhë! Të ka lënë më!... S'je ai që ke qenë një mot. I shituar, i shituar ke mbetur, or Kelmend Gajria i Rrasës». Me martinën në dorë e zemrën gjëkund të humbur, u kthye në stan. As të shoqen, as të bijën s'i shikoi në sy nga turpi.

Në çast i erdhën do drithma dhe martina i ra duarsh. I ra mu atëherë kur shkrepri rrufeja përmbi stanihtë.

Arifja i vuri dy thasët e boticës njërin mbi tjetrin dhe, pasi ndezi mirë e mirë zjarrin, iu drejtua të shoqit:

— A ndjeve, sot me Gjatën kemi gjetur nishanin e Lekës, — dhe s'foli më që të mos ndizej Kelmend Gajria.

Atij sytë i nxorën flakë. Brofi në drejtim të trinës.

XI

1.

— Paçi faqen e bardhë, kuvendarë! — foli Kelmend Gajria.

Rreth gurit ku mbahej kuvendimi i pleqve qëndronin Mal Gjokani, Lok Arjani, Besnik Sela dhe Bedem Hani. Ishin mbledhur buzë mbrëmjes për ta shoshitur vdekjen e Lekë Gajrisë.

— Pleq rrasjanë, po ia lidh kryet kuvendit duke shtruar para jush një dava të re. Kelmend Gajria ia ka qitur cekën ta shtrojë para kuvendit vdekjen e të birit..., — foli më i vjetri, Mal Gjokani.

Heshtje e shkurtër.

— Pasha këtë truall, burra, dikush po qëllon pas gjakut tonë! Duhet drithi shoshitur mirë, që të ndahet egjri, — vazhdoi Lok Arjani duke i dredhur hallkat e

qostekut nëpër gishtërinj. Plagën e gishtit e mbushi duhan dhe e lidhi me shervete.

— S'është parë, as dëgjuar në Shar, të ndahet kryet e një djaloshi përgjysmë. Sharjanët fort e fort s'janë të larë për punët e gjakut, por gjakun e kanë larë me pushkë, si u ka hije burrave, — foli Besnik Sela dhe qeleshës i dha përmbi vetull për ta fshehur plagën marrë në luftë.

— Kuvendarët boll mirë prenë e qepën, unë s'po i vras më dhëmbët. Ai bir qeni Kelmend Gajrisë ia mori të birin e ne të gjithëve fytyrën. Këtë hajni s'e merr as kalemi, burra! — ndërhyri Bedem Hani, plaku më i nderuar në Rrasë.

Pleqtë i hoqën një valle vështrimit, mandej vazhduan:

— Prej katragjyshit e tëhu a ka rënë fisi yt në gjak, Kelmend Gajria? — pyeti Bedem Hani.

— Jo! — u përgjigj shkurt.

— Kulloje mirë punën, Gajrias? — shtoi Mal Gjokani.

— Shkurt: as të jap, as të marr! — foli si prej pushke Kelmend Gajria.

— Na i rendit burrat prej katragjyshit? — ndërhyri Lok Arjani.

Kelmend Gajria u ul këmbëkryq dhe ndezi llullën. Endi mendimin nëpër fis, mandej, duke nxjerrë tymin nëpër hundë, tha:

— Katragjyshi im, Preng Gajria, katër herë përmbi Rrasë, fill vetëm i ka thyer hajnat. Rrasjanët e kanë kënduar: «Njaj Preng Gajria, rrallë po qet, e shpesh po vret!» Tërë Rrasa e qau me lot kur e mbyti orteku. Kaq për Preng Gajrinë, pastë fytyrën e bardhë! Pas vetes la shtatë trima. Gjashtë ia hëngri plumbi nëpër luftëra. Gjallë mbeti vetëm Martir Gajria. Me çifteli në dorë tërë jetën e jetës i qau gjashtë varret e vëllezërve. Kur mori t'i perëndojë ylli i moshës, mu në krye të Rrasës, te kroi që mban emrin e tij, dhjetë zaptije turke e gozhdojnë për druri, mbasi nuk paska pranuar ta ndërrojë fenë dhe kombin. Shtëpinë ia bëjnë hi e pluhur.

I biri i tij, një për mall, Flamur Gajria, pesëmbëdhjetë vjet ka ruajtur dhitë e Rrasës. Një ditë prej ditësh, të verbuar pleqërie, e prej një ujqit tek përroi i madh. Varrin e ka pranë të parëve.

Gjyshi im, dritë pastë, Fatmal Gajria, me një nur një çikë më të tharët, dymbëdhjetë vjet kish kaluar në burgun e Prizrenit. Tri herë e dënojnë me vdekje dhe tri herë mbetet gjallë. Të fundit herë, babai im, shet e përshet gjithë ç'kishin krijuar Gajriasit për t'ia shpëtuar jetën. Të shkretin, e dënojnë me njëqind e një vjet burg me pranga. Një natë prej netësh i shkon për dore ta thyejë derën e burgut dhe në këmishë e brekë, mes dimrit çan për në Rrasë. Në krye të tre muajve ra e vdiq, sepse kishte ngrirë në Shar. Duke dhënë shpirt, si sot më kujtohet kur tha: «Sharit ruania faqen e bardhë, e mua varrin ma hapni në krah të të parëve!» Asnjëri prej këtyre burrave s'i kishte përlyer duart me gjak të huaj. Baba im, Shkabë Gajria, i varfër e i mjerë, një ditë e humbi jetën në rrënimet e fshatit. Më duhet të them se ai ka pajtuar tridhjetë familje të rëna në gjak! — përfundoi Kelmend Gajria.

Që të katër burrat heshtën bashkë me Kelmend Gajrinë.

— Atëherë na mungojnë nishanet, or burra, — pri-shti qetësinë Besnik Sela.

Flaka e zjarrit hodhi tymin drejt syve të Bedem Hanit. Tymi ia dogji sytë, po ai s'luajti vendit.

— Na kanë rënë do nishane tek e vona, por gjar-pri këmbët s'i dëfton!? — ndërhyri Kelmend Gajria duke i kthyer prapë mustaqet.

Hëna u dha e bardhë, disi e përzier me dritën e ditës.

— Atëherë qit një pushkë, he burrë! — ndërhyri Mal Gjokani duke u ulur në dy kupat e gjunjëve.

— Kush të ka prekur në fatin e robve të shtëpisë, Kelmend Gajria? — foli rëndë Lok Arjani.

— Nuri i sharjanit ndrit si duket vetëm atëherë kur e shkon plumbi, burra, po!... — Ai s'e vazhdoi.

Nga shpellinat e dhive të egra doli një vesë shi.

Ndofta do të ndërrojë moti në Sharr.

XII

1.

Një luzmë mizash iu derdh në fytyrë — në atë fytyrë të perënduar, të verdhë, të pirë nga trishtimi. Dukej se ushujza ia kishte thithur gjakun. Qëndronte i lebetitur dhe i shtangur, sikur të mos i kishte mbetur asnjë anktë tjetër.

— Qit një pushkë, Eng Humballaqi! — hapi kuvendin Lok Arjani.

Të katër pleqtë me vështrimet e tërthorta kishin mbuluar fytyrën e Eng Humballaqit.

— Mua më ka lënë takati, por ma thotë loçka e zemrës që, këtu në brinjë, se shkularaku ka këtu gisht. Atë e kanë parë jashtë që atëherë kur e treti karvani i kosovarëve të zbuar. E kanë fryrë erërat kodër më kodër dhe e kanë bërë nga këmbët lepur e nga trutë dhelpër. Rrafsh njëzet e pesë vjet i ka mbetur në lugë Selman Kërdhërakut, por nuk u bë se nuk u bë sharjan,

— Punë hajnie është kur dikush e mban nishanin e të vdekurit. Ma ha mendja se je vrasës me brirë, kaq!
— mbylli kuvendin Bedem Hani.

Më vonë zjarri u shua, u shuan edhe shkëndijëzat që i davariste era nëpër pyllborigë.

Kushedi, kushedi punën e plagëve! Ato vërtet gjuhë s'kanë, po flasin, e secili s'i kupton!

XIII

Era gjithë natës së lume vërshëllente mbi kulmet e staneve e ai gjithë natën e lume nuk vinte pikë gjumi në sy. Era ndërronte drejtimin e Kelmend Gajria kra-hun. Kapakët e syve i vinin të rëndë e qerpikët e shkur-tër, diç të djegur në majë, i digjnin që në rrënjë. Sa më shumë largohej nga dita e vdekjes së të birit, aq më shumë plagët bëheshin më të paduruara. Kur ishte i gjallë, herët në mëngjes, akoma pa gdhirë, zgjohej dhe ia sodiste me mall ato tipare të hequra të fytyrës. Mbë-shtetej mbi bërryl përmbi fytyrën e tij dhe i merrte erë frymës që heshtas-heshtas i dilte nga dy flegrat e bara-barta. I vinte keq ta zgjonte aq herët, pse bënte gjum-in më të ëmbël, prandaj priste gjersa të zbardhej. Atë-herë, me një zë më shumë lethatues se urdhërues, i

thoshte: «Lekë, Lekë bre, hajde, se qiti krye dielli, hajt në krahun e djathtë, jeziti i babait!» Kur ishte gjallë Leka, flinin në një postajë. Kelmend Gajria nga gardhi i stanit, kurse Leka nga vatra që natës të mos nirthte. S'kishte kufi gëzimi i plakut të Rrasës, kur rrobat e tij filluan t'i binin tamam të birit, kur ai rroku sëpatën, shatin, kur e merrte rendin në fund të arës dhe e nxirrte në krye me këngë në gojë. I priste dhe i përcillte mysafirët, i qethte delet, ngarkonte sanën, bënte drutë e dimrit, thuaj të gjitha punët që dikur i kryente vetëm Kelmend Gajria, tani ia mori i biri. Ia shikonte atë shtat të hedhur, të drejtë, me shpatulla të gjera dhe me shalë të gjata e kënaqej.

Këto, zaten, ishin ditët më të lumtura të këtij plaku me moshë të thyer.

Asaj pranvere ia kishte qitur cekën ta fejonte me vajzën më të bukur të asaj ane. Për këtë mblodhi drithë, bëri pak para, kishte ndër mend të shiste një pjesë të kopësë për t'ia përgatitur nuses rrobat.

Mu në këtë kohë, në këtë buzë pranvere, iu dogj zemra. Prandaj tani nuk mund ta kuptonte stanin, familjen, jetën pa të birin në arë, në livadh, pa Lekën në krahun e djathtë, pa gërhitjet e tij të shtruara kur flinte natën.

Rrinte në kokërr të shpinës, me sy të hapur, të trishtuar, me ata kokërrdhokë bojë shlline të bardhë. Kështu më mirë, por edhe më rëndë i vinin mendimet. Në një çast, kur dora iu përvodh nëpër fier dhe çiku hajmalinë e Lekës, të cilin ai ia kishte shkruar kundër syrit të keq, iu shkoq nga fundi i kraharorit një çirr-më: «Aty ku të ka rënë gjaku, në Rrafsh të Livadhit, bari nuk mbin e truallit i ka rënë një hije e zezë. Edhe ai mban plagën tënde, or bir! Bari u dogj në livadh, e zemra ime në brinjël!» — i vinin mendimet valle-valle, por nuk nxirrte zë.

Një çast fryma iu lidh në grykë.

— Gjatë. Gjatë bijë, ujë — urdhëroi.

Ajo brofi në gishtërinj të këmbëve, hoqi duart nga

gjiri dhe iu turr shtëmbës e mandej kërkoi gojën e tij nëpër mugëtirë.

— Qeshë jerm, fli, e mirëza e babait. Qeshë jerm, ah! Mbulohu mirë, se era ka zënë të fryjë prej krahut të shalës, — foli për ta qetësuar të bijën.

Gjeli ia këputi këngës.

Edhe ky sikur i fliste diçka, sikur e gjykonte. Çevrja e Lekës, që e mbante në gji që prej asaj mbrëmjeje që ia morën Eng Humballaqit, iu duk se ia dogji zemrën. E mori ngrykë, si dikur Lekën ditën e bajramit, dhe brofi në këmbë.

Gjeli përsëri kikiriku, por ai dëgjoji vetëm fundin e këngës.

Opingat i mbathi jashtë, në dritën e hënës, se drita e pishtarakut u shua nga mesi i natës.

— Ku po çatis, or plak? — pyeti Arifja në trinë.

Ai as s'i bëri zë, as e ktheu kryet.

— Plakoooo, ku kismet? — pyeti prapë.

Ai hodhi jakën mbi krye dhe ia hoqi kapistrën mushkës.

— Nata si flaka, plakoo! Të përpin! — shtoi i kredhur në barkun e natës.

Kur hyri Arifja brenda, nisi ta vajtonte Lekën.

— A e mori martinën? — pyeti Gjata.

— As martinë, as breshanë, — u përgjigj ajo duke regëtirë.

Ajo brofi, shtrëngoi jelekun mirë e mirë, zbathur iu lidh territ. Kur u dha tek rrahu ndërmjet dy prroskave, dëgjoji trokun e mushkës.

— Babë, bablok! — thërriti e trishtuar.

— Çka, c'të gjeti? — u habit Kelmend Gajria kur vuri re të bijën me martinë dhe breshanë.

— E harrove martinën. baba! — i foli e habitur, mbasi asnjëherë natën ai s'dilte pa të.

Atij iu çel nuri, por së bijës ia ndjeu vetëm zërin e s'ia pa svtë. Trupin e saj e kishte zënë hiie e borigës.

— Martinën, baba, martinën, qe! — Ngurroi. — Mos merr rrugë pa aletin e barutit! — e këshilloi.

Plakut iu bë sikur Leka i erdhi para dhe ia solli martinën.

Para këmbëve të tij që dridheshin dhe duarve që s'e gjenin martinën në terr, qëndronte Gjata: kryelartë, e virgjër, qëndronte shpresa e një kulle.

— Mos merr udhë, baba, në pikë të natës pa flakë baruti, — çeli ajo zemrën në fund.

Kelmend Gajrinë sikur ta kishin shituar të gjitha rrufetë e Sharit. Zemra i punonte në martinë, po sytë e kishin lënë. As qenin, vetëm disa metra në gardh, s'qe në gjendje ta vriste. Arma kërkon duar, zemër e sy, e atë e kishin lënë të gjitha, i punonte vetëm zemra prej një plaku të përvëlur. Sa keq që u turpërua para së bijës. S'pati çka t'i thoshte. Fytyrën e saj që digjej e rroku me të dy duart dhe e mbështeti në kraharor. E ledhatoi sa e ledhatoi (të parën herë në jetën e vet), mandej e puthi mu aty midis ballit ku i ndaheshin flokët.

— Bijë, Gjatë e dashur, merre martinën, breshanën dhe kthehu në stan! Kelmend Gajrisë së Rrasës i kanë vdekur duart për martinë, i ka vdekur nuri për log, hajt, bijë Kelmend Gajrinë fshije prej defterit! — foli rëndë ai. Kur e kreu mendimin, ndjeu se edhe buzët i kishin çelur plagë. I hipi mushkës dhe çau rrëpinës.

Hëna i doli borigës nga ana e djathtë. Gjata vuri kryq martinën në prehër dhe u betua: «Gjithmonë punën e ke kryer me nder, armë e fisit. Gjakun askujt s'ia ke lënë peng, as turp nuk të ka ardhur të dalësh në gjini. As tash, armë e fisit të dashur, amanet i gjyshit, ty nuk do të të shkelet fytyra. «Të betohem, armë e fisit, armë e Sharit, se në duart e mia do të vjellësh flakë!» — murmuriti ajo mbi martinë, ia puthi tytën, e hodhi në krah dhe treti në terr.

— Kjo pleqëria si barut i lagur, or Selman Kërdhëraku! — iu ankua Kelmend Gajria kur arriti majë pyllit.

— Druri thahet nga maja e plaku nga rrënja, or Kelmend Gajria, — iu përgjigj ky dhe sëpatën e la të ngulur në dru.

Drita e mëngjesit, e kulluar si fije ari, e pushtoi bjeshkën.

— Atij i janë thartuar trutë e i ka marrë koka erë, është bërë për të ardhur keq, or Kelmend Gajria, — foli Selman Kërdhëraku, kur ra fjala për punën e Eng Humballaqit.

Kelmend Gajria hoqi me dorë krimbin e drurit nga balli. Kjo i erdhi si ta priste mendimin e filluar ku i punonte plaga.

— Është i paudhë e fati i ka punuar mbrapsht si gaforres, por s'ma pret rradakja se aq e ka humbur toruan, — vazhdoi Selman Kërdhëraku për ta bindur Kelmend Gajrinë në atë, që ai vetë e kishte kurdisur më parë. — Atë gjer në brez zoti e ka falur lepur, prej brezit e përpjetë kuçedër, vetëm kryet ia ka gatuar prej peshkut. Zoti atij ia ka falë mu atë, që vetes nuk ia ka dashur, por s'ma merr mendja se është gjakës i Lekës, — vazhdoi Kërdhëraku duke pirë duhan e duke nxjerrë tym e kopalla.

Pyllboriga kundërmonte erë rrëshire të njomë.

Dy burrat rrasjanë, të dy lagjeve, u ndanë duke i lënë shëndetin njëri-tjetrit vetëm me majë të gjuhës.

Selman Kërdhëraku s'e ktheu kryet më prapa, por thumbat e tij mbetën në kujtesë. Ngarkoi kalin dhe çatisi rrugë e pa rrugë tatëpjetës.

Tek kthesa e prroskës, kur Selman Kërdhëraku mori në të djathtë, Kelmend Gajrisë i shkrepri ndër mend një e kaluar e moçme. «Ah! — psherëtiu ai si prej plumbit dhe ia shigjetoi vështrimin. — A thua?» — pyeti ai ve-

ten dhe ngeli me sëpatën në krah. Diçka iu dogj. U ul në këcurin e kalbur, që binte erë të rëndë, dhe bloi nëpër mend një ndodhi, prej kohësh thuajse të harruar.

Selman Kërdhëraku, në lule të rinisë, i lartë e hije-rëndë, sapo kishin nisur t'i dilnin mustaqet e kuqërreme, kishte rënë në dashuri të rëndë me njëfarë kushërire të Kelmend Gajrisë të quajtur Hanë. Marrëzisht e paska dashur pa ia rrëfyer kujt. Dy vjet me radhë qenka tretur e shkrirë si një qiri. I ati i tij, kur i bie në erë fshehtësisë së të birit, nuk i thotë asgjë, por e përcjell shkuesin, që ta folë të birin, duke nderuar çdo adet të Rrasës.

Kelmend Gajria me llullën në gojën pa një e dy qet e i thotë shkuesit: «Bëji të fala me shëndet Kërdhërkëve dhe këputjau troç: Ju ka bërë selam e qelam Kelmend Gajria, i mëhallës së gurit, që mos ta matin hapin me atin. Kaq!»

Kjo sjellje Selman Kërdhërakut i çeli një plagë sa s'dihet, e cila më vonë erdhi e iu shndërrua në urrejtje, në një ankth për hakmarrje. Shumë kohë vrau mendjen t'ia digjte mashnën, shtëpinë, stanin, t'ia këpuste këmbën apo dorën dhe tërë jetën e jetës ta linte të gjymtë. Megjithatë, asgjë nuk ndërmoi, por plaga për Hanën dhe damkën, që ia vuri Kelmend Gajria, nuk iu hoqën tërë jetën e jetës.

Dashuria e Eng Humballaqit ndaj Gjatës, sikur ia kalli ato teka, ato kujtime. Kelmend Gajria i dukej gjak para sysh.

Edhe Hanës i priu fati i zi. Me të shkelur në të tetëmbëdhjetat, e folën gjashtë orë larg Rrasës. Ditën e mërkurë e bënë nuse, i venduan kë në e tela. Një parade me krushq dhe çallgaxhinj erdhën dhe e morën.

Selman Kërdhëraku tri ditë nuk shtiu bukë në gojë, tri net nuk vuri gjumë në sy. Ditën fshihej nëpër kepa e natën kthehej në Rrasë fare i vvarë. As fliste, as dëshironte kush t'i flasë.

Këtë më vonë e kuptoi mbarë Rrasa. Ai s'kishte më zemër të martohej. Disi iu shua si flaka nëpër kashtë

tërë ai ankth rinor, tërë ai gëzim që e printe fierishte-ve duke vështruar së largu Hanën. Në trup u tret e në log të burrave zinte vend në bisht. Rrinte përmbys dhe kujtonte Hanën. Vendosi të mbante zi dhe nuk u martua një kohë të gjatë. Kur i vdiq babai, u martua me gruan më të shëmtuar në Shar, një grua të lënë. Prandaj rronte pa zemër, pa afsh, pa ankth. Ato plagë që s'i shprehte me fjalë, i këndonte në çifteli. Edhe atëherë kur u plak e u thye, s'e linte pa e kënduar këngën e Hanës, që ai vetë ia nxori atë natë kur ajo shkoi nuse:

*Pse, moj hënë, oj hënë e Sharit,
ma sjell dritën n'çifteli,
m'i vesh telat me rreze ari,
pse më dogje, moj, kaq të ri?»*

Tani, kur Selman Kërdhëraku u zhduk përtej përroit me gjokun e ngarkuar, Kelmend Gajrinë sikur e shkeli kjo ndjenjë brenda në kraharor dhe ngeli ulur në kërcu si mot i vrërët në bjeshkë.

Rrëshira kullonte nëpër trungje plogët-plogët. Kështu gjak e qelb kullonin edhe plagët e Kelmend Gajrisë.

3.

Selman Kërdhëraku shkarkoi drutë në lëmë dhe nga lodhja e mori një gjumë mbi hambarin e vjetër. Në ëndërr, aty pasdite iu shtir Hana.

I erdhi sikur kënga e pupthit: pup, pup, pup, pup; ia përcillte zemra me të njëjtin ritëm: pup, pup. Hana iu shtir si nuse e ditës së parë. «Unë të merrja prapa

kodër më kodër, por nuk t'i shihja as sytë, as fytyrën, as duart. E tëra ishe mbuluar me duvak. Krushqit i shitoi zana e malit e unë kërceva nga gjoku. Ramë frymë për frymë, të mbuluar me duvakun e kuq. Pëllëmbët na kishin mbetur të ngrira në kep. Të dyve na rrihte zemra si kënga e pupthit». «Unë edhe në truall s'mund të rri pa ty!» — i foli Hana.

Selman Kërdhërakut, larë në djersë, i doli gjumi. Kërceu nga hambari, i ra disa herë shtëpisë përçark dhe u ul në prag të mashnës.

«Eh, këto kujtimet janë si puna e drurit, sa më shumë plaket, aq më shumë rritet — rritet dhe bën hije në zemër!» Nusëria e Hanës iu duk sikur kishte ndodhur një ditë më parë, ditën e enjte. Iu kujtua Hana vajzë me shervete në krye, flokë të kuqërremë, vetullane dhe ballgjerë. Kishte fjalë dhe gjak të ëmbël. Kur qëllonte të takoheshin befaz, ajo bëhej gjak në fytyrë. As ky s'fliste me gojë, po me zemër, as ajo s'i fliste me gojë, po me zemër. Vetëm atëherë kur e dhanë gjashtë orë larg, në bërryl të përroit, ai i tha: «Hanë, nëse ti do të bëhesh nusja e huaj, unë do të vdes!» Ajo s'bëzani, por, kur hyri në ferrishtë, ia mori vajit. Dy ditë para se të shkonte nuse i dërgoi çorapet më të bukura, që kishte thurur në jetën e vet.

Tash, pas ëndrrës, kujtimet s'e linin të qetë. Kishin kaluar vjet e vjet, por ai druri i kujtimit nuk ishte tharë.

— A mos po të ha ndonjë plagë, babak? — e pyeti Engu, duke gdhendur bishtat e koshit të kollomoqit.

— Pse s'e le qenin të kalbet në livadh, që të përvelohej gjer në palcë ai derri plak, Kelmendi!

— U, ç'më the, qehaja! Më erdhi keq për të shkretin!

Selman Kërdhëroku bëri djathtas e majtas, mandej iu drejtua me zë të rreptë, duke mos u çliruar ende nga përshtypja e ëndrrës.

— Kërthi, cingesh si kuta Unë me zemër të djegur po jetoj tridhjetë vjet. Shiko këtë ah që e ka shituar rrufeja, jeton, i miri me dhjetë plagë dy breza me ra-

dhë. Kështu si ky ahu me plagë në zemër po jeton edhe Selman Kërdhëraku. Ajo dashuria jote është e gjallë, po atë timen njëzet e tetë vjet e ka mbuluar trualli dhe ka mbetur e pakalbur.

Varri i Hanës së bukur, i shembur midis varrezave, nuk i hiqej mendsh. Vdiq, e shkreta, një vit pas martesës, duke mos lënë fëmijë. Dy vjet më vonë, ditën e martesës së dytë të burrit të saj, ai natën i vuri dy gurë mbi varr. Kur ia vuri gurët, mihu pak dheun dhe mbi krye i vuri çorapet më të bukura që ia dhuroi ajo para se të shkonte nuse.

Kushedi a është kalbur trupi i saj?

VIX

XIV

— Nga të paskan tretur erërat kështu, Selman Kërdhëroku?

— Qe, bre, dai, gjallë e për gazep. Siç thonë rrasjanët — gjallë e kular! — ia ktheu pa e vështruar. Mblo-dhi duajt e arës, që karkalecat i bënë thujse miell dhe, pasi mori të vishte këmishën, ajo ishte bërë copë e çikë, pse karkalecat, që çatisën re-re para pak kohe nga ferrishtja, ia grinë fare.

— Mua edhe qeleshen ma bënë shoshë, të mallkuarit! — dhe hoqi atë prej kreje.

— Na sosën, — shtoi Kelmend Gajria dhe këmishën e vet ashtu të laskaritur e vuri në shkop për dordolec.

— Dy herë qysh se e mbaj mend na kanë sulmuar, — tha Selman Kërdhëroku.

— Jo, po tri, — ia preu Kelmend Gajria. — Herën e parë na u turrën, kur ngritëm varret e krushqve, të dytën, kur ra zia e bukës, dhe të tretën, qe, ngjau në

ditën e sotme. Kur karkalecat sulmojnë arat, priti ditët e zeza, — tha dhe veshi mitanin e leshtë pa këmishë.

Dy burrat heshtën një copë herë, edhe pse në kujtimet e tyre frynin gjithfarë erërash nga ajo e kaluar plot plagë.

— A do ta bësh bukën e gojës sivjet, Kelmend Gajria? — pyeti Kërdhëraku.

— As çerekun, — shtoi ai.

— Jep shenjat moti se do të pëlçasë sivjet një zi buke, e njerëzit do të hanë edhe mishin e kalit!

— Fati i djerrakëve si i breshkës, — foli Kelmend Gajria.

— Ec e rro pastaj si gjarpri nën gur.

— Vakt gazepi.

— Qeni e qet gjuhën një kut dhe angullon. S'ia derdha trutë të mallkuarit, po!..., — tha duke hetuar me dhembshuri thekrën e dobët, të grirë nga karkalecat.

— Sivjet edhe lajthitë kanë bërë, prite dimrin, — tha Selman Kërdhëraku.

— Shih, Selman Kërdhëraku, kokërr s'i ka mbetur, — ia rrëfeu Kelmend Gajria bashkëkuvenduesit duekun e thekrës dhe cigarja i ra gojet.

— More, kam një hall, — tha shkurt Selman Kërdhëraku.

— Hele? — pyeti Kelmend Gajria.

— Nj'aj beu i Pollogut, mbetsha pa të, paska rrahur gjoks në kuvend se do të na e pika sivjet gjakun me pambuk, — foli rëndë ai dhe me urrejtje.

— Ai derri i derrave, Xheladin beu, a? — pyeti dhe shtrëngoi draprin.

— Ua paska vënë syrin kullotave të Rrasës.

— Po, po! Është një mesele e vjetër kur është ndër-tuar kalaja e Tetovës. Atëherë paskan vënë gisht katër burra rrasjanë. Por, prej atëherë kanë fryrë shumë erëra e beu akoma mbahet për kashte.

— Ne s'na ka bërë pela e atë nëna?

Dy burrat u ndanë pasi i kallën cigaret njëri më tjetrin. Njëri i hipi kalit dhe iu lidh përpjetës për në stanihtë, kurse Kelmend Gajria me draprin në dorë dhe një deng krandesh në shpinë, u drejtua për në Rrasë. Disi s'i binte në fije mirë e bukur asaj ngjarjeje lidhur me ndërtimin e kalasë së Tetovës... Ndofta do t'i ftekej rrugës.

XV

I kredhur në gjirin e krepës, thurte një kosh që të zinte thëllëza gjatë dimrit. Thurte sa për të kaluar kohën. Tri ditë e tri net pas ngjarjes tek Liqeni i Dadave nuk vuri gjumë në sy, nuk e zuri vendi vend. Natën e kalonte nëpër thepë, në mëngjes, sapo zbardhej, këthehej në stanishtë i thyer e i zalisur. Shtrengonte mëlqinë dhe rrinte përmbys fierajave ku nuk e merrte syri. Disi nuk i shqitej mendjeje ai çast kur ia pa pjesët lakuriqe, këmbë e llërë, bareshës së Kelmend Gajrisë. Me gërshërët e dhenve në dorë, kep më kep, u dha te shtatorët e barehave, që i bënin ditën e luleve. Buzë dëllinjës, e gjatë, e ndehur, me një bar të imët dhe të njomë, qëndronte shtatorja e Gjatës. Dy vjetët e fundit atë e maste me shkopin e kopesë dhe shënonte si në rabush sa si i ecte trupi vit pas viti. Kësaj radhe vuri re se Gjata për një vit ishte rritur dy gishtërinj. Në shtatoren e saj, thua ja, gjithmonë gjente ngushëllimin më të ëmbël gjatë

ditëve të verës, kurse dimrit, në fund të shkallëve, bënte boralecin e Gjatës duke matur me shkop për t'ia gjetur masën e saktë. Sytë i bënte prej laprave të sanës, hundën prej topit të borës, buzët prej petaleve të trëndafilut të kuq, kurse dhëmbët ia linte të pashënuar që t'i dukeshin të bardhë si bora. E vishte mandej me rrobat e veta të bajramit.

Tani, në ditën e të qethurave, kryet e vet që i buçiste nga flaka, ia vuri mbi shtatore. Kishin mbirë ca lule që kundërmonin aromë. Iu bë se tërë shtati i saj ishte një lule plot aromë.

Sa shpejt kalonte ajo dita e të qethurave aty pranë Liqenit të Dadave. Në fund, kur leshin e ngarkuan nëpër kosha dhe thasë, fill vetë, duke rënë mbrëmja, iu drejtua shtatores së Gjatës: «Ishalla, oj Gjata e Kelmend Gajrisë, do të bëj njëzet e nëntë djem bajraktarë dhe një cucë». Mori t'i thoshte edhe diçka tjetër, por gjëkund kundruall, mes dy malesh, i ra në sy Selman Kërdhëraku.

Vinte si një re majë gjokut sapo të blerë në Prizren.

Ai kërceu nga gjoku e ia nxori ngojzën.

— Eng, bre thijosh, — u shfry. Volli ca të shara, si e kishte zakon kur lodhej. — Çka po kllukesh, bre? — vërejti duke kryqëzuar hijen e tij me të vetën.

Dhentë e qethura morën kurrizit të rrahishtës.

— Sot s'paske bërë pikën e punës, hë! — i tha Eng Humballaqit, i cili akoma s'ishte çliruar nga përshtypjet tronditëse të Gjatës.

Engu nuk iu përgjigj.

— Vetëm kopeja jonë endet si pa bari, e shkretë, — shtoi Selman Kërdhëraku.

— Jam i sëmurë, — dhe preku kraharorin. Mati gjatësinë e shkopit me shtatin e Gjatës. — Ah, më dhemb! — shtoi.

Selman Kërdhëraku sikur t'i kishte harruar fatet e kopesë, vuri buzën në gaz.

— Po, po, kam një plagë nën brinjë, — ia mbushi mendjen Engu.

— Ç'rrufe të ka goditur? — pyeti duke ia lidhur

këmbët deles për ta qethur. — Mos ki qeder! Lisi i thatë s'ka si të shitohet!»

Engu u betua se i dhembte diçka nën brinjë.

Selman Kërdhëraku mblodhi leshin.

— E di ç'të dhemb, — shtoi ai.

— Hë, fol? — pyeti Engu dhe gërshërët i ranë duarsh.

— Ajo plaga në zemër djeg si një rrasë e nxehtë.

— Sa të hollë që ma ke mendjen, qehajai, — u përgjigj Eng Humballaqi.

Selman Kërdhëraku u ul majë kepit, ku bareshat thyenin vezët ditën e luleve. Rrudhi fytyrën si të fshihte dhembjen dhe e thirri Engun.

Gjysmën e liqenit e mori hija e pasdites.

Eng Humballaqi u ul pranë qehajait dhe nuk bëri zë.

— Në Shar, or Engu im, nuk ka dru pa plagë, nuk ka gur pa plagë, nuk ka shpend pa plagë, nuk ka bar pa plagë, nuk ka kafshë pa plagë, nuk ka bishë pa plagë, nuk ka njeri pa plagë! — foli duke dëlirë mjekrën nga çufrat e leshit, — foli dhe ia krisi të qeshurit. — Edhe ajo që të dhemb ty është një plagë, or Eng!

— Po pse ajo plagë po më pret si me gërshërë? — pyeti ai.

— Jo vetëm zemrën, po t'i pret edhe këmbët, — shtoi Selman Kërdhëraku.

— Të lumtë, s'ka gjë në botë që ti s'di! Zoti të ka falur me katërqind dërhëm mend, — shtoi i mrekulluar Engu.

— Shih, Eng, ç'do të thotë qehajai. Mos kërce si karkaleci. Sikurse kepat e Sharit, që janë bërë pishman, pse kanë lindur pa dashuri, ashtu dhemkat e sharjanëve nuk bëhen pishman pse shndërrohen në plagë! — tha dhe shkundi llullën në kep.

— Kjo plaga ime është sa një potkua i gërdallës.

— Edhe mua më ka sosur sa e sa vjet, hë! Ky sharjani, kur merr të dojë, ka një dashuri sa një bjeshkë e, kur shtrëngohet të harrojë, ka një harresë sa një zog, — tha duke prerë thonjtë me gërshërët e dhenve.

— Ah, bre qehaja, ti... ti..., — mori t'i thoshte, se s'ia kuptonte zemrën.

Atij sikur i ranë pendët dhe sa për ta fjetur zemrën, e hodhi fjalën gjetkë, në plagën e vet. Iu kujtua një përrallë, që moti e kishte dëgjuar.

— Na paska qenë ç'na paska qenë. Na paska qenë një arap i zi e na paska dalë nga barku i liqenit. Askush në atë krajli s'ia paska ditur gjuhën, gjininë dhe tabiatin. Na paska jetuar fill vetëm vjet me radhë. Njëherë, ashtu kot, njërit i paska shkrepur t'i qaset dhe t'ia çele kutinë e zemrës. Paska marrë e i paska thënë:

— Or arap i zi, pse, more krahtatë, po rron si mo'zo'më zi? Drurë e bukë gjithnjë po bart në shpinë?

Arap i paska qitur e i paska thënë: «Shko, bre çunak bardhoshi, të shohësh çka do të gjesh nën atë kep.» Kur paska vajtur sharjan bardhoshi aty nën atë kep, paska gjetur sahatin e babait të vet. Menjëherë e paska marrë dhe e paska çelur. Kur çka të shihte? Sahati paska qenë i plagosur...

— Si mundet, or arap, edhe sahati të rrojë me plagë?

— Eh, — paska qitur e paska thënë arapi: — Plagët e babait tënd, rahmet pastë, edhe pas vdekjes së tij rrahin në sahat, sepse janë të vjetra!

— Po pse babai të mos e marrë sahatin e plagosur me vete? — pyeti ky.

— Jo, — i qenka përgjigjur arapi. — Ai i ka marrë vetëm eshtrat, po plagët t'i ka lënë ty,» — kreu Selman Kërdhëraku mësallën, që s'ia kishte treguar askujt.

— Mos do të na thuash se edhe ti na paske plagë, qehajai? — i ra në fije Eng Humballaqi.

— Plaga e vjetër ta rrjep kocin, kurse e reja mishin, — iu përgjigj. U ul këmbëkryq buzë liqenit dhe lau fytyrën si ta shuante zjarrin.

XVI

Thepina bojë plumbi kridhej në mugëtirë: madhështore dhe stoike.

Atë mbrëmje vere Eng Humballaqi kishte vendosur t'ia priste rrugën Gjatës. I fshehur, përmbys, gati pa frymë, ua kishte ngulur vështrimin dy syve të saj si filxhan, disi të dalë ciplak nga krehri i qepallave, ashtu të lodhur përplot melankoli dehëse; qëndronin të pikasur majë borigës, ku dy zogj rrëmbenin njëri-tjetrin. Ato larat rrathë-rrathë, të derdhura në vizëllimat e dritës së shkëlqimit, diç të kapitur nga lodhja, i jepnin asaj hijeshi të paepur. Fytyra dhe sytë e saj vritnin në të menduar, sikur të kishin rënë në kllapi.

Engu përvoli krahët. Hem kapaku i syrit, hem kapaku i zemrës i dridheshin si fletëzat e grenzës. Sa i rëndë i dukej ky takim, megjithëse aq kohë kishte menduar për të. Tani, në krepë, midis lisave, gurit dhe natës, si t'ia niste kuvendimit? Si t'ia çelte zemrën? Çka

do t'i përgjigjej ajo më vonë? A nuk do t'ia çante ajo atëherë shpatit, fare e turpëruar? A nuk do t'i ikte mendja tek më e keqja — se Engu ia kishte prerë rrugën për t'ia thyer virgjërinë? Ç'do të bënte atëherë ai, nëse ajo i vinte gurët, do të rrëmbente draprin, do të thërriste gratë që zbritnin në stanihtë? Ai Gjatën e njihnte majë e rrënjë, prandaj s'dinte si të vepronte.

Tani ndiente se nëpër trupin e tij nuk rridhte më gjak, po vetëm plagë dhe ethe! «Po t'i them si ia kam kurdisur, se Eng Humballaqi ka rënë në dashuri të thellë ndaj teje, ajo as do ta kuptojë, as që dëshiron të kuptojë fjalë e cytje prej shkularakut, në brezin e të cilit gjeti çevren e Lekës». A thua, a thua do t'i thyhej mendja? A thua, tani në krepë, midis gurit dhe drurit, ajo në një çast do t'i jepej, ndofta, ndofta do të tregohet e dobët e mu atëherë kur e kishte plagën më të thellë? Bareshat e kanë inatin të fortë si kepi, po zemrën të butë si djathi, prandaj... Ndofta do t'i lëpihej, se s'ishte prej kepit. Ish rëndë sa ta pinte lëngun e dashurisë, pastaj...

Eng Humballaqi, në një çast, sikur u tremb prej kësaj mësalle që vetë e trilloi aty për aty. Tani as krepit s'e mbante, as drurët s'e mbulonin. Nata ishte e zezë si tirqit e tij, vinte ajo gjeth më gjeth.

Gjata rrëmbeu dengun e sanës për të dytën herë dhe e vuri në shpinë. Sakaq ai u bë plumb i rëndë. Zemra iu përdrodh nga frika. Mendtë i fluturuan sakaq tek Engu, që lehtë mund t'ia punonte rengun. S'iu dha të përgjojë. Kur e hodhi dengun, në bojën e mugëtirës iu pasqyrua e zezë, e mavijosur edhe fytyra e Eng Humballaqit.

Kumbonat e kopeve dëgjoheshin pak më larg...

Ajo mori zemër dhe iu kanos:

— Pasha njat të madhin zot, të bëj të të qajë ajo e zeza nënë! — tha, megjithëse e dinte që Engun s'kishte kush ta çante. Rrëmbeu gurin dhe iu kanos sërish.

Mbi fytyrat e të dyve binte nata, sikur inati, sikur zilia, sikur ankthi. Asnjëri tani s'e dinte ç'kohë e pushonte krepin. Gjatës iu duk kjo mugëtirë si një ëndërr,

si ajo mugëtirë kur në Rrafsh të Livadhit humbi jetën Leka. Kjo e vriste, i çelte plagë... Tani as balli i saj i bardhë, i rrafshët, me një pikë në mes, nuk dukej...

— Lëshoma dengun, se të paska ardhur dita! — foli ajo duke i gjetur trupit vend më të sigurt në gjirin e krepit.

Atij në dorë i mbeti vetëm dengu dhe nata. Edhe ashtu sytë nuk i bënëin dritë. Ndihej i dobët, pa fuqi. S'ishte më ai Eng që ditën e parë i rrëzoi barinjtë në rrafsh të gjolleve, të gjithë një nga një. Tash edhe zemra i dukej e copëtuar, edhe duart e këmbët pa fuqi. T'ia ndiente vetëm zërin me inat, po fort pak ia shihte fytyrën, mitanin, dimitë... Sikur të ishte e mundur, ky edhe krepës do t'i përvishet ta kthente përmbys. Po tani punonte një forcë tjetër, të cilën ai s'e kuptonte nga i vinte. A thua ishte ajo forca magjike e Gjatës, që e bënte të dridhej. A thua forca e dashurisë mu atëherë kur vjen të shprehet, njeriun e shkojnë ethet! Harron edhe vetë dashurinë nga ato plagë të papara? Pse tani sytë i bënëin miza e fryma i lidhej? Pse zemra vinte në grykë dhe ia zinte frymën? Aty ka vetëm tre lisa, një krep dhe disa yje të largëta... Vetëm ata janë dëshmitarë. Ajo largohej, ikte, pse ky ia ndiente aromën e frymës, gulfin e afshit?

— Shkularak, tëhu, shkularak i mallkuar! — Sa i egër bëhej mllafi në gropëzat e syve të saj? — S'ka lindur baresha e Sharit për t'u prekur! Gjaku i saj ka barut pushke, të djeg, — fliste ajo e mandej iu kërcënua edhe me forcën e babait. — Vetëm të marrë vesh babai, që sonte t'i hedh trupë përdhe, — fliste ajo, po as vetë s'e kuptonte se po fliste me zemër, apo kështu duhej të fliste tash në krep! Disi ndihej e turbulluar, aty e shihte, aty s'e shihte Engun, aty i qasej, aty i ikte nëpër sy si një rreze kur e pret reja.

Vetëm në një rast dëgjoi rënkimin e thellë të Engut si t'i shkulej mëlçia.

— Të shitoftë zana! — mallkoi dhe ngriti draprin.

Engut tash iu shfaq e tëra në krep, ashtu siç ishte me draprin në ajër.

— Ah, kam një plagë nën brinjë, sa një potkua kali, më djeg si djeg zjarri i dëllinjave të thata! — murmuriti ai duke shtrënguar zemrën.

— Qen! — iu vardis ajo.

— Sikur tërë bota të përmbysset, oj e bukura e Kelmend Gajrisë, ti do ta vesh këmbën në yzengjinë e kalit tim!

— Vrasës, gjakës! — iu kanos ajo. — Unë, qe, kjo baresha e Kelmend Gajrisë, do ta marr gjakun e vëllait me dy duart e mia, — vazhdoi.

— S'lejton shkularaku të bëhesh grua e huaj! — ndërhyri ai. — Nuk mund të jetoj pa ty, jo, shkurt! — hunguriti Eng Humballaqi.

— T'i hëngërt brinjët trualli i Sharit, shkularak! — nëmtisi ajo.

— Të mos ta hajë mendja se do të bëhesh nusja e huaj, se atë do ta faroj me rob e gjeri, — ia ktheu ky.

Ajo kishte vendosur e gjallë të mos i dorëzohej. Do të luftonte ku me duar, ku me gur e ku me drapër gjer në pikën e fundit. U betua me sytë në qiell për këto që ia tha vetes.

Engu hetoi vezullimin e lotëve të saj si vesën nëpër kupëzat e luleve. Në atë çast iu thye mendja, iu thye zemra, gati edhe ai nisi të qante me lot si e bukura e dheut.

Këtë thyerje të zemrës dhe të mendjes, si për çudi, e solli thyerja e erërave. Frynin tani nga veriperëndimi.

Rrëmbeu dengun e sanës dhe çau shpatit me atë hapin e madh prej një ariu.

— Pse ma mori vetëm dengun? — pyeti ajo vetveten.

XVII

1.

— Oj plakë, plakooo, a e solli kalin ortaku? — pyeti Kelmend Gajria dhe mori ta shtronte lëmën për ta fshirë thekrën.

— Që me natë e paska shpënë blojën në mulli. Thënë, do të kthehet! — u përgjigj Arifja duke bërë gati lëmën.

— Ta marrim mëzin e fqinjit atëherë? — i tha së shoqes.

— Uh, ç'kalë, lum e lum për mend, thundra pa potkua, kurrizi pa shaluar!

— Atëherë, çfarë? — ndërhyri Kelmend Gajria. — Lëmi s'pret.

— Nafakëprerë janë këta sharjanët. Qielli i ka dhënë, e trualli s'i do. Kërr e kep, — foli pa i vënë kapak mendimit.

Kelmend Gajria u dha në gardhin e fqinjit:

— Or Shkëlzen Gërxha, a po ma qet at doriun tënd t'i heq nja dy tërkuzë lëmit?

— Eh, ç'kalë, more fqinj, në lëmë qet flakë e tym, e në dasmë zemër e lojë. Përzo, or fqinj, e shti në xhep atë të Kërdhërakut! — lëvdoi kalin Shkëlzen Gërxha. E zgjidhi nga mullari, ia hoqi trastën e tagjisë dhe vetë e solli në krye të lëmit të Kelmend Gajrisë.

Me të bërë dielli nja dy hostenë në horizont, Kelmend Gajria i vuri në lëmë kalin e mushkën dhe drodhi zërin:

— Ej-he-he-he. Bëre byk, bëre byk! Kashta jote buka ime, ej-he-he-he!

— A po e sheh renë në vetull të kodrës? Kur jep ajo krye, prite shiun! — foli Arifja duke prekur drithin e duke namur qiellin.

Kelmend Gajria s'i dha zë, po kuajve ua mëshoi thupër.

Dielli perëndoi e qielli erdhi e t'u bë sterrë.

«S'ka, s'ka krah burri, — foli me veten Kelmend Gajria i mllëfosur, kur tymi ia mori ballin si reja qiellin,» — dhe i mori erë drithit në pëllëmbë.

— Gur e kep kjo Rrasë si lasë! Kurrkush s'ta merr, askujt s'ia jep, pa lindur, zemrën ta vret, e, kur lind, ta plas! — vazhdoi duke parafrazuar thëniet e rrasjanëve.

— Ty, or plak, po të pjell mendja pas dymbëdhjetë muajsh! — tha Arifja duke shkundur buzët prej bykut.

— Kur e ka ndër mend të dalë hëna sonte? — pyeti Kelmend Gajria pasi kaloi një kohë.

— Me tamin, një sahat pas darke, — shtoi ajo si pushkë.

— Gjata sonte ka mbetur qyqe vetëm në stan? — i iku mendja plakut tek e bija, të cilën nuk do ta priste tek Guri i Qyqes. — Haj, drithë në lëmë e plagë në zemër, haj, kur rritet djali, qesh balli, po, kur piqet ylli i cucës, të del zemra në anën e djathtë, haj! — tha dhe shikoi shkozën e bukur, që kishte lëshuar shtat mu si e bija.

— Era e Sharit është e fortë, po yllin e dritës kurrrë s'mund ta rrëzojë, — e pat ajo tani me të bijën.

Më të dalë të hënës u dha tek shtegu i gardhit protoeri i Rrasës si një plep. U kollit, siç e kishte zakon, për t'ua tërhequr vëmendjen rrasjanëve dhe pikasi Kelmend Gajrinë me brekushe e këmishë që ishte duke hedhur thekrën.

— Or Gajrias, t'u rritë ndera. — foli me trastën pas shpine.

Kelmend Gajria sikur s'ia vari fort e fort.

— Të rashë nga dera si era, or firaun! — dhe u mblodh siç mblidhet iriqi në lëkurën e vet. E nxori çetelen nga fundi i trastës, e ktheu me fytyrë nga drita e hënës, i preku me gisht të gjitha vizlat dhe qiti e tha: — Qe, or rrasjan, shikoje edhe vetë me ata dy sytë e ballit tënd e të mos thuash nesër apo pasnesër, kur të të teket, se protoeri m'i ka fajet. Jo, or rrasjan! — bloi protoeri duke mbajtur në njërën dorë çetelen e në tjetrën trastën. — Katër vija të plota cep e cep, a ndjeve? — iu ngërmua ky.

— Mandej? — pyeti Kelmend Gajria dhe tërplotën e hodhi përdhe.

— Dyzet okë rrafsh drithë i ke borxh beut të Pollogut!

Kelmend Gajrisë sikur nuk iu prish gjaku. Njëherë bëri se nuk dëgjoi.

— Dyzet okë në bisht të kandarit, a ndjeve? — iu ngërmua ai.

Ai hodhi tërplotën, po jo edhe tërbimin. Disi iu duk se s'e ndali veten.

— As dyzet okë, as katër dërhem, sikur kaq dhëmbin ta bëjë ai pisi i pisave, — dhe rrahu pykën ku lidhte mushkën si t'i thoshte atij se edhe mendimit i ka vënë pykë.

— Xheladin beu qenka bërë hundë e buzë, e paska thënë se ndonjë rrasjani do t'i këndojë zogu i zi mbi krye, se ai e paska në dorë hem arrën, hem gurin! — foli protoeri.

Kelmend Gajria nxori gojet ato kokrra thekre që gjithë ditën e ditës i mbllaqiste për t'ia bërë sa më të qartë mendimin:

— Ku ka re, ka dhe rrufe, prandaj, nëse, fiton, le ta bëjë pushkën top! — Kësaj radhe e pat me beun e Pollogut.

— Thyeja këmbën shejtanit, se po më dhimbshesh si syri i ballit. — Do të ngresh një kashtë e do të gjesh gjashtë! — i tërhoqi vërejtjen protoeri.

— Le t'i bëjë selam kryeplaku i Rrasës atij farë... se një pikë e djersës së Kelmend Gajrisë bën sa një pikë e gjakut të beut. Kaq! — foli Kelmend Gajria dhe vazhdoi të hidhte thekrën.

Nata mbi Rrasë ishte sterrë.

XVIII

1.

Dielli ec e ai ec, dielli ec e ai ec, të dy sosën para derës së Xheladin beut. Një derë e lyer me vernik të gjelbër. Sapo arriti, mbi kalanë e Tetovës u dha një re e zezë katran. Ai lidhi mushkën kur shpërtheu rrufeja e parë, i dha këmbës së duqve pas shpine dhe që përpara derës së beut sikur t'i kishte harruar mustaqet.

Reja u lidh përmbi kala. Disi u bë edhe më e dendur.

Si gjeli kur i shkund fletët, ai i shkundi pëllëmbët mbi faqen e derës së beut. «Këtu Kelmend Gajria i Rrasës, hë!» — shtoi duke i përdredhur majat e mustaqeve të djegura nga cigarja.

Pas një copë here dera u hap me një rënie të kumbonës si të dashit. U habit Kelmend Gajria pse kope e

desh s'kishte e kumbona ra. Hyri brenda dhe zuri vend ndërmjet pusit dhe hanit të Xheladin beut. Nga fundi i këmbës së duqve nxori një kothere misërnike dhe filloi ta mbllaçiste, sepse dy ditë s'kishte ndier erë buke.

Kopshti kundërmonthe erë lulesh. Në mesin e tij ngrihej saraji i bardhë me dy kate, të cilin Xheladin beu e kishte trashëguar prej të parëve të vet. Në parvaz të dritares, me fytyrë nga hani, këtej perdeve prej tyli të bardhë, guiste ëmbël-ëmbël një kumri.

— Ç'kërkon, or ti farë?... — pyeti me një zë të çjerrë një njeri shkurtabiq, çapaçul, i cili papuçet bojë vishnje të papjekur i hiqte zvarrë. Ishte ky mulla Jusufi, hoxhë i kahmotshëm i sarajit. Pyeti dhe vazhdoi pa ia varur fort e fort Kelmend Gajrisë. Pranë pusit vuri një shkëmb dhe nisi të bëhej gati për të marrë abdesin e drekës. Sytë ia vrau anamalasi, prandaj iu drejtua: — Eh, ç'haber na solle? — pyeti dhe vuri dorën pas veshit për të dëgjuar më mirë.

Kelmend Gajria përcolli kafshatën me një dorë ujë dhe iu përgjigj:

— Kurgjë.

Hoxha fshiu hundët, mori frymë si gjeli i detit dhe pyeti me dyshim:

— Nga të patëm, emsheri?

Kelmend Gajrisë i ranë në sy vetëm ato syçkat e tij të vockla bojë plumbi të mëdha gati sa kokrra e orofit.

— Rrasjan, — i ra shkurt ky.

— Ç'veri të solli në sarajet e Xheladin beut? — pyeti pa qejf.

Kelmend Gajria gjizën e mbuloi me një gjeth të hardhisë dhe, pasi atë e mbështolli në një marhamë, e krodhi në këmbëzën e duqve.

— Xheladin beut, si duket, i paska mbirë një punë, prandaj..., — s'e mbaroi fjalën.

— Për hajr apo për sherr? — pyeti hoxha duke ia ngjitur pyetjes duanë.

— Huqit të mushkës dhe rengut të beut askush s'i ka rënë në erë, — u përgjigj ky.

Kjo hoxhës ia futi mizat. Mori të thoshte diçka për Xheladin beun, por këtë s'e tha, se dielli kishte dalë në hardhi e Xheladin beu ndofta ishte zgjuar. Iu bë se fshatarit i gjelbosnin këmbët, prandaj e urdhëroi të priste atje tek stiva e plehut të hanit.

Kelmend Gajria s'luajti vendit si ajo reja përmbi kala.

2.

— Ti? — pikasi beu Kelmend Gajrinë i habitur pse s'luajti vendit. Nxori çibukun nga buzët dhe e vuri në silah.

— Unë, qe, Kelmend Gajria i Rrasës! — gjegji ai shkurt.

Xheladin beu vrau sa vrau mendjen për t'i rënë në fije këtij emri, këtij anamalasi të thyer nga mosha, mandej i shkrepri rrufeshëm një send nëpër mend, por nuk ia tha menjëherë:

— Ç'të janë thartuar trutë, harbut? — pyeti ai mahmur dhe i fshiu me një dylben të bardhë sytë akoma të panginjur gjumë. Shikoi sahatin, harbutin dhe afër pusit preu hapin duke mbuluar me hijen e vet trupin e thyer të Kelmend Gajrisë.

— Qe, më shtyu era e të rashë nga dera! — foli plaku i Rrasës.

Xheladin beu vuri re vrerin e anamalasisit në dy gropëzat e syve të tij përplot vurata mavi që shprehnin inatin. «Është ndonjë derr, që i ka marrë koka erë!» — foli me vete. Po me kaq kureshtje të zgjuar ia bëri se-

hir edhe mollëzat e dala të fytyrës, të thata e të veshura me lesh. I kërcëlliu dhëmbët duke i dhënë të kuptojë fshatarit se punët s'i kishin në rregull.

— Ore, mos je ti njëfarë, njëfarë, mbetsha pa ty, njëfarë rrasjani, me një emër dreqi, jam matufosur pak, para kohe, njëfarë rrasjani prej atyre që nuk u është përdredhur kërthiza? — pyeti beu si të zbulonte një kontinent.

— Dora vetë, bej, Kelmend Gajria! — shtoi plaku i Rrasës.

— Na paska një emër çifuti? — shtoi beu duke bërë hajgare. — Një emër që s'e merr qitapi! — vazhdoi ai.

— Ju qitapin, ne kanunin, or bej, — foli Kelmend Gajria duke mos e zgjatur fort e fort rreth emrit të vet.

— Të gjithë kuajve u është vënë shalë e samar, vetëm ju në Shar keni ngelur akoma hamshor! — foli beu me qesëndi duke e mbushur çibukun duhan. — A ke qibrit? — pyeti Kelmend Gajrinë.

— Kam eshkë, — ia priti ky dhe nxori badifokën duke e ndezur një fije në zgrip të gurit të bardhë.

— Edhe eshkës i vjen era Shar, — shtoi beu duke thithur duhanin me lezet. Vesa e shiut disi kaloi shpejt e qielli u dha i tëri mbi qytet.

Beu dorën e përshkoi nëpër xhepat e brendshëm të rendingotës. Nxori një defter dhe vuri syzet.

— Aha, — shkroftiu ai, — ti na qenke një Kelmend Gajria i Rrasës, që në kuvend të burrave ke rrahur gjoks për trimëri dhe hasmëri, a? Ne në sheher themi një fjalë: «Uthulla e sertë e plas qypin e vet!» — vazhdoi duke u zgërdhirë.

— Gjarpri ikën gjer në zgavër, po përtej saj s'ka ku të shkojë, prandaj të kafshon! — ia lidhi kryet kuvendit Kelmend Gajria.

Xheladin beu luajti vendit, po jo edhe kuvendit.

— Ç'të ligë të ka bërë beu i Pollogut, or ti farë emri jashtë qitapit, që po ia kthen topat e Karadakut? — foli beu.

— Të parët tanë, rahmet ku u ka rënë koci, na kanë lënë peng një fjalë: faqja e bardhë del në burrëri! Ata

na e kanë lënë e ne sharjanët e kemi bërë iman, — iu përgjigj tërthorazi Kelmend Gajria.

— Ti na qenke ai rrasjani me shtatë zemra si kuçedra, a? — ndërhyri Xheladin beu duke shtuar tonin e kërcënimit.

— Këmbë e krye, — ia priti ai.

— Po pse s'i paguan vergjitë a? Kryet ma paske me thumba e shpirtin me gjemba! — pyeti beu.

— Në thumba e në ferra s'ka pingëruar kokërr, or bej. Zhegu dhe karkalecat i kanë bërë pluhur! — u përgjigj duke mos i mbetur borxh.

— Po qet me gurë, a? — pyeti Xheladin beu dhe shtoi: — Një e dhjeta e atij pluhurit tuaj, i takon beut të Pollogut, se me qindra vjet ma keni ngrënë bjeshkën. — Ai s'e shpjegoi më tej punën e kullotave të bjeshkës së Sharit që kishte vendosur t'ua grabiste në saje të një dokumenti të gjetur vonë nga hoxha i familjes.

— S'kërkohet prej të vdekurit shpirt dhe prej të mbyturit kokërr, o bej, se jeta e sharjanit është si puna e iriqit: verës në therrë e dimrit në shpellë, — foli me thumba Kelmend Gajria.

Beu se ç'mori flakë. I dukej ky njeri sa një fije kashhtë, i larë në gjak. «Ky derr ka lindur me martinë në krah! — foli me vete beu.

— S'ka dhëmbin ku ta kruash! — foli Kelmend Gajria duke ia shpjeguar beut skamjen e sharjanëve.

Beut iu drodh mustaqja e vetulla i iku në ballë nga tërbimi:

— Ishalla na pjek zoti në shteg, or rrasjan, e hesapet s'do t'i lëmë për ahiret! — Mendimin e sosi, po s'e ndali majën e çibukut, me të cilin rrihte damarin e fryrë të ballit.

— Në atë djerrën tonë, ku ha pula gur, bujrum, bej! Do të shohësh njerëz me mishin jashtë, varre hajdutësh, lëkurë e djegur... Zoti dhe dovleti po provojnë forcën e krahut në njerëzit e Sharit e ata po lindin fëmijë, për t'u bërë ballë me duart e veta. Urdhëro, bej, në konaqet tona prej thuprash, do të shohësh sa i dashur dhe i madh

është sharjani hem kur vdes, hem kur vret, — foli Kelmend Gajria duke i dhënë zemër pleqërisë së vet.

Beu shtangu.

As Kelmend Gajria më s'bëri zë.

Prej Sharit zdirgjeshin sorrat me krroka, me siguri do të ndërronte moti.

XIX

1.

«Or zot, pse nuk i kthen të vdekurit nga varri, po i merr të gjallët nga jeta. Pse, o zot?» Me sy të puthur në qiell dhe me pëllëmbët për kep, ankohej Arifja ditën e bajramit, akoma pa dalë dielli. Me kujë e lebeti mallkonte gjakësin. Me vete kishte marrë leshin e një deleje, të cilën Kelmend Gajria e preu kurban për shpirt të Lekës dhe dy shtaga. Leshin e ndizte me duar prapa (prapë t'i shkante fati gjakësit) dhe ashtu të ndezur me pak flakë e me shumë tym e çonte lart. Nën dy shtagat — në majë me lesh të ndezur — i lutej perëndisë: «Edhe gjakësi i Lekës u djegtë kështu si leshi në shtagë, me pak flakë, por me shumë tym. Së pari iu djegtë shpirti si leshi, mandej mishi e koci si këto dy shtaga! A ndjeve, o zot, o perëndi! Të lutet nanokja e rahmetlisë, atij

Yllit të madh të Sabahut.» Edhe ajo vetë digjej si ajo flaka e leshit në shtaga, digjej disi nga gryka, nga mëlçia. Çuditej pse edhe asaj nuk i dilte pak flakë e shumë tym.

Era që vinte me shi, dorë-dorë ia mbushte me shi hem dy gropëzat e syve, hem gojën. Tash s'ishte në gjendje ta cilësonte mirë e mirë këtë ujë se ç'ishte, shi apo lot.

«Ah, këta sharjanët, sharjanët! Janë si puna e kepave — verës i djeg dielli, dimrit i kalb bora, por as nuk e ndërrojnë bojën, as vendin, as tabiatin! Jetojnë me plagë, ankohen prej plagëve dhe s'mund të rrinë pa plagë. Ah, këta sharjanët kanë mbetur si brumi pa tharmë,» hidhte logorinë ajo ku me gojë e ku me hundë.

Sytë i iknin tek Ylli i Sabahut lart mbi stan. Në atë stan, ku Kelmend Gajria nuk vinte pikë gjumi në sy, nuk vinte trohë bukë në gojë. Për një kohë të shkurtër i mbeti vetëm koci dhe zëri. Rrinte vetëm pranë armëve: me pushkë nën krye dhe me breshanë pranë. Sytë disi erdhën e iu zbardhën si vetë vetullat, e fytyra i mori ngjyrën e dheut.

Gjata kthehej me kopenë, pa gaz në buzë e pa ankth në zemër. Natën nga frika zuri të fliste me vetveten. Arifja ia kthente kryet në anën tjetër nga vatra, ia lyente ballin me thëngjill për shkak të syrit të keq. «Aman, zot, mos e korit robin, aman, o zot, e pastë këmbën të mbarë, fatin të bardhë dhe!...» Këtu i këputej peri i zërit. Fliste lehtë, gati pa zë, që të mos ndiente Kelmend Gajria.

Plagët për Lekën, të shkretën plakë, e bënë si të hutuar. Qe, tash është ngjitur majë kepit në sheshinin dhe i lutet zotit, por as vetë s'e di se lutjet a do t'ia sjellin ngushëllimin, apo Lekën nga varri!?

Tymi i leshit përzihej me mjegullat e rënda, të fjetura përdhe, dhe kridhej në hapësirën e bjeshkës...

«Ah, këta sharjanët kanë mbetur si brumi pa tharmë!»

— Oj nënokja e rahmetlisë, s'ka nevojë Shari për lot, se zoti e ka krijuar natën e shirave, — hunguriti Eng Humballaqi në mënyrën e vet, kur i ra në sy Arifja me dy pëllëmbët në kep.

Ajo i lutej perëndisë t'ia kallte gjakësit mishin e kocin, kurse ai i ndizte dëllinjat me dy shtaga dhe lutej të ketë bar për kopenë aty nën dëllinjat e djegura.

Atë e përshkuan do drithma, por nuk i tha gjë. Ndjeu vetëm se një pjesë e zemrës iu shkep nga gjiri dhe i ranë flakë — u shkep si një copë shkëmbi, e vendin e saj e zuri një gur i rëndë plumb, një plagë!...

Njëherit digjeshin hem dëllinjat, hem leshi, hem zemrat, hem plagët...

— Prej atij që me hamendje po e mallkon, zoti që moti ka hequr dorë, oj plaka e Rrasës! — shtoi Engu, buzë flakës së shpatit, ku dukej më shumë plaga se fytyra.

— Ku ta thyej qafën? — pyeti ajo më shumë vet-veten.

— Në stan! Atje të pret Giata, ah! — iu pre fryma. Ndezi më shumë degë dëllinjash dhe i fërfëlliu në ajër duke e bërë të qartë mendimin e vet.

— Këput kryet ti në stanin tënd, shkularak! — i tha aio duke parë në këtë çast vetëm gjysmën e fytyrës së tij dhe gjysmën e pjesës perëndimore të qiellit.

— S'kam me kënd të bëj bajram, — foli me plagën nëpër flakë.

— S'je dru, s'je kep! — shtoi ajo.

«Kep e dru,» — i foli në ndërdije një zë, duke e lidhur këtë me zakonet e grave që nuk bënin fëmijë. Dilnin ato atëherë në të njëjtin kep dhe fërkonin barkun për të mbetur shtatzënë.

— C'kërkon ti në kep? S'je grua. — pyeti Arifia.

— Gratë dalin dhe e lutin perëndinë të bëjnë fëmijë,

unë dola ta lus që në Shar të mos mbetet asnjë gur, asnjë dru, asnjë gjind, dola ta mallkoj Sharin, — murmëriti ai duke hedhur gurë pa kurrfarë qëllimi në greminë.

— Ti mallkon Sharin, po unë gjakësin! — u përgjigj plaka.

— Si e mallkon? — pyeti ai.

— Së pari zemra e shpirti t'i digjen me pak flakë e me shumë tym si ky lesh i kurbanit, mandej t'i digjet koci e palca si këto dy shtaga! — u përgjigj ajo.

«Uh, kjo faqja e Sharit është mbushur me shi e flakë, po pse edhe me namë? — pyeti vetveten Engu dhe ndjeu se diçka e digjte përbrenda. — A thua, ah, a thua më zuri nama e plakës së Rrasës, a thua kjo flakë, së pari ma djeg shpirtin e zemrën, mandej kocin dhe palcën?! Ah, pse po digjet?» Hodhi dëllinjat e kallura dhe çau për të ikur gjekundi nga ajo namë, nga ajo flakë. Ikte nëpër kepa, megjithëse ata pak më parë i mallkoi.

Bashkë me shiun vinin erërat. Piklat përdridheshin nëpër rrudhat e plakës, pastaj pikonin hem prej fytyrës së saj, hem prej qiellit.

Më vonë dëllinjave u erdhi era tym. Nënës së Lekës dhe Eng Humballaqit u erdhi era flakë!...

Gjata kthehej me një kusi në dorë. Çapin e kishte të vrrarë. Ecte kurrizeve dhe shtrojerave që të mos i binte në sy Eng Humballaqit. Ai kapak i syve rrinte përgjysmë i mbyllur. Rrugën e merrte larg-larg ku nuk binte në sy. Nganjëherë mbulonte trupin me vandak fieri apo krëndesh vetëm e vetëm t'i bishtëronte Engut, se, po të ndiente Kelmend Gajria gjysmë fjale për takimin e Gjatës me Eng Humballaqin, në krepë do ta bënte gjakun.

Kur doli tek prroska, ku bashkoheshin dy ujëra, në krah të rrugës, me shkopin, nën sjetull, hetoi Eng Humballaqin. Kësaj radhe s'kishte dalë për ndonjë qëllim të keq, por vetëm ta shihte. Ajo kokulur kaloi, kurse ai i mbështetur në kep ia mori një kënge me atë «tororën e vet» pa kurrfarë takti.

Gjata doli përtej prroskës, po Engu ngeli në krah të gurit. Dëgjonte vetëm «tortorën e tij». Disi i tha zemra ta kthente kryet, por këtë s'e bëri për të mos ia ndjellë kërshtërinë.

Po ç'ishte kjo që po dëgjonte?

Këngë?!

Ankim?!

Apo?!

XX

XX

«I ka plasur trualli, jetëshkurtër paska qenë. Së pari i iku fytyra, mandej nisi të dridhej. Kur i binte çiftelisë, mezi i luante gishtërinjtë. Që atëherë kur ma rrëfeu ëndrrën se ishin mbuluar nën një duvak me Hanën, thashë, ngarkove, or Selman Kërdhëraku. Edhe vetë atëherë më the se jetën e ke të shkurtër, po, kur të vdesësh, kryet të ta vëmë nga jugu, ku gjendej gjashtë orë larg varri i Hanës,» — mendonte Eng Humballaqi duke e kërkuar Selman Kërdhërakun pas mesit të natës në pyllborigë. Këtë ia kishte besuar vetëm thjeshtrit dhe vetëm ai e dinte. Tani hem e kërkonte, hem i tingëllonin gjekundi në vetëdije fjalët dhe porositë e tij.

— Çka po llapërcit si qeni në legen? — iu ngër-mua Shkëlzen Gërxa. — Turreckë, vër-vër-vër si mulliri pa drithë! — Qëndroi ai duke ngritur sa më lart pishën mes pyllit për ta parë Selman Kërdhërakun.

— Edhe ti, or Shkëlzen Gërxa, je një qyp i thyer!
— tha duke ia qasur flakën e pishës sa më afër për t'ia kuptuar mendimin.

Nën vetull të ngrysur, të lidhur nyje-nyje, vështroi si pa qejf rrethin e hënës, të shkelur nga dy tufka resh.

— Qe gjurma! — shënoi me gisht ai dhe flakën e varavashkës ia qasi gjurmës së kalit — gjokut të Selman Kërdhërakut, që ishte zdirgjur rrugës së parrahur të pyllit. — Ka marrë ling si duket, mandej ka nisur të hidhet. Si duket, i ka vrarë thundrat në kepa. Mandej, ndofta, është trembur nga hijet apo nga zërat e shpendëve dhe ka humbur toruan, — përshkroi Shkëlzen Gërxa rrugën e kalit të Selman Kërdhërakut duke vazhduar pas gjurmëve.

— Puna e sharjanëve, or kushëri i babakut, është si puna e vesës së mëngjesit, që mund të jetojë vetëm natën, disi si e fshehur prej syrit të njeriut. Edhe jeta e sharjanëve është si vesa që do vetëm natën, ose është vetë një natë. Kur duhet ta shohë dritën e diellit, vesa tretet, kurse sharjanit i plas trualli, — foli duke i marrë erë gunës së babakut në jakë.

— Tatari ta marrtë vesh gjuhën, shkularak! Më dukesh si një kep në Shar që s'di t'i tregojë plagët! — tha dhe dy varavashkat çanë pyllborigës në fërkem të kalit.

Engu vetëm pakëz ia kuptoi bishtin e mendimit nën flakë. I doli para Shkëlzen Gërzhës dhe ia zuri rrugën:

— Nuk më ka pjellë kepi të bëhem kep, po ajo nëna e zezë shkularake, që i është tretur kërthiza duke i bërë ballë ushtrisë turke. Ajo më ka lindur me dashuri, po kepat e Sharit ma kanë marrë atë, — tha pikë e vrer.

Feksi i dritës i zuri në fund të pyllborigës.

— Qe, mu në qafën e greminës janë zhdukur gjurmët e kalit. S'ka më, — qiti e tha Shkëlzen Gërxa duke e ndezur cigaren që e ruajti tërë kohën e kohës nën qeleshe.

Varavashka fërfëlloi greminës e rrezja e bardhë e dritës çiku Sharin.

— S'ka! — tha njëri kur doli drita.

— S'ka, — vazhdoi tjetri.

— Nëse ka ndërruar jetë, që sot sorrat do t'ia sulmojnë kërmën! — tha Shkëlzen Gërxa duke i bërë sytë katër.

— Ndofta s'ka nevojë t'i ngrihet varri, ndofta! Njësoj është si të të hajë dheu, si të të hanë korbat! — tha Eng Humballaqi dhe vështroi jugun, atë anë ku e kishte varrin Hana.

«Ti vërtet s'i deshe kepat, por ata të përcollën gjer në varr, or babak! Varrin ta kesh gjashtë orë larg Hanës, nuk është shumë larg. Si dashuria, ashtu edhe vdekja i afron njerëzit. Këtu në greminë po ta bëj varrin, afër kalit, gjokut, se rëndë është kur pranë një varri s'ka varr tjetër. Këtë e di nga jeta ime, se jam shkularak, i vetëm si një varr. Kufomën po ta kthej me krye nga jugu ashtu siç ma le me gojë, por s'e di se kepat apo dashuria është më e rëndë. Jetove me plagë në zemër e çifteli, or babak, jetove me gjakun e huaj, shkularakun, jetove me gruan që s'e do, jetove! Tani ku i le plagët dhe dashurinë? Dheu e ka gojën të madhe e durimin të fortë, ta fal jetën duke u tallur e ta merr duke të mashtruar. Këtu në greminë nuk të merr era, por harresa, se pas vetes le vetëm kepa, plagë e asgjë tjetër. Tash asgjë s'i mungon varrit, por çdo gjë i mungon Sharit. Jetove ashtu pa ditur pse jeton dhe vdiqe ashtu pa ditur se vdekja vjen pas jetës. Për atë që s'ia rrëfeve askujt e u thave si një mështekne, vetëm plaga të ka mbetur kujtim, ajo s'trashëgohet, po hapet vetë. Tani vetëm në drejtim të jugut ka kepa dhe dashuri...» — foli Engu të nesërmen kur ia ngriti varrin.

— Ky Shari, lum beu, na qenka një qitap i madh si ai i jahudinjve, të cilit i hyhet në fillim, por s'i dilet në krye, — çeli i pari kuvendimin mulla Jusufi.

Karvani prej tre kuajsh dhe tre burrash preu rrafshnaltën dhe doli mes grykash.

Xheladin beu vuri kurrizin e pëllëmbës mbi vetull për t'u mbrojtur nga rrezet e diellit, por vështrimi i tij s'e preku kurrkund fundin e Sharit.

— Nga e patëm shpellën e dhive të egra, or Shkëlzen Gërxa? — pyeti Xheladin beu.

— Rrëzë thepinës, — shkurt ia preu ky.

— Po çeltina, pyllboriga, Gjeratorja, Liqeni i Dada-ve e ku ta di e ku ta di, — vazhdoi pyetjen ai duke i lexuar me zor këta emra në dokumentin tridhjetë e tre.

— Oho, qofsh e rrofsh, ato janë kullotat e Sharit, të Rrasës! — u përgjigj.

— Po sa shtëpi na paska kjo Rrasë? — pyeti ai me qesëndi.

— Besa e zotit, e di se ka gjashtë lagje, po sa shtëpi, vetëm të rrej. Tri lagje nuk flasin njëra me

tjetrën për punën e një cuce. Këta sharjanët tanë, more bej, si të kishin ngrënë mish gjeli, — shtoi.

— Vetëm sharjanët zoti i madh nuk i ka vënë në qitap të robit. Si duket është trembur se do të dalin jashtë, prandaj i ka hedhur mes kepush, që të mos i shohë as ai vetë, as ata vetveten, — foli mulla Jusufi. Mandej, për t'i dhënë thumb bisedës, vazhdoi aty ku e la: — Na qenka, or dinlinj, ky Shari mu si një kazan me mjaltë. Ti ha e ha, e ai nuk sosit. Ti e ha atë e ai të ha ty — më në fund gjelas! — spirituoz, hokatar e meselexhi, pykë majë kalit, vazhdonte të hidhte e të derdhte mulla Jusufi. E lidhte atë kuvend duke prekur herë në qitap, herë në mëkat, herë në natën e varrit, herë në shtatin e gruas e herë në dokumentin tridhjetë e tre.

— Fçikja me thupër atij kalit tënd, se është kallpazan! — urdhëroi Xheladin beu mulla Jusufin. — Ky hoxha im është një dorë burrë, po ka një shinik mend, — tha Xheladin beu dhe zgjati qafën prej një rosaku për t'i bërë sehir majat e bjeshkës.

Kjo sikur i dha zemër hoxhës dhe ia filloi sërish.

— Ky Shari, lum dinlinjtë, na qenka një deve me katër këmbët në zall e me krye në qiell. Poshtë djerr e skam, lart zheg e pjek! Këtë e kam kënduar në qitapin e madh, në atë në musandër, — sqaroi ai.

— Qe stanishta, bej, e derdhur si serrat pas kërmës! — shënoi me gisht Shkëlzen Gërxa. Ia tregoi mu në atë çast kur para stanit kalonte një plakë e thyer dhe e rreckosur me fëmijën në shpinë dhe furkën në brez. Xheladin beu hoqi vështrimin nga plaka dhe e përqëndroi mbi kulmet e staneve me kashtë, gjerdhet me thupra, driza e shkurre, nëpër të cilat thaheshin pelenat e foshnjave. I ra në sy një vocërrak nja pesë vjeç, që mbante të motrën njëvjeçare në shpinë. Ecte pa folur, pse i ishte zënë fryma. Ia deshi zemra të dëgjojë diçka tjetër, por në atë çast, si në shenjë të mirëseardhjes, dëgjoji një çirrme:

— Oj Diijje, ooooj Dije, mori, lidhe qenin në torishtë.

Ishte zëri i një vajze të vogël bareshë, që kthehej me shkopin në dorë.

Arifja hajt krahun e shatit përkundrazi dhe luan
 veshkën në krahë.
 — Oho, t'iu t'iu për të zotën e shatit! —
 Ai të merrte m'ngjande dhe in mblodhu tërësi Gjatas që
 thajet i vashet. Nuk i gjeti veten tërësi në çm
 ajo e luan çdo dhe të merrte dhe e thashë krahë.
 — Kallë xhami, e m'ngjande, me krahë krahë një pëll
 ethe, këtu pëll po me dritshet loka e krahësi! —
 Kelmend Gajria duke e krahësi me krahësi thajet me
 q'ast i lanë në sy gërbeshit e shpandës të së bijës
 njëq' kërcenjë e hajtë sa e merrte in duk në q'ast!
 Sa krahësi krahësi ajo dy pëll e saj, gjak të krahësi
 shpandës e drit të hapur. Në krahësi e p'ast
 krahësi vënte një m'ngjande prej saj. Krahësi ka e krahësi
 g'ast i krahësi sa e krahësi krahësi e saj, mandej
 p'ast i krahësi: — Të p'ast krahësi për q'ast, krahësi për har-
 dit! —
 — Krahësi vënte. Drita që e dritë t'iu t'iu në udhë
 veshkë q'ast e veshkësi, drit të dritë me q'ast.
 Ajo mendja i hodhi një vashë: — Uj! krahësi vënte e saj.
 Krahësi në shatit p'ast e ha p'ast, krahësi
 dritësi — q'ast veshkësi një krahësi pa lundë. Krahësi
 krahësi mandej duke luan krahësi.

II

— U zbardh shpati, hajt në krahun e djabathtë, pla-
 kooo! — foli Arifja duke fikur pishtarakun. Iu duk ma-
 ndej se kohë e pa kohë e fiku, prandaj e kalli sërish,
 dhe i përshkoi fytyrat e të shoqit dhe të së bijës me
 flakën e tij si t'i kungonte. Gjata bënte pikën e gjumit,
 kurse Kelmend Gajria që s'i kishte mbyllur sytë gjithë
 natën e lume, po e soste një cigare. — Moti i Sharit si
 sakagia e kalit, të ha përbrenda, e ti lum rrasjani ma-
 ndej lëpije kupën e thatë, dhëmbin në dru e barkun
 në hu! — vazhdoi ajo si tropkashkë.

Kelmend Gajria atë që e mblodhi, e derdhi për
 pikë:

— Mejë, drurin kur plaket e ha sëpata, por guas,
 kur zbardhet, s'ia mbyll gojën as nata, hë! — tha, por
 dritën s'e pa, se sytë i ishin mbushur gjak. U rrotu-
 llua dy herë, mandej iu drejtua Arifes: — A ka dalë
 Ylli i Sabahut? — dhe bishtin e cigares mezi e shkepi
 nga buzët.

Arifja hapi trinën e stanit përgjysmë dhe hodhi vështrimin në krepë.

— Oho, lum e lum për të zotin e shtëpisë! — tha si të merрте myzhde dhe ia mblodhi teshat Gjatës që duhej t'i vishte. Nuk i gjeti vetëm jelekun, të cilin ajo e lante çdo ditë të enjte dhe e thante tinëz.

— Kalle zjarrin, a ndjeve, më kanë marrë një palë ethe, këtu parit po më dridhet loçka e zemrës! — foli Kelmend Gajria duke u kthyer në krahun tjetër me g'rast i ranë në sy gërshetat e shpërndarë të së bijës nëpër kërcenjtë e fierit. Sa e mitur iu duk në gjumë! Sa ëmbël guisin ato dy buzët e saj, gjak të kuqe, të shpërveshura e disi të hapura. Në gishtin e pushkës kishte vënë një unazë prej teli. Kushedi ku e kishte gjetur! E kundroi sa e kundroi fytyrën e saj, mandej psherëtiu: «Të pastë baba hem për gjini, hem për harbi! — foli me vete. Drita që erdhi nga trina ia ndriti vetëm gjysmën e vetullës, disi të dehur nga gjumi. Atij mendja i hodhi një valle: «Uji kërkon vijë e cuca yzengji. «Këtu në Shar burrin e ha plumbi, cucën duvaku — plangu vetëm një legen pa fund!» Kësaj radhe mërmëriti duke lidhur ushkurin.

Drita pushtoi stanin dhe dy duart e Gjatës. Vuri re ai se ai gishti me unazë prej teli i lodronte si në valle. Gishti i saj ishte i hollë me një thua bojë argjendi, i veshur me tul. Kelmend Gajria për martinë kërkonte gisht tjetër, prandaj i dha një të shtyrë me shkelm trinës dhe doli jashtë në këmishë e brekushe. «S'ka gisht martine, jo!» — këlthiti aty ku i gdhendi gurët e varrit të Lekës.

Përmbi stanishtë, me një qepër në krah, shënoi si me zor Eng Humballaqin. Edhe ai ishte në këmishë dhe brekushe. Kelmend Gajrisë iu tha pështyma. Qielli në anën e perëndimit iu duk i larë me gjak. «Ku je, or plak, për gjak?» — pyeti vetveten dhe sosi tek trina me ethe.

— Oj plakë, a u zgjua Gjata. Hajde, se dielli nxóri vetull! — foli, duke përcjellë me atë vështrim të lënduar Engun që po humbiste grykës së dëllinjave.

U përpëlit tërë natën e natës. Era sillte aromën e shtarrës së djegur, të çajit dhe të qershikeve të thara. Era e gëlqeres së shkëmbinjve dhe e luleve të pelinit, përzier me granabutet, mbështille stanishtën. Herë-herë turri i erës përplasej në anën e veriut të tendës ushtarake, duke tretur pyllahishtës me një «fiau» të frikshëm.

Qiriri lëshoi një tym me trahomë dhe mori të fikët. Lodra e çadrës dhe vërshëllima e erës s'e lanë beun të vinte pikë gjumi në sy. Era vërtet gjente hapësirë për të hyrë e dalë, po mendja e Xheladin beut bluante me ndonjë tiktake të rrallë kujtimet e jetës, të cilat ktheheshin edhe në plagë, edhe në pendim, edhe në habi. Kujtimet ia vritnin kryet dhe zemrën, kurse toka ku-

rrizore e Sharit brinjët dhe mushkëritë. Si për çudi, era kalonte pranë tendës dhe hynte brenda për t'ia gudulisur leshrat e hundës.

Një copë herë më vonë retë e mbuluan hënën, kurse stuhia që theu krahun, tani çadrës i binte në anën e kundërt. «Kjo era e Sharit s'qenka vërtet erë, po flakë që t'i kallka kujtimet si kashtën, — shtoi beu i kruspulosur në pusin e territ të tendës.

Sa i pëlqente fundja, vetëm gjysmë ore ta mashtronte gjumi. Të harronte diçka që s'e linte të qetë, që e shponte, e çonte pezull. Nganjëherë bënte të brofte dhe të dilte jashtë, por atëherë i hynte lepuri në bark. Ishte në një vend të huaj, ku koha të vret e trualli të gëlltit. Ndiante në atë çast të mesnatës se të gjitha gjemitë po i fundoseshin në ujë. «Ah, ky Shari, kryet në qiell e plagën në zemër,» — foli kur gjaku i ziente si kazan. Mendimet e Xheladin beut as i zinte gjumi, as i vriste nata. Ishin këto si puna e një molle të kuqe, të cilën në një anë e pjek dielli, e në tjetrën e ha krimbi. Tani, i hedhur në krahët e vetmisë dhe të stuhisë, çdo plagë vinte dhe vente nëpër ethe.

I kujtohej tërë jeta e fisit të vet, me ato burranë sedërlinj e fisnikë bashkë me përfundimet tragjike të jetës së tyre. Tërë ajo galeri bejlerësh, që sunduan në Pollog, njëri pas tjetrit, tani i vinin ndër mend. Prej tërë këtyre fisnikëve kishte mbetur vetëm ai, Xheladin beu i Pollogut. Nga babai trashëgoi do ara buzë Vardarit, një saraj të bardhë në qendër të qytetit, një han dhe pajton me dy kuaj. I la lira të kuqe, ca unaza prej dukati dhe ca tapi të pasurive e që beu disa sosh i humbi. Por Xheladin beu: derdhaplang, bixhozxi, pijanec dhe erot, për një kohë të shkurtër këto i bëri rrush e kumbulla. Për tërë këtë rënie materiale dhe shpirtërore fajtoje e bënë Gjylistanen, atë bukuroshe plot trill hyjnor, për të cilën edhe sot e kësaj dite i shkallonte zemra. Ajo perri e shkuar perrie, e kolme ta pije në kupë, i la një plagë të thellë sa një pus. Sa i errët ishte fundi i këtij pusi, aq e errët i mbeti jeta e saj. Megjithëse kjo kishte ndodhur sa e sa vite më

parë, tani në vetminë e Sharit, në tendë, në vallen e erës, i kujtohej çdo gjë.

E kishte takuar Gjylistanen një ditë pranvere, buzë mbrëmjes. Dielli kishte marrë plogët-plogët të përrëndojë, era i tundte dhe i shkundte degët përplot gjethe të shelgjeve vajtuese. Ky takim ndodhi në teqen bektashiane afër Tetovës, mu afër shatërvanit të shtruar me mermer të bardhë dhe të zbukuruar me një fontanë, në gypet e së cilës dinlinjtë merrnin abdes. Edhe pse nga iqinditë ra një vesë shi, lulet në mbrëmje, bashkë me trëndafilat dhe jargavanët filluan të avulloheshin nën harkun e bukur të një ylberi që bashkonte dy brigjet e lumit.

Beu atë ditë donte t'i bënte vizitë këtij tempulli, që e kishin ngrehur të parët e tij. Me të zbritur nga pajtoni, mbeti si i magjepsur nga bukuria e saj. Beu së pari preu hapin nga habia. Kurrë s'kishte pasur rast të shikonte femër më të bukur, të zbuluar. Këputi një trëndafil ashtu i trallisur, i ra rreth e qark fontanës me hap të çrregulluar, përplot afsh dhe ankth, mori zemër dhe i foli së panjohurës. Kuptoi se e huaja babanë e kishte turk nga Stambolli, kurse të ëmën austriake. Jetonin herë në një vend, herë në tjetrin në bollëk e lumturi. Kishte ardhur Gjylistania vetëm para një dite për të bërë hulumtimet e nevojshme të teqes për tezën e diplomës.

Takimi i tyre që aq i befasishtëm dhe i çuditshëm, sa Xheladin beut tani i bëhej si një ëndërr. Në çastet e natës në vjeshtë kur uturinte era, ai kurrsesi s'mund të shkëputej nga këto përfaqime kujtimesh. Ku ishte tash Gjylistania, ku ishte tash ai ylber që i lidhi aq bukur, ku janë tani ata vjet, ato ditë?! Në bjeshkë tani kishte vetëm erë, brenga dhe kepa. S'kishte mbetur as flakë qiriri, as flakë hareje. «O zot i madh, pse njeriun e shtyn të jetojë sot e të mendojë për dje?» — murmuriti kur nëpër erën e granabutëve të thatë që sillte era, kujtonte parfumet që përdorte ajo ditë për ditë. Ç'trishtim dhe ethe përjetoj Xheladin beu në atë takimim e parë me bukuroshen! Iu duk se prej syve të

saj vinte jeta me drithma, me ankthe, me ngjyra, me afshe. Buzëqeshjen e saj e ndjeu në bebëzën bojë jar-gavani, që erdhi me dritë. Ajo mori formën e një veje, kurse zemra e Xheladin beut formën e një topi të zjarr-të. Ajo me një forcë të çuditshme, të pashpjeguar ia rrëmbeu mendjen dhe zemrën, e la atë një çast pa frymë. Harroi çdo gjë të bukur dhe të idhët. E zuri zemrën e tij me një vringth siç e zë boja e gjelbër bjeshkën. «Ç'është kjo, dashuri, plagë, gjysmëvdekje apo diçka tjetër?» — pyeti i habitur dhe drithmat i vinin vetë siç dridheshin gjethet e shelgjeve vajtuese, siç dridheshin harqet e ujit në fontanë...

Me ç'forcë mahnitëse e ndillnin tani ato kujtime të lashta. S'pati durim. Brofi dhe rroku me të dy duart pagurin me raki të fortë rrushi. Harroi sa piu dhe sa raki mbeti në pagur. Pagurin e ktheu në vendin e vet, por plaga i mbeti aty ku jetonte gjithmonë. Gjysmë i dehur e gjysmë i hidhëruar kujtoi tërë kultin e elegancës së saj. I vinin ato mendime valle--valle, erë-erë, pika-pika. Tani i kujtohej zëri, bisedat, argëtimet...

«Që ditën e parë kur të takova nën krahun e ylberit, në shatërvan, në kopshtin e shpirtit tim mbolla një trëndafil më të bukur», — i kujtohej tash rrëfimi i saj pas një kohe të takimit, kur punët e dashurisë ishin trashur. «Ah, bej, dashurinë ta ndiej në flakën e afshit, shih si digjesh, shih si sytë marrin bojën e flakës, ah, ti je ai temperament mediterranean që kam lexuar ndër romane. Ti je tërë dashuri si trëndafili tërë aromë. Ma çon mallin e atyre përrallave arabe. Kur të më puthësh, bej, mos i hiq buzët menjëherë, po mbaji gjatë, gjatë, se tërë jeta, bej i dashur, është një puthje e bukur si kjo jotja! Kur e kryen të puthurit, atëherë vështromë drejt në ninëz, vështromë gjatë, se tërë jeta është një vështtrim i bukur! Ah, bej i dashur, ti vjen me tërë kopshtin e teqes, ti ke hyrë tek unë me gjethe, me petale, me aromë, me ylber, me shatërvan, puthja jote i ka të gjitha lulet, vështtrimi yt i ka të gjitha barërat, ethet e tua i kanë të gjitha erërat!... Ah,

tash jam e dehur! Thyeje atë gotë dhe mbush një tjetër, ah!...»

«Ti je malli im, Gjylistane, çifligu dhe xheneti im. Ti hyre në jetën time si një përrallë dhe më hape shumë dritare më mirë ta shoh dhe ta shijoj jetën. Gjylistane, e dashur, flokët turrë-turrë m'i vendo në kraharor, faqen në zemër, dëgjo si flet zemra ime. Ishalla s'ka ditë kiameti, ishalla kurrë s'do të vdesim, ah, mos i mbyll sytë në trill. Dua sytë, lëkurën, zemrën t'i shoh të hapur si një trëndafil pranë shatërvanit të teqes! Ah!»

«Fike abazhurin, bej, se drita e kaltër është e fortë, nuk të lë të m'i shohësh ciplak të dy sytë. Vetëm fol, këtu gjej përrallën time më të bukur, fol lehtë, vetëm unë të të dëgjoj! Nanuritma shpirtin, vëmë në gjumë si nëpër një ëndërr fëmijërore.»

Këto kujtimet e Xheladin beut s'i shporrte as era, s'i digjte as dielli.

Piu edhe ca gllënjka alkool. Ndjeu se piklat e tij kaluan si uji nëpër kumishtë. Edhe digjej nga malli e kujtimet, edhe helmohej nga plagët.

Kur bëri të nxirrte kryet jashtë tendës, në sy i ranë vargjet e kepave, qielli sterrë vetëm me një yll dhe kodrat. Mbi kulmet staneve shushuronte kashta e thekrës së thatë me një zhurmë si vaj. Aty-këtu dëgjoheshin nëpër gjumë çirra foshnjash dhe namë.

Një çast, në stanin e tretë, përtej tendës dëgjoji një zë fëmije:

— Bukë me gjizë!

— Hëngsh mishin tënd! — iu përgjigj plaka.

— Buukë! — vazhdoi ai.

— S'ka, hëngsh këmbët e tua! — nami e njëjta.

Nama ishte e fortë si era.

— Ka vajtur babai që me natë në mullishtë të bluajë.

— Buukë!

— Ha kepat e Sharit! — ia priti ajo.

Pastaj si duket të dy i zu gjumi: njërin të unët për bukë, kurse tjetrën me gojën plot namë.

Edhe ai ylli vetmitar, si mendimi i beut për Gjylistanen, erdhi e t'u mbulua me re. «Sa parandjenja sjell nata!» — tha beu dhe u drodh edhe prej natës, edhe prej kujtimeve.

Këtu në bjeshkë beut s'i zuri syri as në çallgi, as në kafene, as në pajton, as në xhami. Jetonte sharjani pranë kepit dhe gjarprit, pranë çiftelisë dhe tytës, ashtu sikurse skamja pranë plagës.

Dikund në fund të pyllborigës dëgjohej hutini, zëri i të cilit vinte me llahtari.

Kjo si nëpër ethe ia kujtoi babanë në fund të shkallëve me dy duar në vargun e tespiheve, i cili e këshillonte Xheladin beun: «Bir, i fundmi i bejve të Pollogut, bën tybeistikfa në paudhësitë e tua dhe ktheju sarajit të bardhë, shoqes sate me erz e namuz, Zelgjzyeles. Të pret babai, saraji, pajtoni me dy atllarë, të pret çifligu dhe mbarë xhinsi ynë!» Ky zë i erdh me tronditje.

Mori të ndizte qiririn e katërt. Shkrepësja ishte lagur. Terri vinte nga toka, nga qielli, nga kujtimet. Në gropëzat e syve ndjeu dorën e ftohtë të bjeshkës. Këmbët i prekën në tytë të dyfekut të gjahut. Ndjeu vetëm një rrapëllimë të mbytur. Edhe kjo i ngjau zërit të babait përplot mallkime. Edhe një herë vështroi bjeshkën me njërin sy. «Ah, ky Shari për së largu ar e për së afërmi varr! Diell e hënë jep, e diell e hënë s'ka!» Diçka e hante: e hante dheu, s'e mbanin kepat... «Or zot i madh, jepi krah robit,» — dhe nuk e zgjati.

Në xhepin e jelekut vazhdonte pareshtur tiktaka e orës me katër kapakë prej dukati. Ishte ky i vetmi kujtim prej babait, të cilin ia fali ditën e dhëndërisë. I vinte tani se çdo tiktak ishte një mallkim dhe të gjitha së bashku krijonin plagën e mallkimit.

Në një çast, aty pas mesnatës, kur shpërtheu bubullima e parë, Xheladin beu kërceu nga frika si ta çonte trualli. «O zot, a mos është kjo vallë forca e mallkimit të babait?» I mblodhi buzët sumbull dhe shantangu.

Shkrepësja prapë nuk u ndez. «Medet!» — mur-

muriti dhe iu morën mendtë. Piu edhe disa gllënjka kuturm, por as këto nuk ia zbutën plagën. Ndjeu sikur toka e Sharit me kepa dhe shkurre i hyri në gjak, ia zuri frymën.

— Mulla Jusuf, ore, m'i ke bërë ato qerpikë si lesh kali, çohu bre, se plasa! — i foli ai.

Hoxha çeli përgjysmë njërin sy dhe u kthye në krahun tjetër në drejtim të bubullimave.

— Hoxhë, ore hoxhë, qielli po përmbysset mbi Shar, hoxhë, hoxhë! Qet e vret e mendja të luan vendit!

Mulla Jusufi vrau mendjen për një ngjarje në qitap, fshiu ballin e ngushtë me marhamë dhe iu drejtua beut:

— Sipas një qitapi, më të vjetër se kali, fundi i dynjasë, bej, akoma nuk ka ardhur, pse aty thuhet se fundi do të vijë atëherë kur vreshtat do të bëjnë rrush dy herë në vit.

— Trualli po çahet e ti akoma me gjepura, mjaft! — shtoi ai me shkrepësen dhe qiririn ndër duar.

Hoxha hoqi shehadet, por bubullimat vazhduan me forcë edhe më të madhe.

— Erdhëm pas mallit e po lëmë shpirtin dhe kokat! — foli beu.

— Shpirti është një zjarr i madh, or bej, të cilin mund ta fikë vetëm ai që e ka dhënë! — u përgjigj hoxha duke rregulluar çallmën.

— Në Shar ti the se s'ka zot, po kepa! — shtoi ai.

— Ashtu është. Shpirti i njeriut është një copë llambë, shishja e së cilës duhet pastruar përditë. Ajo pas-trohet me ujë, e shpirti me shehadet.

Pas një çasti ia dha shiu si me shtambë.

2.

— Or stanar i Rrasës, a ka bujrum? — bëri zë hoxha.

— Dera çelë, bujrum! — u dëgjua përbrenda zëri i thatë i Kelmend Gajrisë. Në dritën e flakës së pandërprerë të vetëtimave shkëlqyen do sy.

Dy mysafirët qëndruan ballë trinës duke u mbrojtur me ceradë.

— Ta mësymë, or sharjan, si në dasmë! — foli prapë mulla Jusufi. — Ne me zemër pas bjeshkës, e ajo e bekuara me kepa pas nesh! — shtoi me shpoti.

Xheladin beut i humbi nëpër sy Kelmend Gajria nga flaka e vetëtimave, vuri re vetëm një fytyrë me mjekër të parruar.

— Keni havale? — pyeti mulla Jusufi duke u bërë gati të hynte në stan.

Kelmend Gajria hapi trinën krah më krah dhe dy mysafirët u gjetën në dy anët e zjarrit.

— Gjatë, Gjatë moj, — ia nguli vështrimin Arifja së bijës. — Ka gjumin e rëndë qyqja! — foli sa për t'u arsyetuar para mysafirëve. Arifja mori një urë të ndezur nga vatra dhe me atë dritën e butë, të pirë për druri, iu qas së bijës... «Oj xhane, oj e mira e të mirave, çohu, bijë, se u përmbys qielli! — dhe ia nxori gjumin së bijës duke ia kthyer kryet nga vatra ku gjendeshin mysafirët.

— A mos zbardhi Ylli i Sabahut? — pyeti ajo jerm duke i hapur ata të dy sy me përkëdheli, si ta shkulte me zor rrënjën e gjumit. Menjëherë ndjeu ajrin e njomë, të larë nga shiu. U kthye në krah dhe u dha qepallave përpjetë si t'i shprehte rrëketë e bardha të Sharrit në të bardhët e syve. Drita e pishtarakut sakaq iu sit lehtë-lehtë mbi ato tipare të përgjumura të fytyrës, gati si të dehur.

— Eja në vete, na kanë sajdisur mysafirë! — shtoi Arifja me një fije turpi pse aq gjumashe e kishte të bijën. Ia mblodhi lëmsh gërshetat, që i vareshin rreth gushës ciplake, dhe ia hodhi pas shpine.

Vetëm kur i foli babai, ajo disi u shtri dhe nisi të vinte në vete. Hodhi atë vështrim në dritën e mekur të stanit dhe u hutua kur vërejti se Xheladin beu ia kishte qepur vështrimin cep e cep. Mbuloi supet, mitanin e

mbërtheu gjer në gushë, flokët i lidhi mirë dhe s'diti
çka të fliste.

— Gjatë, ndize pishtarakun tjetër! — e urdhëroi e
ëma.

Ajo e ndezi pishtarakun, por fshehu gjysmën e fytyrës nga ai vështrim gjahtar i Xheladin beut. Atij ia dha vetëm vetullën hark, një pjesë të faqes, të gushës dhe pikën e ballit.

Kjo natë, që të parën herë e kalonte në Shar, për Xheladin beun s'ishte e zakonshme. Këtu së pari hasi plakun e dikurshëm, me të cilin u nda keqas pranë hanit. Për të ruante vrer e smirë. Këtu në stan, nën kashtën e lagur të tij, pranë hirit dhe zjarrit të vatrës, në një thneglarë enësh, vorbash e gypash, në mugëtirë, vuri re bukuritë e rralla të një vajze, që ai kurrë s'e kishte marrë me mend. Me atë shtat të derdhur, të shkathët si gjeraqinë, me atë bel të thyer një çikë në të këputur, të prerë si në kallëp, e la beun me gisht në gojë. Ai u habit pa masë nga timbri i ëmbël i zërit të saj, që vinte si një gurgullimë e butë e shatërvanit. Sjellja dhe urtia i lanë përshtypje të veçantë. Sa e sa herë Xheladin beu e hëngri përvjedhtas me bisht të syrit që t'ia shihte tërë fytyrën, të dy sytë menjëherë, tëra vijat e fytyrës, të dy duart gjer në fund të gishtërinjve. I dukej si një ëndërr e përgjysmuar, e paparë gjer më fund, prandaj bëhej kureshtar. Vallen e kuven-dit e hidhte nga burrat, por mendjen dhe vështrimin nga baresha e bukur. Kjo ia kujtoi edhe tash Givlistanen e dikurshme. Ndodhej beu i shtërnguar midis zjarrit, Gjatës dhe kujtimeve. Ajo flakë e kulluar «gërshërë-gërshërë» ia kujtonte flokët e Gjylistanes, e cila, kur mernte të flinte beu, ia derdhte mbi kraharor fije-fije.

Kujtimet dhe takimi me Gjatën ia prishën fare gjakun.

Edhe pse s'kishte kaluar shumë kohë nga takimi i tij me Kelmend Gajrinë në sarajin e bardhë, te plaku i Sharrit vuri re se fliste më ngadalë, më rrallë, rrinte më i thyer, fytyra e tij jepte të kuptoje se ai vuante

nga ndonjë plagë e thellë. Kurrë s'e kishte marrë me mend se një plak rrasjan, si Kelmend Gajria, jetonte kaq keq. Që në atë çast, kur u poqën sy më sy, Xheladin beut i shkoi nëpër mend egërsia e tij. Sikur s'kishte dashur të ishte mysafir tek një plak i këtillë, por qe, ç't'i bësh rastit! Që atë ditë pranë hanit kishte dashur të takohej me këtë plak, por jo si sonte. Atë ditë ndërruan me njëri-tjetrin ca kanosje, kërcënime, ca vështrime. Secili mbeti t'i thotë tjetrit edhe diçka, por sonte në stan, në kohën kur trëndej bjeshka, të dy burrat shtireshin. I falnin fjalë të ëmbla njëri-tjetrit, po kushedi a ia falnin zemrën?!

Pas mesit të natës, kur e sosën duhanin në kuti dhe Shari i sosi bubullimat, që të pesë njerëzit në stanin e Kelmend Gajrisë gjetën nga një vend për t'ia marrë gjumit.

Kelmend Gajria, si zakonisht, nuk flinte. Gjumi s'e zinte as Xheladin beun. E ngucnin plagët e vjetra dhe këto të reja. Ndiante se hem zemra, hem brinjët njëherit çelnin varr. Aroma e fierit të njomë, që Gjata e solli vetëm tri orë më parë, disi i vinte e rëndë. Zhguni sillte erën e ajkës, kurse enët e bylmetit erën e hirrës së prishur.

Në anën e kundërt, te gardhi, kishte rënë Gjata pranë Arifes. Kohë pas kohe fliste jerm.

— Mos ta ketë marrë cuca ograkun? — pyeti nikoqirin Xheladin beu.

— Jo, bej, qysh se ia ka shituar zemrën gjakësi i vëllait, ajo s'është rehat! — u përgjigj ky.

— A i ke shkruar ndër hoxhallarë dhe shehlerë? — pyeti sërish.

— S'është punë hajmalie, bej, po ka një plagë tjetër! — shtoi Kelmend Gajria dhe u kthye në krahun tjetër duke i dhënë të kuptojë beut se s'kishte qejf të vriste dhëmbët për këso gjepurash.

«Edhe unë kam plagë», mori t'i thotë Kelmend Gajrisë, por, kur ai ia ktheu kurrizin, beu u kënaq duke ia besuar këtë vetvetes,

IV

Kushedi a moti e merrte vranësinë e beut, apo beu atë të motit: të dy ishin të vranët, me mjegulla, me re dhe me shi të mërzitshëm.

I prerë angështie hiqej në kalë rrëzë valles së kodrave. Në një çast, sikur çeli moti dhe zemra. Mës dy borigash vuri re bareshën e Kelmend Gajrisë. Zaten këtë zemra ia donte.

— A ma tregon rrugën për Liqenin e Dadave, e bukura e dheut? — lëshoi pyetjen me tymin e duhanit.

— Nisu për unazë të shkrepave. Tek Varri i Hajdutit duket bishti i liqenit! — u përgjigj ajo duke ia dhënë fjalën dhe fshehur vështrimin.

— Ua kam drojen qenve! — ndërhyri beu.

— Pa i ndërsyer bariu, qentë e Sharit nuk lëshohen! — tha ajo.

— Po më ha Shari fill vetë! — shtoi beu për t'ia vrrarë zemrën bareshës.

— Shtrëngoja ngojzën kalit dhe hiq para! — foli shkurt Gjata dhe ndolli qenin po me atë zë të ëmbël, përplot harmoni tingujsh.

— Vallë, mos po ma ndërsen qenin? — foli Xheladin beu për t'i dhënë krah kuvendimit.

— Atij që na e nderon vatrën e ha bukën në Shar, s'ia nxijmë fytyrën! — foli ajo si prej pushke.

Xheladin beu i shtrëngoi frerët gjokut. Kur e vështrroi Gjatën me djallëzi, iu duk se një re e qiellit përrëndimor ia kishte marrë ballin.

— Si ta thoshin emrin ty, bareshë? — pyeti duke qitur zërin e fshehur, ankthin. Me këtë rast ia pa qafën e gjatë, të lëmuar, pa damarë, me do rrathë simetrikë si të bënte vargje inxhish. Beu i stepitur turfulloi e kali shkrofëtiu. Drejtoi trupin shigjetë dhe vuri buzën në gaz. — Aha, tash më ra ndër mend. Ti e bukura e të bukurave, emrin ta thonë Gjata, zana e Sharit, si thonë barinjët! — sikur ju ftek beut emri. — Ç'emër i bukur, kurrë s'më kanë ndier veshët! — shtoi.

— Kështu është quajtur gjyshja ime. Sharjanët s'i harrojnë emrat e të parëve! — foli dhe fytyra i mori lule gjaku sa nga turpi aq nga kuvendimi, i cili iu duk i pakripë.

— Ajo me siguri s'ka qenë e bukur! — foli beu si përmendsh duke parafrazuar disa nga fjalitë që i mban-te mend nga takimet me Gjylistanen.

Sytë e Gjatës i mbuloi një hije virgjërore, që vinte bashkë me dyshimin dhe respektimin ndaj mysafirit. Askush s'ia kishte cekur ndonjëherë bukurinë. Ishte herë e parë që një mysafir i largët ta quante «e bukura e të bukurave». E kapluan dy ndjenja; ajo e gëzimit të fshehtë të vajzës dhe ajo e befasisë. E para e bënte krenare, kurse e dyta të stepitur. Ndolli edhe qenin tjetër dhe kopesë i dha krye Shpatit të Shtarave.

Xheladin beu e shtypi sa e shtypi duhanin në çibuk, por nuk arriti ta shtypte edhe atë gulf hakrin që i ndahej trupit si helm. Majat e bjeshkëve humbnin dikund në pafundësinë e horizontit, kurse Gjata rrinte në vend si një selvi, që rritet në bjeshkë për t'i dhënë

hir. «Femrës që të duket se qet me shkelm, mos i le asgjë ujem!» iu kujtua një thënie e vjetër e një pjaneci. Iu duk në këtë çast se edhe Gjata ishte një trëndafil në kopsht, të cilit duhet t'i heren ferrat për t'u bërë edhe më i bukur.

«Jeta e njeriut është një degëz e vockël zambaku, që kërkon herë diell, herë shi. Jeta e zambakut pa erë është si jeta e njeriut pa dashuri!» — iu kujtua tani një lirikë persiane. Kjo sikur e kalli. Ngjiti majën e shkrepit dhe ia dha me zemër tortorës, të cilën sa e sa herë ia kishte kënduar Gjylistanes. Kjo këngë që fliste për një mëngjes të bukur, ia kujtoi Gjatën herët në mëngjes, kur ajo akoma pa zbardhur mirë e mirë, mori dy shtambat dhe u nis për të mbushur ujë.

Dielli akoma s'kishte lindur. Sharin e kishte larë shiu, cdo kurorë luleje, çdo gjeth sikur qeshte nga gëzimi. Drita që vinte nga qielli ishte e bardhë si një miell i situr argjendi. Gjata hoqi shaminë dhe e vuri mbi dëllinjë, gërshetat i krodhi mes gjinjve, i përvoli krahët, shkopesoi kopsën e parë të mitanit, mandej si me dyshim edhe të dytën dhe mori t'i lantë sytë. Tash beu ia hetoi ballin e plotë si një hënë në qiellin e kthjellët, atë fytyrë të urtë përplot mituri engjëllore, në fytyrën e saj iu duk se çelnin të gjitha lulet e Sharit, në sytë e saj të zhveshur flinin të gjitha ngjyrat e kësaj dite plot dritë, avull dhe lartësi.

Kur nxori syrin dielli, iu duk se mu në ballin e saj u ngjiti një pare floriri, për ta bërë sa më të paepur. Vetëm një çikë ia pa mishin e gjirit, kur ai nisi të derdhej nga gusha me të larë të syve.

Bri proskës beu e lidhi aty ku e këputi:

— Pse po merr veri, moj perri? Ti si duket i more mbrapsht hokat e beut! Beu është shakaxhi prej vaktesh. Vërtet flet me bishta, por edhe ai ka gjak sharjani, — i tha dhe ia nxori frerët kalit.

Gjata nuk bëri zë. Mblodhi perin e lëmshit dhe bashkë me çorapen e futi në prehër të brenavekëve. Vetëm njëherën faqe ia piqte dielli...

— A ka në Liqenin e Dadave rosa të egra? — Kësaj

radhe s'ia cilësoi bukurinë. — E kanë mishin si mjaltë! Kur jam në sheher, hipi pajtonin dhe hajt në buzë Vardarit. Atje «taf» dyfeku, «pup» rosat! Shkrihen në dhëmb!

— Rosat vijnë rrallë, se s'mund ta bartin trupin gjer në bjeshkë, po ka kojri! — shtoi ajo me vonesë pa dëshirë për kuvendim.

— A halet mishi i kojrilave? — vazhdoi beu.

— Sharjanët nuk i vrasin, po peshq ka.

— Ç'peshq, baresha e Kelmend Gajrisë? — pyeti dhe filloi t'i qasej.

— Cironka, trofta, ngjala...

— A i tiganisni në fëltere?

— I ziejmë, atëherë ndahen rreckat prej mishit.

— Po ti a peshkon?

— Rrallë e tek kur jam me shoqet e Rrasës?

— Ke shoqe të bukura si veten? — pyeti dhe fshiu syzet në kurriz të hundës.

— Qe kojri! a i sheh, hej, atje përmbi curra. Ditën e kalojnë në kënetë dhe lëgata, kurse natën në strof-qet e krepës. — Sytë e saj u dhanë me tërë madhësinë, me tërë ngjyrat, pse i shënoi shpendët lart.

Beu nga ethet e ankthit shkuli një qime prej mustaqeve. Njëpër gjak iu përdrodh një gjarpër. Vështroi edhe qiellin, edhe sytë e saj, dësi të pafuqi.

Me ata sy të qepur nëpër qiell dhe të derdhur nëpër kujtime, beu derdhte dhembkat dhe afshet — gjithashtu të pafund.

Beun e shtynte një forcë e çuditshme nga Gjata, por edhe e kthente, sepse giendej në vend të huaj, ku për nderin derdhej gjak. Gjatës nga ana tjetër s'ia njihte as tabiatin, as huçin. Prandaj mudohej t'ia kallte vetëm nepsin, t'ia prekte instinktin, t'ia vinte zjarrin mullarit të sanës, pastaj ai digjet vetë...

Kojrilat i bënë ballë hapësirës dhe u zhdukën.

— Kush e ka mishin më të ëmbël, kojrilat apo Gjata, kush? — pyeti dhe sytë vringthi ia mbërtheu asaj. Kur nuk mori asnjë përgjigje, shtoi: — Ti a di ndonjë këngë sharjance?

— Di, po s'këndo, se mbaj zi Lekën, — shtoi.
— Sa zi mbajnë sharjanët? — pyeti.
— Gjersa të kalbet guri në ujë.
— Oho, m'u përgjigje ndofta me vargun e ndonjë kënge — shtoi ai duke iu çelur shtegu për kuvendime.
— Edhe me këngë, edhe me zemër, — foli ajo me ngulm.

Një laureshë, e trembur nga lehja e qenve, çau pyllborigës.

Në atë moment kali i Xheladin beut u pengua dhe u shtri sa gjerë-gjatë.

— E hëngri kryet e vet! — foli Xheladin beu.

«Jo, jo, — ndërhyri Gjata, — ka ngrënë shtarrë, shih si nxjerr të vjellë të gjelbër. — Ajo vrapoi, moli dy dele në kusi dhe vringthi u kthye t'i jepte qumësht kalit, pse vetëm kështu lëngu i shtarrës humbiste forcën helmuese.

— E ç'është kjo shtarrë? — pyeti Xheladin beu kur e pati aq afër.

— Është një kullosë e lartë me gjethe formë zemre, — shtoi dhe ia kulloi kalit qumështin në grykë.

— Edhe kullosat, këtu në Shar, paskan zemër, a? — pyeti duke iu vërtitur Gjatës.

Gjysmën e shpatit e mori hija, sepse dielli shkoi në drejtim të kojrilave.

«Dashuria e femrës s'falet, po rrëmbehet. E ty, lum beu, një herë të ka rënë e mira nga dera. Fill vetë je me thëllëzën që ka mish zogëze, mos u bëj burrec. Në sy ka zjarr, po në shtrat ç'bëhet me këtë zjarr?» Mandej përsëri iu kujtua një thënie e një pijaneci: «Speci s'është spec nëse nuk djeg, vajza s'është vajzë nëse në zemër nuk prek!» Beu s'ishte as në tokë, as në qiell. Këtë habi e ndërpreu vetë Gjata:

— Edhe dera jonë ka pasur një gjok, ka qenë pika e kalit, por në një dasmë mori më sysh e i plasi syri. U katandis e u bë kockë e lëkurë. Babai ia fali një jevgjiti që lëkurën t'ia bënte opinga. Të gjithë kemi qarë, — përfundoi ajo.

— Edhe këta sy të shkruar si sheqerka kanë lotuar për një kalë? — ndërhyri beu me dhelpëri.

— E kemi qarë si një anëtar të familjes, — shtoi ajo. Xheladin beun e zuri një gaz i lehtë:

— Zana e malit, nëse aq të paska ikur zemra pas një kali të bardhë, qe falë të qoftë gjoku im.

— Ne s'kemi ujë në sy e ku më të mbajmë kalë me shalë, — ia preu ajo.

— Kalin ia jap babait tënd pa kurrfarë meteliku, — plotësoi beu si të kërkonte diçka prej saj për këmbim.

— Ne në Shar s'jemi mësuar kurr gjë të na falë kush, por vetëm të na e pinë gjakun me pambuk, — ia ktheu ajo dhe mori pas kopesë. Xheladin beu ia zuri rrugën kësaj here i vendosur.

— Ti mos e vra mendjen për kafshatën e bukës, por për puthjen e parë. — Tashmë nervi i kishte plasur, zemra i kishte plasur, perdja i kishte plasur. Iu duk se ajo u shndërrua në mjegull, që ikte lartësive, prandaj, për ta kapur, ia shtriu së pari krahun e djathtë, mandej atë të majtën e lidhi me të parin pas kurrizit të saj. Për pak kopsat e mitanit u derdhën, kraharori i saj i plotë rrëshqiti nëpër të çarat e jelekut. Ndjeu një dhembje në anën e majtë si ta kishte kafshuar gjarpri.

— I gjallë o i vdekur mos të lënsha pa të shtënë në dorë, oj bija e!..., — u betua beu kur ajo e shtyu dhe e përplasi përdhe.

— Jazëk, ha bukën e kthe kupën, a! S'e pata martinën, se do të..., — foli Gjata e zëri i mbeti në grykë duke u larguar në drejtim të kopesë.

— I gjallë o i vdekur mos të lënsha pa të shtënë në dorë! — përsëriti beu flakë në fytyrë.

— Vetëm atë ditë kur ty do të të këndoje zogu i zi mbi kryet! — ia ktheu ajo gjëkund mes borigash, kur hija mori edhe faqen tjetër të shpatit.

...në një lule në kopsht. Dielli sikur të ikte nga kodrat. Në drejtim të kësaj ngjyre, e stepitur, gati-gati si në këmbë të huaja, ecte Gjata. Drita vërtet shkulej nga qielli, po mallkimi i saj s'dilte nga kraharori. Mallkonte, po s'dinte kend ta mallkonte më parë — e mallkimi dilte me helm nëpër buzë të thata si një cirkël uji në kumishtë. «O zot, o perëndi! Ç'po ngjet me mua të zezën? Ç'është ky lumë i madh i zjarrit që më përvëlton?» — pyeste veten. Gjithçka e hutonte, e tërbonte, e shkulfiste. Turpërohej prej kepave që s'kishin sy, prej dru-rëve, prej rënjës gjer në majë, prej bojës së barit dhe kojrilave. Ç'do të fliste bota nesër nëse vërsulja e beut u kishte rënë në sy? Po nëse dëgjonte Kelmend Gajria,

V

1.

Diku në pa-anë bulonte ajo ngjyra e butë e purpurt, si një lule në kopsht. Dielli sikur të ikte nga kodrat. Në drejtim të kësaj ngjyre, e stepitur, gati-gati si në këmbë të huaja, ecte Gjata. Drita vërtet shkulej nga qielli, po mallkimi i saj s'dilte nga kraharori. Mallkonte, po s'dinte kend ta mallkonte më parë — e mallkimi dilte me helm nëpër buzë të thata si një cirkël uji në kumishtë. «O zot, o perëndi! Ç'po ngjet me mua të zezën? Ç'është ky lumë i madh i zjarrit që më përvëlton?» — pyeste veten. Gjithçka e hutonte, e tërbonte, e shkulfiste. Turpërohej prej kepave që s'kishin sy, prej dru-rëve, prej rënjës gjer në majë, prej bojës së barit dhe kojrilave. Ç'do të fliste bota nesër nëse vërsulja e beut u kishte rënë në sy? Po nëse dëgjonte Kelmend Gajria,

beun edhe atë vetë të gjallë i fuste në dhe. Fjala në Shar është si zëri i pushkës, një herë kërcet, po të gjithë e dëgjojnë. Hem ecte, hem shtrëngohej të ikte nga vetja, nga plaga, nga ato gjurmët e mëdha të Eng Humballaqit, të cilat i mbetën në vijë me rastin e ndihmës, kur ia dha nënës së saj. Dikur iku Eng Humballaqi nga mallkimet e Arifes me zjarrin e dëllinjave pas shpine, tani ikte ajo prej zjarrit të vet brenda në kraharor. Po ku? Kështu dha majtas e djathtas dhe ua çau dëllinjave duke mallkuar dhe regëtirë. Kur doli majë tumës, ndër mend i ranë fjalët e Lekës ca ditë para se të vritej: «Gjata, nusen time ti vetëm do të ma këndosh, se ma ke atë zë si të bilbilit!»

«Lum motra për dasmën e vëllait!» — iu përgjigj dhe e mori ngrykë.

Tani me atë topin e mbrëmjes, si një mullar sanë në shpirt, vraponte, mallkonte dhe lutej. I lutej Lekës t'ia falte gabimin. A thua puthja me dhunë e një mashkulli është thyerja e virgjërisë? Çka mbetet pas saj? Plagë apo kujtim? Çdo gjë e marrë me dhunë është haram, haram është edhe puthja, edhe plaga, edhe vuajtja! Kjo s'ishte puthje, po thyerje e besës së familjes, shkelja e fytyrës. Fillim i fillimit të flakës së barutit dhe të plagëve, ah! Shkonte kaluar ajo duke rrahur kryet dhe shkukur flokët. «Pa besë, pa besë, ah! Këtë vetëm pushka e lan. Eh, ku je martinë e shkretë e Gajriasve, mu në lule të ballit të beut të Pollogut!» Beu u zhduk nëpër kepa, edhe dita më vonë u zhduk nëpër kepa. Mbeti qielli, trolli dhe Gjata, të gjithë ndofta kanë plagë, të gjithë...

Me të dalë përmbi stan, sytë i zunë në rendingotën e beut afër tendës. Hidhte dëllinja të thata në flakë.

«Ashtu siç digjen dëllinjat, një ditë do të ta djegëshpirtin, or beu i Pollogut», — foli ajo dhe u nis për në stan.

VI

Natën e tretë, aty kur thyenin krahun erërat në stanishtë dhe burrat niseshin në gjah pas dhive të egra në krepë, Gjata pa një ëndërr të tmerrshme. Iu bë sikur të gjithë kishin marrë vesh për paudhësitë e saj dhe të gjithë, njëri pas tjetrit, kërkonin t'i qëronin hesapet.

— Bëj be në eshtrat e Lekës, që i ka hëngër trualli!

— Bëj be në çka të duash.

— Betohu kështu pas fjalëve të mia: «Për ymrin e vëllait, hasretit, për kryet dhe për varrin e tij, nuk më ka leqendisur dorë mashkulli! Nëse rren, Gjata daltë fisit, u bëftë kërrabë, i raftë zjarri vatrës së Gajriasve, e bëftë hi e pluhur. Në Rrasë këndoftë qyqja e në Shar raftë murtaja! — Së pari e shtrëngoi e ëma.

Gjata nxori janxhikun, hoqi sherveten. Ia nguli sytë hënës përmbi stan dhe, pasi u ul në gjunjë para këmbëve të nënës, vazhdoi të betohej fjalë për fjalë. Hem betohej, hem pendohej. Kishte një plagë si ajo molla

e kuqe vetëm një krimb, e kjo nuk shihej. Ishte një plagë dhëmbësh prej dukati, që ndërronte bojën, s'e thante rrënjën. Ishe një plagë sa një pare, parja rrëshqet e tingëllon, plaga është qepur në mish, hesht e nuk shkon. Dhemkat nuk nisnin prej plage, po prej zemre, prej kreje. Sa çudi, ky njeriu s'ka dhëmbë gjarpri, po helmin e le në gjak! Sa çudi!

Edhe Gjata e ndiente veten si ajo arusha e plagosur, e cila vetë duke e lëpirë kërkon ta shërojë plagën e plumbit. Prandaj betohej me gjysmë zëri, me atë zërin që dilte nga maja e jo nga rrënja e plagës. Gjendej ndërmjet hënës që vinte ta kalonte natën në Shar dhe zjarrit të vatrës, aty ku digjet hem buka, hem fytyra. Rrinte duke u dridhur, duke ndier erën e luleve të gjarprit, që vinte nga ato dy boriga të zeza, ku e pushtoi Xheladin beu. Era vinte me ulërimë, por dritën e hënës — si të fitilaqit, s'e shuante dot. Rrinin dy zjarre dhe një plagë. Asaj buzët i ngelën përgjysmë të çelura siç merr të çelë gonxhja e trëndafilin kur e lëmon era e pranverës.

«Bëj be qyqe, qyqe në një mal,» — ndiente zërin e nënës, që përzihej me ushtimën e erës dhe me puçërritjet e prafullimave, që kërcenin nga dëllinjat.

Dy re vozitnin lehtë-lehtë rreth hënës, po nuk hynin në zjarr. Hëna dukej e plotë, e paprekur, po ajo kishte një plagë: një plagë aty ku është rrënja e zjarrit të femrës.

Me klithmë të papërmbajtur iu derdh nënës në kraharor. Edhe aty ndjeu erën e gjirit të saj: erë nëne, që s'e ka asnjë lule.

Kush mund ta dijë se a ajo e kalli gjirin e nënës, apo gjiri i nënës faqen e saj: të dy digjeshin pa dru, pa krënde, pa flakë.

— Bëj be, bijë, se s'ruhet fisheku me barut të lagur! i tha ajo tani me zë edhe më të rreptë si mos i linte asnjë shteg për një pikë lot apo për një nëmë.

— Po, — hodhi kraharorin ajo para me guxim.

— Hajde!

— Po!

Sikur edhe hëna në Shar mori plagë. I la kodrat dhe ra pas shpinës së malit.

— Bëj be! Haram e katran gjiri e prehri! U bëfsh një kep në kepin, ta mallkosh veten gjithnjë pse ke lindur kep, e të mos vdesësh kurrë as nga mallkimi, as nga orteku, as nga stuhia.

— Nënë, unë kam vetëm një plagë, qe mu këtu, ku ndahet mishi në dy pjesë, në sopishtë! Plaga e trupit thëngjilli i shpirtit! — shtoi ajo. — Jo, jo, jo, — mohoi. Po as vetë s'e kuptoi çka tha.

Edhe natën mbi stanishtë një ravë tymi, si fitil i zi, e bënte më të zezë, ndofta i çelte plagë...

Iu bë sikur nëna mblodhi dëllinja të thata, i bëri një deng, i ngarkoi në shpinë dhe u nis për në stanishtë, por me atë hapin drapër-drapër, të hedhur diç me çallmë, i doli Leka përpara. Shpinës së tij i vinte era truall.

— Vëlla i motrës, oooo! — këlthiti ajo me logori dhe iu turr se shumë malli e kishte marrë t'ia shihte sytë. — Eja të të marr ngrykë, Lekë! Të dalim në karpë, të qesim shenjë me martinë. Qasmu të ta këndoje këngën e nuses. Çorapet t'i kam thurur, tirq e lurkë t'i ka prerë terzia. Drithin e dasmës e kemi qëruar. Të nesërmen, me të dalë të diellit, arrijnë lodrat, ndizet dasma. Motra do ta heqë vallen në lëmë, hajt, vëlla i motrës, se po të vjen nusja si zana e malit. Bëfsh një duzinë djemsh e zëri i familjes sonë marrtë Sharin cep më cep si era e mbrëmjes! — i fliste ajo të vëllait në ëndërr.

— Bëj be, be, be! — thërriti ai dhe hoqi martinën nga krahu, e rroku dhe tytën ia pikësoi në lule të ballit.

— Vëlla, për tre muaj më ka kallë malli, — i tha kjo. — Si të bëj be, goja më ka zënë bakër, — shtoi duke u përgjigjur.

— Bëj be kështu: «Për kryet e parë të Lekës, për varrin e tij me një bjeshkë dhe përmbi, për plagën e sëpatës së tij nuk më ka prekur dorë burri! — Ai u ul këmbëkryq dhe cigaren e ndezur zuri ta pinte prapë në dy zgavrat e syve.

— Vëlla, Lekë, tym po të del nga sytë!

— Bëj be!

— Jo, vëlla, jo! Kam vetëm një plagë, një myhyr prej bakri nën gushë, një myhyr nusërie!

— Unë po kthehem në varrin tim, se kënduan gjelat e parë, por edhe ti me atë plagë në vendin e keq, gjithë jetën e jetës do të jesh e vdekur. Në vend të marrësh gjakun e vëllait, ti merr plagë të tjera në mish. Të gjithë ata që kanë ndyrë me neps gjakun e fisit, tanë një ditë do të bëhen hi e pluhur! — tha dhe si një shpend treti matanë borigash në drejtim të varrit.

Ajo u kap në një dru dhe thërriti e thërriti kupakresë, por ai më as u pa, as u kthye.

Kur i doli gjumi, ishte larë në djersë.

Përmbi stan lehte baluku.

— Ç'pate, thëllëza e nënokës, që kërceve? — e pyeti Arifja.

Ajo, duke lotuar, iu derdh në kraharor.

— M'u shtir Leka në ëndërr. Kërkon gjakun! — mezi gërthiti.

— Çka të tha, malli i nënokës? — pyeti ajo duke ndezur fitilaqin.

Ajo u drodh, po s'foli.

— A ta tregoi gjakësin? — pyeti ajo.

Buzë trinës, fill vetë, gjysmë në terr e gjysmë në dritë të fitilaqit, mprehte sëpatën Kelmend Gajria.

— A u zgjua Gjata, oj plakë? — briti. Tani s'ishte më ëndërr.

Kollonit e Rrasës në Shar në shtatë kohë, për
 Xheladin beu sado që ishte në kalshat e vogël; një
 pasuri pa dhuratë e trashë, pasuri për shprehje, lan-
 la kalonë, dikur e atëherë për trashëni, ishte kalshatë
 e bukës. Me ato duk dhe sa ishte lamitë për të-
 malle pas shënjësve, kur nxehet mulli, ia çamin në-
 për atëherë e vete, kur beu mulli e vende përcaktimit
 durrësi e viti.

VII

Sido që të jetë edhe për Xheladin beu këto ku-
 llotë kishte peshën e vet në ditët e shpirtit kur huanj-
 te ishte këre rrugë e kumbullit të çamëve.

1.

Inati i sharjanëve është si inati i derrave në pleh.
 Dreqin, kur e ka jaratisur ai i madhi, e ka porositur
 të vijë së pari në Shar për t'i ushtruar dredhitë. Mysli-
 mani ka zgjedhur xhaminë e drejtë Sharrin. Qenkan do
 insanë që të çojnë për lesh e të kthejnë të qethur! Ma
 merr mendja se lindin pa din natën kur i sheh hana
 jashtë, — foli si të rrëfente në xhami mulla Jusufi duke
 e rrufitur me një gllënjë tërë çajin e bjeshkës. Këm-
 ba e tij në potina i kishte marrë një valle të gjatë duke
 ia hedhur sipas ritmit të zemrës. Tym e flakë ishte
 bërë hoxha i ngratë se për tërë atë kohë që ai u shtrën-
 gua t'i bindte sharjanët në forcën e dokumentit tri-
 dhjetë e tre, ata ia kthyen të trashën.

Xheladin beu, përplot gulf e duf, hakërr e ankth,
 disi në këto çaste i kishte lënë pas dore të gjitha te-

laset e dokumentit tridhjetë e tre. Tani s'i hynin në punë mëkatet e sharjanëve, po diçka tjetër, misteri i bukurisë së Gjatës dhe forca e saj fizike. Akoma s'ishte duke e marrë veten prej çastit kur Gjata e shtyu dhe e rrëzoi përdhe. E paloi si një lis goxha një bej sa një anë muri. Megjithatë këtë turp s'e shënoi askush, prandaj ishte një plagë e vogël. Ajo që e përvëlonte ishte Gjata, që me aq forcë të madhe sundonte në ndjenjat e tij. Rroku pagurin dhe me të dy duart e shtrëngoi. Ishte kjo një enë ku ruante rakinë, po jo mishi i ngrohët i Gjatës. Megjithatë ca pika piu, ca të tjera i derdhi buzëve, mjekrës, grykës...

Kullotat e Rrasës në Shar, në shtatë kodra, për Xheladin beun sado që ishin një kafshatë e vogël: një pasuri pa djersë, e trashëguar, pasuri për ahengje, tavlla, kafene, bixhoz e ajazma, për rrasjanët ishin kafshatë e bukës. Me ato pak dele sa kishin familje për familje pas Shëngjergjit, kur nxehej moti, ia çanin nëpër stanet e veta, ku pesë muajt e verës përgatisnin bulmetin e vitit.

Sido që të jetë, edhe për Xheladin beun këto kullota kishin peshën e vet në ditët e ngushta, kur thujse kishte bërë rrush e kumbulla tërë pasurinë e bejlerëve të Pollogut. Së paku për nja dy vjet do të siguronte një jetë pa brenga. Të këtillë thujse e kishte gatuar edhe vetë jeta. Farefisi i tij më i ngushtë, përveç bijës së vetme, Belgjzarit, fare e kishin braktisur, që atëherë, kur Xhabir beu, në shtratin e vdekjes, e mallkoi të birin. Pas një varg aventurash të ëmbla me Gjylistanen, i thyer e i raskapitur, në shtëpi gjeti vetëm mulla Jusufin, të shoqen dhe të bijën. Kjo e fundit i shërbente me shumë kujdes s'ëmës, e cila tre vjetët e fundit vuante nga tuberkulozi. Ai hyri në shtëpi i dehur, por askush nuk i foli. Ishte mbrëmje kur Belgjzari ndezi llambën e madhe, por nuk i ktheu sytë nga babai edhe pse një kohë s'e kishte parë. E shoqja, sapo e hetoi në krye të shkallëve të parruar, të tretur e të vuajtur, vetëm e mallkoi ashtu siç e mallkoi i vjehëri, Xhabir beu.

Vetëm mulla Jusufi pas shumë dilemash ia lëshoi kryet e vendit.

Ato ditë, e shoqja, pas shumë vuajtjesh, ndërroi jetë. Ky qe edhe një grusht i rëndë për beun, se tërë pasurinë në dukat që ia kishte bërë i vjehri dhe vetë Xheladin beu kur u martua, ia la trashëgim vetëm Belgjzarit. Jetoj ajo edhe disa ditë pas kthimit të Xheladin beut, por as ajo s'i foli, as ai nuk e shikoi me sy. Vetëm natën e fundit, kur ajo hiqte shpirt në dhomën e vet, Xheladin beut, si duket, iu thye zemra. Çeli derën i dehur dhe u ul në fund të dhomës. Aq kësaj radhe nuk i foli. U çua prej vendit dhe u shtang përmbi arkën e babait, ku ai më parë mbante thesarin.

Ajo ndërroi jetë pas mesit të natës. Xheladin beu atëherë u çua, e ktheu kufomën nga kiblja dhe ia mbuloi këmbët.

Këto ishin disa plagë të vjetra, për të cilat ai tani, kur u kthye nga kullosat, nuk çante fort e fort kryet. I kishin lindur plagë të reja. I dukej se edhe atëherë kur u dashurua me Gjylistanen e filloi njësoj, me ethe, me lojë, më drithma...

Një vllastar i hollë egjri dridhej e përdridhej në erë. Disi papritmas ia kujtoi shtatin e sharjanes: ato muskula të lidhura, atë kraharor si gur, atë përdredhje beli, ato thyerje gjymtyrësh, atë ecje me naze përplot krenari. Beut në këtë çast sa nuk iu çel trolli. Ç'forcë e tërhoqi nga duart e tij? Si rrëshqiti si peshk? Si u tret si një laureshë? «Ah, ah, mos të lënsha, oj e bija e sharjanit, oj sharjane, pa të shtënë në dorë, ah!»

Nata erdhi e heshtur si boja e gjetheve. Ai qëndronte më zi se nata buzë tendës, duke ngrënë me ankth dhe inat kulmin e sanit të Kelmend Gajrisë.

Rasti i takimit me Gjatën ndërmjet dy borigave, tek Qafa e Gjarprit, i kishte ardhur si i porositur. Iu duk se vetëm kjo sharjane, aq e epur, mund ta zëvendësonte në shpirtin e tij një Gjylistane, bukurinë e së cilës s'e merrte kalemi. Me kohë kishte kërkuar beu një gjeraqinë me mish zogëze, që t'ia kalonte Gjylistanes. Të ishte më e virgjër, më e shkathët dhe më e

zjarrtë, të digjej gjer në fund si një kandil në shandan, t'i takonte vetëm atij dhe ta mbante si zogun në kuvli.

Që mbrëmë, më të hyrë në stan, atij i shkuan një palë ethe. Ai gjysmëvështrimi, disi tinzak e disi grabitës, e bëri beun të çmendej. Gjithë natën iu kujtuan plagët, gjithë natën dëshiroi t'ia ndiente erën e lëkurës.

Tani, buzë mbrëmjes, syzet i kishin rënë, kurse rrethi i fesit të kuq i kishte shkuar prapa. Qëndronte i stepitur si një kep, buza e poshtme i dridhej, kurse bishti i mustaqes, nga inati, i ishte bërë si një kreshtë.

Baritonin e mulla Jusufit e ndjeu si nëpër ëndërr, si të dilte prej një pusi. U habit hoxha pa masë pse beu qëndroi aq gjakftohtë ndaj punëve, për të cilat kishin ardhur t'i spastronin njëherë e përgjithmonë. Prej tërë rrëfimit të hoxhës atij i mbeti si vragë vetëm «inati», të cilin e lidhi me inatin e bareshës tek Qafa e Gjarprit. «Ah, inati, inati!» — shpurdhi ai dhe tërë jeta iu duk se ishte krijuar prej inatit. Me inat e flaku Gjata, me inat vdiq e shoqja, me inat e la Gjylistania, me inat veprojnë sharjanët. «Inati dhe guri janë vëllezër», — pëshpëriti ai, gjithashtu me inat. Iu duk vetja tani mu si ajo mënga e vjetër në qyrk të babait, që e gjeti pas kthimit nga Bejruti, e cila më nuk shkonte.

— A ka mbetur më raki? — pyeti mulla Jusufin.

E shkundi sa e shkundi pagurin dhe kësaj radhe nuk i fshiu as buzët, as mjekrën.

— Mandej, mulla Jusuf, ku e lamë? — pyeti sikur mu tash të niste muhabeti për fatin e kullotave të Rrasës.

— Zoti i ka jaratisë vetëm inat, kepa dhe plagë! — shtoi ai si të fliste me mendjen dhe gjuhën e Xheladin beut.

— A ka cuca sevdalleshë? — pyeti papandehur.

Në vend të përgjigjes mulla Jusufi me oreks pui çajin tjetër.

Sikur në atë plagën e Gjatës i punoi edhe plaga e dokumentit tridhjetë e tre.

— Djalë apo cucë, mulla Jusuf? — pyeti ai, se tërë muhabeti i hoxhës gjer tani kishte rënë në ujë.

— Dreqi ka lindur nëntëdhjetë e nëntë djem. Për fat të keq ka bërë vetëm një cucë për t'i grirë mes vetes robtë, — foli ai me dinjitet fetari.

Dora e tij lehtë-lehtë rrëshqiti nëpër rrobat e kadi-fejta dhe preku dorëzën e beshlijës.

— Kur t'ua përmendësh kullotat si t'ua marrësh dinin! — përfundoi hoxha dhe mblodhi xhyben rreth qafës, se era e mbrëmjes ia hante edhe ata pak damarë si të kaçamillit.

— Ai Kelmend Gajria, zavalli, si duket kishte ngrënë në mish gjeli. Kërcen këtu e atje kur ia përmend nishanet e kullotave. Qet e vret pa i vënë fjalët në këndar, — foli mulla Jusufi duke shënuar me gisht stanin e Kelmend Gajrisë ku ishin qepur sytë e beut prej kohësh.

— Atë e kam, qe, në xhep, si paren e kuqe! — tha dhe hoqi nga prehri beshlijën.

— Pa gjynah flet. Vetëm kur sharjanët të bëhen kepa si në atë përrallën e plakës, mund të shkelë këmba e beut në trojet e Rrasës!

— A kaq? — shtoi i dyti.

— Mbrëmë muhabet e lezet, e sot re e rrufe! — përshekroi hoxha.

— Po të tjerët? — pyeti beu, tanimë gjithnjë duke u mllëfosur.

— Secili birin më të madh se të shoqit, — arsyetoi hoxha.

— A ua përmende se është i rëndë haku i huaj? — pyeti beu duke humbur fare durimin.

— Në dy gjuhë, bile: arabisht dhe shqip!

— Po mandej, si ia lidhët kryet kësaj pune? — pyeti beu.

— Derisa zoti i ka hedhur pas shpine dhe s'i pranon si pjellë të vet, ç'do të bësh, more bej! — foli ai përsëri me mençuri dinliu. — Po plagët e robit s'janë të zotit, ka ilaç! — shtoi hoxha duke i dhënë zemër beut.

Xheladin beun si ta shkonte plumbi kur dëgjoi fjalën e plagëve.

Disi nëpër natë humbi stani i Kelmend Gajrisë, humbën sharjanët, humbën kullotat kodër më kodër, humbën yjet e perëndimit prej reve... Mbeti me njërën dorë në beshlije dhe me tjetrën në pagur vetëm Xheladin beu.

— Fija e egjrit përdridhej, por nuk këputej...

2.

Xheladin beu e mbylli si jo më mirë tendën dhe me një trastë meshini ndër duar bëri përpara përgjat vargut të kepave. Tek një borigë, ku zakonisht tuboheshin mbrëmjeve stanarët, u gjet para tubimit të tyre. Barkun e mblodhi, po përshëndetjen e lëshoi. Burrat e malit tani iu dukën si kepat e derdhur. Qëndruan një çast të ngrirë. As përshëndetjen ia pranuan, as të vetën ia dhanë.

— Hidhi do bajga zjarrit, — urdhëroi Bedem Hani njërin nga fshatarët.

— Bajga bie erë thëngjilli të kalbur! — u përgjigj Kelmend Gajria. — Gjarprit ia kënda festën ta presë nën kep, e sharjani në tym! — përsëri shtoi Kelmend Gajria, duke ia marrë fjalën prej goje Lok Arjanit.

Xheladin beu, i vetëdijsëm për mosrespekt, ia endi valle-valle vështrimin mulla Jusufit si t'i thoshte: «Tash e ke rençin ti t'ua shkelësh shpirtin e unë t'ua lëpij kockën.» Si duket nuk u morën vesh.

— Tjera ethe të ziejnë, or Bedem Hani, bedemi i kullës sonë! — foli Kelmend Gajria si ta shponte miza dhe i hodhi zjarrit një krah shkarpa.

— Kur të mbyllet afati? — pyeti Mal Gjokani.

— Sonte nga pika e natës.

Burrat torën e torën atë vështrim të muzgët si t'i jepnin zell e zemër njëri-tjetrit, dhe çdo gjë merrte fund me këtë vështrim.

Kelmend Gajria u çua në këmbë, hoqi vështrimin nëpër burrat e Rrasës dhe foli me dhembje:

— Burra, sonte në pikë të natës dilni tek bishti i kosës, që ta përcjellim nga trojet për jetë e mot Bedem Hanin, faqen e bardhë të Rrasës, të zbuarin prej plumbit. Thonë se guri rëndon një çikë më shumë në vendin e vet, por edhe ky bishti i djerrit tonë është lënë pas krahëve të zotit.

— Trualli që s'ta ka shkelur thembra si fëmijë është i ftohtë, or Kelmend Gajria! — shtoi Besnik Sela dhe përqafoi Bedem Hanin, moshatarin e lagjes.

— Po flet nga del shpirti, por ky rob i ynë ose me truallin që s'ia ka shkelur thembra e fëmijërisë nën këmbë, ose me plumbin që ka trashguar nga hakmarrja në brinjë, — u përgjigj kësaj radhe vetë Bedem Hanin. Iu duk se nga zemra e tij dhe kujtimet në Rrasë, një nga një i shkuleshin robtë e këtij fshati, shkuleshin një nga një, por një nga një prapë ktheheshin aty ku janë duke u shkukur. Në zemrën e vet ndiente vetëm një gur të rëndë: ish Rrasa me njerëzi e gjëri...

Bisedat ishin të shkurtra, plagët të rënda e vëshrimet të plagosura...

Burrat atë natë ishin mbledhur për ta përcjellë Bedem Hanin dhe për t'i shoshitur mirë e bukur do punë me Xheladin beun. Prandaj të dy plagët i bashkonte një dhembje.

Tre breza njëri pas tjetrit, fëmijët e vet i mësuan të ecnin vijës së gjakut. Dhjetë burra si dhjetë lisa i hëngri flaka. Pesë përpiu nga një palë dhe pesë nga pala tjetër. Secila familje ruante në fund të arkës nga një qefin për burrat dhe secili burrë nga një shall rreth kreje për t'u bërë kufomë.

Një ditë prej ditësh sapo zbardhi drita dhe Bedem Hani ngarkoi kalin me sanë, i kruspullosur me një gunë të gjatë i doli përpara Kalosh Shpata. Qëndroi në gur dhe i bëri zë me një ton të thatë:

— Bedem Hani, rrugën e ke të prerë!

— Bëëëersh, dori! — urdhëroi kalin të ndalej Bedem Hani dhe qëndroi kryelartë në kep. Vetëm filli i syrit të mëngjër i mori një valle me një fër-fëre të shkurtër. Shtrengoi kraharorin, aty ku zakonisht shkohej plumbi, dhe shpërthekoi mitanin duke dëshiruar të vdiste në këmbë nga plumbi i gjakësit. — Mos vdeksha në shtrat, or gjakës! — foli tash me fjalët e babait, që i dëgjoi prej gojës së tij një ditë para se ta hante plumbi i Shpatajve.

— Mos luaj vendit! — urdhëroi Kalosh Shpata.

— Sa trembet Shari nga rrufeja, aq Bedem Hani nga martina! — shtoi ky pa e ndërruar zërin. Ndër sy, atëherë, i ra vetëm Shari me kepa dhe iu kujtuan pesë varrezat e Hanajve.

— Kalosh Shpata turfulloi dhe pushkën e vari në krah.

— S'ia dolëm me plumba, or Bedem Hani, po!... — Ai e hoqi fjalën pa zemër dhe iu drejtua gjakësit shtruar-shtruar.

— Vërtet ka varre ajo vatra e Hanajve, por edhe tyta e trima që s't'i ka parë syri! — dhe sytë dëshiruan edhe një trohë herë ta shihnin malin.

— Jo, Bedem Hani, të qarë e të vrarë na iku jeta si gjarprit nëpër kepa!

— Jepi flakë ta puth atë plumb! — ndërhyri Bedem Hani i gatshëm për të vdekur.

— E ëmbël është vdekja e burrit nga plumbi, por e rëndë, lum gjakësi, ajo plaga që buron në zemrat e sharjanëve. Deri kur njëri-tjetrin? — pyeti dhe hoqi para në drejtim të Bedem Hanit.

— Qëmoti, or Shpatan, ia kam mësuar këngën plumbit! — me trimëri i bënte ballë vdekjes Bedem Hani.

— Jo, jo, — foli me hidhërim e pendim Kalosh Shpata dhe martinës ia ktheu tytën nga dheu.

Dy yje zbardhoheshin e laheshin nga drita përmbi sukë, kurse dy burrat u ulën ballë njëri-tjetrit në dy kepa. Edhe fytyrat e tyre të pariuara i zbardhte drita. Drodhën nga një cigare secili në kutinë e vet. Folën

pak, tymuan pak, por menduan shumë... më në fund u morën ngrykë dhe folën:

— Gjer në pikën e natës tri javë pas mesit të verës. — Të dy me një ton, të dy me një besë! Kjo besë e dhënë, kjo dorë e shtrirë, kjo ngrykje kishin të bëjnë me shkuljen e Bedem Hanit për jetën e jetës nga Rrasa, nga stani, nga të gjitha, që i kishte shkelur me thembrat e veta që nga ditët e hershme të fëmijërisë.

Sonte, tri javë pas mesit të verës, kur do të këndonin gjelat e mesnatës, ai duhej të shkulej nga trojet e Sharit. Ishte një natë e butë me një bar të imët e të larë nga shiu.

— Ti sonte bëji gati rrangullirat, bëji gati carrokët me gjërinë, se ne vetë do të shohim punën me beun e Pollogut! — foli Kelmend Gajria, që i kishte hedhur ato dy duar palë-palë mbi shpinën e flakës si t'i thoshte njëherë e përgjithmonë beut: «Më parë kokën, mandej bjeshkën...»

Bedem Hanit iu duk se po e lë luftën në kreshtën e Sharit. Iu drodh zemra dhe u doli para burrave, andej ku digjej flaka:

— Jo, për bjeshkën e të parëve më thotë zemra të lë edhe një koc! — ia priti dhe vështroi ndër vetulla Xheladin beun. Si t'i thoshte: «Bëje pushkën top, or bej, por kulla e babait dhe plumbi i martinës nuk falen!»

Xheladin beu, vështrimin si fenerin, e endi plogët-plogët nëpër fytyrat e rrasjanëve të derdhur nëpër kepa. Çeli orën dhe mati kohën duke u dhënë syzeve nga shtegu i ballit.

Burrat një copë herë heshtën, po kumbonat e kopeve vazhduan.

Mulla Jusufin, si ta shponte miza, fërkoji ata sy si të bletës, dhe prej xhepit të brendshëm të qyrkut nxori do fletushka të vrara nga koha. U hoq buzë fenerit që e ndezi Xheladin beu dhe përpushi nëpër to për të gjetur dokumentin tridhjetë e tre. E hoqi dhe qëndroi hijerëndë si para xhematit:

— Zoti me madhëstinië e vet, kur e ka jaratisur robin, ia ka ndarë edhe nafakën, ia ka shkruar edhe

jazinë. Ashtu siç përzihet uji me ujin dhe turbullohet, ashtu siç përzihet dheu me dheun dhe shembet, janë përzier edhe hesapet e robve të zotit! — foli dhe, kur mori të vazhdonte sipas avazit, ndërhyjnë fshatarët.

— Po tregon mësallën e gjysmagjelit, a? — tha njëri duke ia nxjerrë gjuhën dhe duke ia rrahur duart.

— Shkurtoje një çikë me gërshërë dhensh, lum hoxha, atë llapë, se gjuha e gjatë fjalë pa matë, themi ne sharjanët! — foli dhe hodhi buzë zjarrit të pjekë një patate.

Mulla Jusufit duart i mbetën në dokument e fjalët në fyt. Dritë i bënë vetëm ata dy sy si të maçorrit kur hakarrihet.

— Rrasjanët, or Xheladin bej, brez pas brezi, varr pas varri, kanë trashëguar në tapi dhe në çifteli kullotat e Sharit. Aty kanë kënduar, janë vrrarë dhe janë shtuar! — foli Shkëlzen Gërxa duke i ngritur lart dëllinjat e djegura midis fshatarëve për t'ua ndritur fytyrat. — Kush ka prekur në trojet e tyre, ka bërë varrin e vet, — i vuri kapak ai dhe hodhi nga hidhërimi dëllinjat me flakë.

Në truallin e Rrasës, or mysafirë, kam varret e pesë brezave dhe pesë nipër me pesë djepa. S'po flas për të vdekurit, se ata duan vetëm nga një varr, por po flas për pesë trimat dai, pesë martinat e nipërve. Sa të jenë të vdekurit në dhe, dhe të gjallët nëpër kepa, këtu s'ka të prekë këmba e huaj! — foli një fshatar dhe shkundi vetulla e mustaqe pse aty nga mollëzat e faqeve i ishin gërshetuar do çufrra leshi.

Qielli nxori hënën e Xheladin beu zërin:

— «Më katërbëdhjetë qershor të vitit 1831, sipas kalendarit të ri, katër burra rrasjanë: Shpatan Shilka, Qulah Vidhreqi, Dritan Rrasjani dhe Kasnec Çuka kanë vënë gisht tek kadiu i Tetovës, me seli në Manastir, Haxhi mulla Muhamed efendia, në kontratën me të cilën të dy palët janë pajtuar pa asnjë dhunë se kullotat e Sharit, që shtrihen midis Liqenit të Dadave, Thepishtes, Pyllborigës, Gjeratores, Kepit të Qyqes që të marrin krye pastaj nga ana e Prizrenit, të bëhen pronë

personale e stërgjyshit tim, Haxhi efendi Sali beut. Kështu po thotë kalemi dhe kështu është punuar nga rahmetlinjtë e Pollogut. Më ka rënë në vesh si mesele se Haxhi efendi Sali beu, paska blerë nja tri tufa dele Junani dhe me tridhjetë barinj e tridhjetë qen Sharia paska mësyre bjeshkës. Më vonë, Gafur bej efendia e bën rrush e kumbulla pasurinë e babait bashkë me berrat. Rrasjanët atëherë e zaptojnë mallin e Gafur bej efendisë dhe ndërtojnë stanet e veta,» — mbylli leximin e dokumentit tridhjetë e tre Xheladin beu dhe e futi në meshinin nga e nxori mulla Jusufi.

Një copë herë të mirë burrat heshtën bashkë me kepat.

— Jo, or zot! — si flakë shpërtheu një çast mohimi i fshatarëve dhe të gjithë një nga një u gjetën në këmbë.

Një rrasjan i thyer nga mosha, me blojën në kurriz, iu qas beut gjer te syzet dhe përsëriti edhe një herë mohimin kolektiv:

— Jo, jo, or zot! — Nxori qeleshen dhe e hodhi përdehe. — Më parë kryet, bashkë me këtë qeleshe, se kullotat e Sharit! — La thesin në një anë dhe hëngri gjysmën e patates që e vuri për ta pjekur më parë bashkëfshatari i tij. — Kur kam mësuar të flas, më së pari kam goditur fjalën Shar; kur kam mësuar t'i bije çiftelisë, kam kënduar këngën e parë për Sharin; kur kam mësuar të rri i unët, kam vështruar Sharin; kur më ka marrë malli ta shoh hardhucën, kam dalë në Shar; kur kam mësuar si qahet me lot dhe si dhembin plagët, jam gjetur gjëkund në këto kreshta. Sa shkulet kodra prej kodrës, as rrasjani nga trojet! — foli Kelmend Gajria me kizën në dorë dhe qëndroi në këmbë si para plumbit.

— Trojet e Rrasës, or mysafirë, askujt s'i kanë rënë në gjunjë. Njëherë janë vrarë, mandej ua kanë kurdisur dasmave. Mes vetes thikas, por para të huajve kanë gjetur një zemër, një martinë dhe një betim. Të gjashtë lagjet tona flasin me një zemër, me një shpirt:

— Jo, or zot, jo! — foli një fshatar tjetër hundë e

buzë. Iu duk që s'e zbrazì zemrën gjer në fund, u kthye dhe iu qas Xheladin beut: — Ka kepa dhe burra kjo muranë, lum beu, që tytës i hyjnë në zemër dhe mbesin të gjallë për shtatë beteja! — sikur iu zbut zemra.

— Ky është truall i të zotëve të vet! Sa është i madh Shari, bej, aq e madhe është forca e tij. Ajo del prej çdo druri, prej çdo kepi, prej çdo kënge, prej çdo fryme, prej çdo gjarpri, prej çdo uji. Aty e gjejmë bukën dhe jetën, fytyrën dhe besën. Larg duart, bej, se gjaku bëhet gjer në gjunjë e kullotat e Sharit prapë mbesin të sharjanëve! — foli Kelmend Gajria me atë zë të thatë duke i fërkuar sa më shumë sytë t'ia shihte fytyrën beut që gjatë tërë kësaj kohe habitej nga guximi i fshatarëve. Në një çast edhe atij sikur i plasi zemra:

— Sa për tyta dhe topa, Xheladin beut të Pollogut s'i bën syri bef! — foli ai duke i dhënë zërit ton solemn.

— Shih, bej, lavdi perëndisë për zemrën që na ka falur për mysafirë! Më tej, ndahen kufijtë tanë. Në atë defterin tënd, për ta fshirë me nder me thënë... e për t'ia falur të zotit prapë, ka boll rrena dhe mësalla, myftinj dhe myhyrë dovleti, por të zotët e këtij djerri janë djerrakët. Ai që merr t'i ndërrojë kufijtë e bjeshkës sonë, më parë le të çelë varrin e vet dhe të atyre rreth vetes. Sa ndërron bojën kepi, aq mëndjen sharjani. Këtu na ka shituar rrufeja e Sharit, këtu na ka pjekur dielli i Sharit, por ai prapë për ne është një gur me shtatë zemra, një kuçedër me shtatë krerë, një shqiponjë me shtatë kthetra! Vetëm prindi i gjarprit është mësuar të jetojë mes nesh! — foli Bedem Hani me zemrën te Shari dhe mëndjen te besa.

— Unë, bej i Pollogut, më fal si ta thoshin atë copë emri, jam një çikë i krisur, por as morrin në këtë mishin tim nuk ta fal, e ku më kullotat e Sharit! — foli një plak duke derdhur zjarrin mes fshatarëve për t'u parë sa më mirë.

— Unë as dhëmbin e gjarprit! — shtoi një tjetër në bisht të kuvendit.

— Unë as potkoin e magarit! — vazhdoi një tjetër.

Bëu se ç'u bë flakë, por e sundoi veten. Shkuli një rrënjë shtarrë dhe u drodh. Shtarra u shkul me helm, zemra e beut u kthye në vend me helm.

Ajo plaga e zemrës nisi t'i dilte jashtë, të kullonte gjak.

Pse edhe dokumenti tridhjetë e tre, shkruar arabisht, të ketë plagë?

3.

Këta burrat e Sharit janë si kepat e malit, me plagë të thella në zemër e me heshtje të gjatë në gojë! Të tjerëve u japin zemër e vetë ngelin pa të...

Në pikë të natës gratë dhe burrat e staneve rruqën e kanë zënë në dy anët e currit. Aty fytyra bojë kepush, dhembje në ballë e plagë në zemër, janë kthyer me fytyrë drejt stanit të Bedem Hanit. Ashtu të stepur i ha fullima nga të katër anët, po ata presin, e durimi i tyre s'ka fund sa s'ka fund bjeshka...

Lokja Kepe, e shoqja e Bedem Hanit, i zgjoi një nga një fëmijët, mbesat, nipërit dhe stërmbesat me stërnipërit. I zgjoi duke ua shtypur hundët dhe shkepur qepallat. Ua ngjiti mandej nga një njollë të zezë prej thëngjilli në lule të ballit, që të mos i merrte plumbi dhe të mos i ndiqte fati i zi në vendin tjetër. Me flakën e pishtarakut i vështroi mirë fytyrat dhe këndet që të mos mbetej ndonjë carrok në lecka apo fier. I vuri në këmbë, ua mbërtheu jakat e këmishave, ua vuri kapuçat dhe ua lidhi veshët me shervete. Ata dridhen, heshtin dhe s'dinë as të flasin, as s'u flitet, po vetëm qajnë në heshtje të gjatë pa zë. U vjen keq për shokët, truallin, stanin. Vështrojnë si të druajtur trollin e të

parëve, të pushtuar nga nata, dhe me vete marrin nën sjetull apo duar vetëm lojërat prej boçash dhe shkopinjë.

Pas një copë herë burrat dhe gratë me rob e gjeri dolën në sapat.

— Kepeee! — e thërret me zë të ftohët Bedem Hani të shoqen.

— Qe, qe! — përgjigjet ajo si të ishte shtatë kodra larg. E dinte mirë se në atë cak kthehej krahu i mesnatës, thyhej dhe besa e Bedem Hani nëse nuk braktisej stani. Thellë në kraharor e ndien ajo plagën e Rrasës, të stanit, prandaj i uron fëmijët t'u prijë e mbara atje në një truall tjetër, duke e qarë kesisoj këtë të Sharit. — Të lashtë lokja prapa, moj sorkadhja e Sharit: këmbët lumë e mendjen plumb! Lum gjyshja që i kanë parë sytë në pleqëri! Mashalla për vrapin dhe hijen! — lavdëron ajo Zanën duke dalë në shteg të currit. — A ndieni, burrat e Rrasës, amanet, kur t'ju bjerë në vesh se lokja Kepe ka ndërruar jetën, t'ia merrni xhenazen dhe t'ia varrosni në gjininë e vet, aty tek trimat, që i ka ngrënë flaka e pushkës. Në krahun e djathtë dua ta kem djalin e madh, Kordhëtarin, kurse në të majtin, Flamurtarin, dy loçkat që m'i hëngri plumbi. Sa të hijshëm i ka pasur lokja për plumb! Lokja i rriti me vjet, e plumbi m'i mori për një ditë. Sa krenarë që rrinë në varre! Ka bërë lokja Kepe trima hem për dhëndurë, hem për dëshmorë! Aty, mu aty, burrat e Rrasës, dua të më pushojnë këmbët dhe krahët, të dy t'i kem në të dy anët si në sofër. — Lokja ia dha çiftelinë nipit dhe e urdhëroi t'i zhangullisë pa ndonjë ritëm. Ai i drodhi telat e asaj i shkoi nëpër mend një këngë që e kishte kënduar si bareshë.

*Kam dy vorre në kep vorrue,
kam dy loçka që m'kanë shitue.
Kam dy plagë në një anë,
t'mëdha si Shari kur kthiell e vranë.*

Kjo këngë sikur i dha zemër. Iu drejtua djalit me gifteli në dorë:

— Akoma tojës sate i vjen era e kërthizës së prerë, loçka, ma çove mallin e rinisë, loçka e syrit. — Ia puthi duart dhe ia krodhi thellë në gjirin e vet të thatë. — Sa i ngrohtë që është gjaku i nipit! — dhe vështrimin prapa ia dha stanit për të fundit herë. Tymonte ngadalë ajo kërcuna e madhe e tymi dredha-dredha humbiste në hapësirë. Sa i mjerë iu duk ky stan, ky copë vend! Iu duk se mu në këtë çast gjakësi e shkoi me plumb si një burrë. Ajo largohej, por rrapëllimën e trinës akoma e dëgjonte duke e përplasar era. Kur u takuan sy më sy me Bedem Hanin, qëndruan një hop si pa frymë dhe s'i thanë njëri-tjetrit gjë as me fjalë, as me zemër.

Këndej blanës së prroskës, tek curri, i stepitur si një shkëmb, qëndronte Kelmend Gajria. Kishte dalë të përcillte rapsodin e vjetër, shokun e fëmijërisë, Bedem Hanin. Në vend të fjalëve fërkoj vetëm mjekrën, se dora i punoi e zemra e goja e lanë. U kollit ta kthente zërin dhe mezi foli:

— Burrat e Rrasës, vëllezër, sonte përjetë e mot shkulet nga trojet tona Bedem Hani. Ai niset me plagë e ne na lë me plagë. Ai shkon, por giftelitë nuk do të sosen, as zëri i pushkës nuk do të mejë. Ne të tjerët, mes kapash do ta mbrojmë Sharin.

Askush nuk bëri zë. Secili i shtrëngonte dhëmbët, shtrëngonte zemrën si t'i thoshte Kelmend Gajrisë: «Ku i kemi sofrat, aty edhe varret! Qëndroni si kepa: të lartë, të thatë, por të pagjunjzuar...»

Era vazhdoi vallen e shushuritjes e ata të gumëzhitjes.

Me njëren këmbë në ujë e me tjetrën në kep, me zemër e duar të shtrënguara ndahej nga njerëzit e Rrasës. Tokën e Sharit e kishte kapluar vesa, qiellin retë e zeza, vetëm fytyrat e tyre qëndronin të thata, larg reve dhe larg të mirave. Rrudhat e fjalët derdheshin njëhovit:

— Me faqe të bardhë!

— Mos e harro Rrasën, he burrë!

— Më mirë i qarë se i vrarë!

— Vetëm mali me malin nuk piqet!...

— Ruajmani Sharin si syrin!

— Haj!

Vetëm kur u morën ngrykë, Bedem Hani dhe Kelmend Gajria s'folën fjalë. Fytyrat u paluan cep e cep, kockë me kockë, rrudhë me rrudhë. U vështruan gjatë dhe shtrënguan duart, zemrat dhe nofullat.

Bishtit të rrasjanëve, pranë ahut, me një hu në krah, me atë hapin e zvargur, të hequr zhag, u qas Eng Humballaqi. Sapo u kthye nga shpellinat, ku ia kishte muruar varrin Selman Kërdhërakut. Hodhi hurin dhe iu derdh me ngulm Bedem Hanit. Vetëm hunguriti. Kushe-di çka i uroi, çka e porositi. E shtrëngoi sa e shtrëngoi dhe iku pas currit, atje ku askush nuk e shihte. Ra përmbys dhe qau gjithë natën për dy veta: Selman Kërdhërakun dhe Bedem Hanin.

VIII

Rrinte i shtangur ballë hënës, pesëmbëdhjetëshe, çibukun pa duhan midis buzëve, që i binte erë duhan të djegur. Në sy ndiente se e therte diçka, s'e linte të qetë as të mendonte, as të merrte rrugë. Mu midis ballit, të gjerë e të rrafshët, kotullaç-kotullaç i mbledhej një rrudhë që bishtin e kishte hedhur dikund nga gusha. Ta vritje, tash si pikonte gjak. Ndjenja e inatit dhe e hakmarrjes vinte dhe ia zinte frymën. Kollitej rëndë, por s'shkepej nga guri, për të cilin që në mbrëmje e kishte qepur kurrizin. Diçka e pakuptueshme i ndizej përbrenda, atëherë merrte flakë tërë bota e nervave të Xheladin beut. Njëpër dritën e mekur të hënës, në një purpur të butë, i shihte vetëm gishtërinjtë e dorës, që i kishin mbetur të hapur si t'i kishte mbufatur. Përmbi kep, gjëkund në një pjesë qielli pa yje, shihte një send të zi, si një plagë të zezë, që kishte formën e një trangu. Kur e vuri dorën në ballë, vërejti se përmes tëmthave

i shkonin një palë djersë të ftohta si akull. U drodh, por as tash s'e ndërroi vendin. «Hej, ky Shari, more burra, hem të ngrin, hem të ndez, hej ky Shari, more burra!...» — bërtiti sikur t'i rrëfehej dikujt intimisht. Me mend e zemër dallgëdisej në valët e kujtimeve: pak të djegura, pak të djerra, mu si ai krimbi i mëndafshit, që vetvetes ia ngre varrin dhe trembet mos ia shohë vdekjen dikush tjetër.

Edhe një fije egjri: e hollë në shtat dhe e thyer në gushë, vazhdonte vallëzimin rreth trupit të vet mu si zemra e Xheladin beut që kërcente dhe trazohej, por prapë qëndronte mes brinjësh.

Qiellin e madh, çipllak, të Sharit, vërtet e pushtonin yjet, siç e pushtonte flaka vendin e dëllinjave, por zemra e tij i dukej se ishte një natë pa fund, një pus pa fund plagësh, vuajtjesh dhe shpresash të porealizuara. Në këtë qetësi të mbytur vetëm dy buzët e tij të thara si dy pufka përplaseshin njëra me tjetrën dhe bënin «puf, puf».

Në mugëtirën e mbytur, mes kepash, ishte stani i Kelmend Gajrisë me atë kulm të zhvoshkur që e endte era. Vetëm një shkëndijë e mekur dilte nga pullazi i tij. Ndofta Gjata tash i vinte në krye punët e stanit, ndofta! Sikur të kishte dy fletë, si ata në përralla, do të qepej tani mbi atë kulm vetëm e vetëm t'ia shihte dhe një herë mishin cullak Gjatës, atë copë mishi si topti bore që aq shpejt i rrëshqiti nëpër duar, nëpër dhëmbë. Tani, në pellg të natës, i kujtohej vetëm nëpër ethe. Mundohej ta përfytyronte trupin dhe ndjenjën e saj, por gjithnjë i ikte prej mendjes. I mbetej vetëm një njeri nëpër ëndrra gjysmë i gjallë. I kujtohej vetëm mishi i saj i nxehtë si të ishte thekur në prush dhe ajo duhma e vrullshme mes buzëve, që shpërtheu si tufan. Tani i trushullepsur, gati-gati ia kishte harruar edhe zërin, në të cilin që në takimin e parë aq fort u dashurua. Sa i lumtur do të ishte beu sikur edhe Gjata të ishte një Gjylistane. Sikur të ikte me beun dhe të merrte arratinë. Si do t'i priste netët dhe si do t'i përcillte ditët? A s'do të ishte kjo një lumturi, që do

t'ua bënte varrin kujtimeve për Gjylistanen? Beu e këputi atë fije egjri dhe e fërfëllloi mes bajgash. Mbu-shi çibukun duhan, e ndezi mes pëllëmbësh dhe, duke u kthyer në drejtim të hënës, u betua se sa të ishte gjallë, kurrë nuk do ta linte pa e shtënë në dorë të bukurën e Sharit. U betua dhe i ngriti duart përpjetë nga qielli.

Edhe pas kaq e kaq rropatjesh, disi s'mund ta kup-tonte mendjen e sharjanëve, të shprehur me fjalë të mprehta te qafa e Kizës, kur morën të ndaheshin prej Bedem Hanit. Secili iu duk më i egër se shoku. Sa keq që ia thyen zemrën, dinjitetin! Kurrë s'e kishte marrë me mend beu se një ditë do të gjendej nën ba-taren e aq ofendimeve. Disa herë mori të brofte dhe të shtinte me beshlijen në ballin e kërcyer të Kelmend Gajrisë, por nuk ia fitoi. Ai atë, ndofta, do ta linte në vend, por kush do t'ia gjente copat atij në Shar? Kjo e bëri t'i shtrëngonte nofullat, t'i kërcëllinte dhëmbët, t'i shtrëngonte gjunjët dhe të pëlciste në vend. «De-rat e Sharit,» — pëshpëriti në vete dhe të dy këmbët i vuri majë kangjelit të tendës. Disi i erdhi një zemër tjetër siç ndërron moti në Shar. «Hajt, more, s'është beu i Pollogut siç thonë!... Hajt, more, fatin e jetës e gatuan zoti, kurse plagën e dashurisë e çel robi, hajt, more!...» dhe me ata hapa të rëndë, të zvarritur i ra tendës disa herë rreth e qark.

Më së shumti në sy për të keq i kishte rënë Kel-mend Gajria me ata dy sy pikëz gjaku. Dredhat e tij të vetullave si dredhat e bungut dhe krodha e ballit e veshur prej pluhurit të rrasës, i lanë përshtypje të veçantë. Kur merrte të fliste, Xheladin beu vërente se kapuçi i ngrihej përpjetë prej flokëve. Tërë ajo egërsi e tij për mbrojtjen e trojeve, i kujtonte egërsinë e së bijës, Gjatës, për mbrojtjen e nderit. Sa me dashuri dhe bujari të pashoqe e priti në stan dhe sa i mllëfosur u tregua në kuvendin e burrave! I çuditshëm iu duk ky Kelmend Gajria. Në shtat s'i kishte mbetur një dërhem mish, kurse në zemër ruante gjithë atë flakë. Kurrë ai s'do t'ia arrinte që Gjatën ta fuste në shtrat të vet duke

qenë gjallë babai i saj. Tani, kur arriti tek kepi i njëjtë, ku u betua se do ta shtinte në dorë të bukurën e Sharit, betimit i shtoi se së pari hi e pluhur do t'ia bënte babanë. Tani betimi iu duk i plotë. Rrudhi ballin nga tymi dhe i çoi dy pëllëmbët përpjetë si më parë. «Qan pushka për Kelmend Gajrinë — natën budallë e ditën i marrë,» — shtoi duke parafrazuar një këngë të moçme që e kishte mësuar nga shërbëtori i tij. «Plagë e vetes dhe ferrë e huaj!» — shtoi ai për sharjanët dhe me bisht të syrit hëngri dy re të zeza që shkonin tatëpjetës si pikëllimi i tij në lule të ballit.

Dyfish e ndiente veten të ofenduar. Ajo pështyma e Gjatës e hedhur në fytyrë me aq pezëm e neveri dhe ai thumbi i babait të saj midis burrash e bënin t'i shkonte flaka. «Pse, o zot, bukurinë ia fale nepërkës së Sharit, e plagën robit tënd, pse?», — pyeti ai me vështrim për qiell. U shalir sa u shalir, mandej, sikur ta hante vetmia, iu drejtua hoxhës:

— Plasa, kopa! — foli dhe gishtërinjtë iu derdhën nëpër leshrat e kraharorit.

— Njeriu plas nga marazi pse s'është pronë e vetvetes, pō e zotit, elhamdulillah! Çdo plagë çel një plagë tjetër dhe secila plagë në vazhdim të kujton një më të madhe! — foli nëpër gjumë mulla Jusufi.

— Ç'ma preke plagën, lum hoxha! — ia priti ky dhe iu qas t'ia pinte në fund pikën e mendimit.

— A të ranë në sy rrasjanët si ata derrat kur gërmojnë me thundra në thark? — pyeti dhe iu duk mendimi i mangët. U kthye në krahun tjetër dhe shtoi: — Harbutët e Sharit në vend të trurit kanë rritur brirët e në vend të lules së shpirtit, gjembat e gomarit! — plotësoi ai i kënaqur. Xheladin beu vetëm shkundi do gllënjka raki.

— Zoti dhe harami s'kanë prindër! — shtoi hoxha duke u mahnitur nga truri që aq bukur i pillte.

Beu s'ia vari, se mendtë i fluturuan përsëri tek mishi i nxehtë i Gjatës.

— Dora e bën dëmin e zemra mëkatin, or bej! — vazhdoi hoxha të llomotiste siç e kishte adet.

— Kur merr të hidhet zemra pas dashurisë, a e di, si macja pas miut, a është ndopak mëkat, hoxhë efen-di? — pyeti beu duke e shpënë gjuhën ku i dhembte dhëmbi.

Mulla Jusufi vuri buzën në gaz, hijerëndë, gjithnjë i etshëm për të shitur mend.

— Dashuria është si puna e një trëndafili që nuk harron të çelë, por edhe atëherë kur çel, s'e harron ngjyrën e vet. Dashuria dhe trëndafili, lum beu, kanë ngjyrën e zjarrit. Hem ai që këtij trëndafili ia prek gjembin, hem ai që ia prek lulen, borxh i mbesin nga një mëkat. Ky mëkati, or bej, është plagë në zemër, një plagë ku dhemb më shumë! — kreu gjysmën e mendimit hoxha, gjysmën tjetër do ta vazhdonte të nesërmen, se jeta s'është një gotë e vogël me ujë që duhet zbratur menjëherë. Së paku s'është ai paguri me raki i Xheladin beut, që duhej të pihej vetëm me disa gllënjka. — Jeta, or bej, është si duhani «Tatlisert», hem të kënaq, hem të djeg! — shtoi ai dhe mbuloi kryet me jakën e gunës, që e morën hua nga një stanar.

Shumë gjëra mbetën të pakryera dhe shumë mendime të papërfunduara...

IX

— Qe uthulla e sertë, që plas qypin e vet! — foli mulla Jusufi hundë e buzë duke i dhënë shprehje teatrale kuvendimit.

Xheladin beu çngrefosi atë shtat si gjel i detit dhe me rrëmbim ia hoqi frerët kalit. Nën një trung ahu, përmbi burimin e barinjve, vuri re supet lakuriqe të Kelmend Gajrisë, të përgjakura e të nxira nga qepra, të cilën mezi e hiqnin dy qetë monopatit, që zdirgjej në Rrasë dredhë-dredhë. Meqë i kishte mbetur ajo lak në një shteg, ky jepte e merrte ta drejtonte që më lehtë ta tërhiqnin qetë.

— Lak e truq mu si këtë derr, i kanë nxjerrë qurfarët xhenazet e shokëve të vet nga Deti i Zi, atëherë kur hazreti Musa i çeli rrugë ushtrisë së vet duke e ndarë detin më dysh! — foli mulla Jusufi duke e lidhur jetën e Kelmend Gajrisë me një episod të vjetër marrë nga qitapi.

— Shih, lum dinlia, si ka mbetur, vetëm damar e kocka si rrecka e rosës kur ia ha mishin. Shih si zvarritet e mjekra i ha truall! — vazhdoi Xheladin beu me hoka duke i përdredhur mustaqet dhe gostekun e mendja plumb i shkoi tek betimi pranë tendës. Turfu-lloi me ato nofulla si të kuakut, vuri festin mbi vetull dhe dora dalngadalë i mori pas brezit ku mbante besh-lijen. Sikur të mos gjendej në malet e Sharit, aty ku s'ishte i sigurt për jetën e vet, mu tani do t'ia numëronte të pesë në lule të ballit. Kështu do të çelte udhë për të arrirë tek Gjata, pa të cilën sa më shumë largohej nga stanishta, aq më shumë e ndiente veten të mjerë e të zbrazët. Plaga vërtet i punonte, por gishtit disa s'ia mbante. Ktheu dorën në vendin e vet dhe pastaj mbësh-tolli në anën e majtë tërë atë gostek prej qelibari.

Kali i Xheladin beut shkrofëtiu dhe qëndroi me dy këmbët e para në kep mu aty ku Kelmend Gajria për-piqej t'i jepte udhë qepres.

Edhe Xheladin beu qëndroi hijerëndë. Priti se do t'i fliste i pari Kelmend Gajria, por, kur vuri re se ai as që kishte ndër mend ta kthente kryet nga dy sedër-linjat, ky s'e bëri dy. Zbriti nga kali dhe iu drejtua plakut të Rrasës:

— Or Kelmend Gajria, he trim i prapë, në krah të majtë, or i zi, të paska gdhirë drita. Sytë për gjumë e punët për lumë! — foli Xheladin beu duke shfryrë zemrën e duke fryrë gojën. Rregulloi shalën e kalit dhe pastroi grykat e çizmeve prej gjetheve.

Kelmend Gajria provoi kularët e zgjedhës së qeve dhe u stepit kur vërejti pranë tij dy mysafirët e stanit. Shikoi edhe një herë dhe sytë i fshiu me kurriz të pëllëmbës ngase ia digjnin djersët. Mori frymë dhe së-rish vështrimin ia mbërtheu rrugës, që nuk i jepte krah.

— Të paska zënë sharra në gozhdë, a? — ndërhyri mulla Jusufi duke teshur prej burnotit.

Kelmend Gajria qëndroi gatitu me ata dy krahë të lëshuar dhe me qafë të hedhur midis degëve të ahut. E vështrroi idhët mulla Jusufin dhe s'ia la për borxh.

— Gjarpri gjumin më të lehtë e bën në gur, lum!...

— tha dhe ndezi cigaren. Kësaj radhe iu duk se ndezi edhe gjakun.

Të tre burrat sakaq u gjetën buzë zharrës. Vërtet shtruan kuvënd, po asnjëri s'e jepte veten.

— T'u dha me tërplotë, Kelmend Gajria i Rrasës, asaj mbrëmje. Ma preke keq sedrën, or trim! Secili bëhet trim me njëqind trima të mirë, po!... — Ai hoqi fjalën duke e lënë të gjykojë vetë Kelmend Gajria.

Plaku i Rrasës vuri buzën në gaz. Hoqi edhe nja dy herë tymin bashkë me mllefin dhe iu drejtua beut po me atë çehre gjysmë idhnake, gjysmë të hareshme.

— Neve, robve të Sharit, të derdhur keqave si hardhucat, zoti na ka falur nga një kep në zemër, nga një shpatë në gojë dhe nga një zjarr në gjak. Prej varrit mund të na qesin vetëm qentë, kurse prej kepit s'mund të na zbojë as zoti vetë. Juve sheherlinjve, ma thotë mendja, kurrën e kurrës s'mund t'ju rraset rradakja, se ne sharjanët jemi ngjeshur tharm e brumë me kepin e Sharit, — foli Kelmend Gajria duke i lënë djersët t'i kullonin nëpër rrudhat e thella të ballit dhe t'i pikonin pika-pika prej majës së mjekrës.

Xheladin beut s'iu durua. U ul ballë Kelmend Gajrisë dhe shtoi:

— Kuvendin s'duhet ta lidhim për të parët, se, po të jetë ashtu, edhe ajo nëna e bejlerëve të Pollogut ka ditur të lindë trima me shtatë fletë! — I dha krah guximit dhe shtoi: — Rrasjanët kanë shkëlur në haram me hajni! Në mall të huaj ua kanë vënë damkat deleve dhe emrat fëmijëve. Truallin e kanë vjedhur, e kanë bërë mall, mall pa tapi, po me dredhi. Jo, or Kelmend Gajria i Rrasës, të pastë nëna, vërtet po rrihni gjoks për burrëri, por, as hije burrërie s'ju ka mbetur në atë kepinë! — foli Xheladin beu duke e përpushur njëren dorë nëpër dokumentin tridhjetë e tre dhe tjetrën nëpër dorëzën e beshlijës. I hoqi vetullat dhe vazhdoi me mëni ta mblaçiste cep e cep gojës një vllastar gjethi.

— Ka folur, beli, nga del shpirti. Hem me hak, hem me qitap, merre nga ta marrësh, kullotat janë të beut! — Tani mulla Jusufi humbi taktin rrëfimtar për ndodhi-

të e vjetra të islamisë. Mori të ulej këmbëkryq, si e kishte zakon, po, duke mos pasur vend, rrëshqiti dhe ra në rrugë. — Ku s'ka vend qitapi, pa dyshim s'ka edhe robi, — arsyetoi ai këtë skenë qesharake.

Kelmend Gajria nuk qeshi, edhe pse hoxha u bë për të qeshur. Hoqi janxhikun prej brezi dhe e vari në degë të lajthisë.

— A mos ta polli nëna! — iu dha ai mulla Jusufit t'ym e flakë.

— Ruaje gojën, Kelmend Gajria, se ajo s'e merr vetëm fytyrën, por edhe imanin. Njeriu pa fytyrë mund të jetojë, por pa iman jo, se në atë jetë sa s'kanë fund kepat e Sharit, aq kanë fund vuajtjet e mëkatarit! — tha hoxha dhe vështrimin ia qepi për ato dy skaje të kuqërreme të mustaqevë, që dridheshin si prej ethesh.

— Nëse ai zoti ynë ia ka falur të gjitha njerit dhe i ka lënë të tjerët pa asgjë, atëherë ai nuk ka vend në Shar! — tha dhe hodhi tej guzhmën e ahut, që i kishte çelur plagë në dy cepat e supeve. Pjerrët-pjerrët derdhi vështrimin nëpër Shar dhe çdo kep e shteg iu duk i ëmbël.

— Unë s'po i vras dhëmbët për shartet e dinit, dihet ai është i madh, po për caqet e pronës së bejlerëve të Pollogut. Në dokumentin tridhjetë e tre hollë e hollë përshkruhet se kullotat i takojnë atij që mban myhryn, — foli Xheladin beu duke e mbështjellë rreth çizmeve bishtin e kërbaçit.

— Vetëm një gjë na ngeli mangut! — foli Kelmend Gajria duke e lidhur gishtin e madh të këmbës.

— Zbraze fishekun, he burrë, — plotësoi Xheladin beu dhe u bë sy e veshë.

Kelmend Gajria shkuli një qime prej vrimës së hundës nga nervozizmi dhe me një ton të ngadalshëm vazhdoi të shkoqiste ca çështje të vjetra, që kishin të bëjnë me pronat e Sharit në dokumentin tridhjetë e tre.

— Më bie ndër mend, mu si sot, — vazhdoi Kelmend Gajria pa e thyer mendjen, — vëllai i gjyshit, rahmet ku i ka rënë kocka, ishte një burrë ndër burra,

pikë e sharjanit. Fort herët i plasi trualli në Shar, megjithëse, s'ishte për t'iu kalbur kurrizi. Zërin e kishte pushkë e syrin pishë, por gjysmën e jetës krahtati, mos i qoftë rëndë, e kaloi si mos më zi. Njërën këmbë e kishte të ndrydhur, kurse tjetrën të këputur. Ecte zhag, me krah. Ashtu e merrte rrugën e Sharit e, kur arrinte majë tij, i kthehej kodrës:

— Pushka të laftë, oj gurinë! — Mallkonte, e merrte këmbën e ndrydhur dhe e vendoste mbi atë të këputurën. Kjo, fatiut, i kujtonte një mesele të moçme. Tri ditë pas dhëndërisë kishin marrë zaptijet përpara për të bartur gurë prej një kepine dy orë larg, me qëllim që të ngrihej kalaja e beut të Pollogut, kalaja e Tetovës. Ishin lidhur burrat e Sharit në një zinxhir të gjatë dhe dorë më dorë, krah më krah, shpinë më shpinë i grumbullonin gurët në një rrgallë buzë mureve të kalasë. I bie një shkrep prej shpatullës së rrasës dhe ia zë të dy këmbët. E kishin pasë sjellë në Rrasë gjysmë të vdekur, gjysmë të gjallë. Me të arritur në shtëpi, nusja e re triditëshe i del përpara, në fund të shkallëve. I sëmure për vdekje, ai qet e i thotë së shoqes me gjysmë zëri:

— Fati na poqi, fati na dogji. U thye buka jonë. Shko në gjininë tënde dhe qiti fat vetes, se burri i Rrasës s'është më për jetë! — Nusja i kishte pasë hedhur lulet prej veshi, i kishte braktisur dimitë e nusërisë, kishte hedhur jelek e këmishë dhe ç'ishte veshur atkina me rrobat e burrit të vet.

— As varri mos ma ndaftë kockën prej fatit të parë! — i kishte pasë thënë dhe i ishte betuar se sa të jetë jeta e jetës nuk do të lidhte fat tjetër. Kishte qëlluar e shkreta jetëshkurtër. Në krye të motit kishte ndërruar, jetë. Kjo, për të cilën ju fola, mysafirët e Sharit, ishte vetëm një hiqajë. Atë e mbuloi dhe e kalaja vazhdoi të ngrihet. Vazhduan muret të ngenë krye, por vazhduan të mbeten edhe pa këmbë e krye, pa krahë e duar shumë sharjanë. Një ditë prej ditësh, katër burrat e Sharit, që emrin ua kishin vënë në letër, zbresin në qytet dhe ia mësyjnë konakut të beut. Na ulen këmbëkryq përpara beut, na i mbushin çibukët

prej bushi, u japin mustaqeve vijë bri mollëzave dhe burrat e dheut ia lidhin kuvendit si jo më mirë.

— Shumë të sharë e të vrrarë, bej efendi, në atë gurinën tonë.

— Për tyrben, xhaminë dhe kalanë s'duhet derdhur vetëm gjak dashi, por edhe gjak robi! — përgjigjet dhe vë buzën në gaz.

— Jo, bej efendi, andej nga ana jonë, i ka rënë mortaja robit. Me dyzina po mbarojnë prej paditës. Ajo Rrasë e shkretë po bëhet rrah.

— Qyfyfyr po bëni, tyrbeistikfa, — ua pret beu me dy duart në qitap.

E këta katër burrat e Rrasës, të hurit e të konopit, ia nxjerrin beut bishtin e çeteles me dyzet rrecka rrafsh.

— Qe, bej, dyzet rrecka në çetele, dyzet rrasjanë në dhe të zi!

— Ua, jarebi, jallan! — bën se po habitet beu dhe harron ta pijë gjysmën tjetër të kafes.

— Çare, bej efendi! — ia pret shkurt njëri nga të katër rrasjanët.

Ai merr e t'i bën buzët kulpër. Tharohet sa tharohet, mandej qet e i thotë:

— Çka po më falni për mishin e robit.

— Fukarenj na ka falur ai i madhi, efendi. S'na ka mbetur ujë në sy!

— Edhe gjarpri është fukara, por kullota ka sa të duash! — thotë beu.

— Kullota kemi edhe në Shar, — ia presin katër sharjanët.

— Atëherë, ma falni truallin e Sharit e unë jua fal mishin e robit! — thotë beu duke vënë buzën në gaz.

— Edhe, burra, kështu ish bërë. Në krye të javës rrasjanët ia falin beut kullotat e Sharrit, për t'i shpëtuar njerëzit. Ai farë dokumenti juaj, pra, s'e mbaj mend se ç'numër apo damkë pati, është blerë me kokat e sharjanëve dhe si i tillë mund të falet vetëm me kokat e sharjanëve! — i vuri kapak kuvendit Kelmend Gajria duke hedhur atë vështrim herë në fytyrën e beut, herë në atë të hoxhës.

Për një çast sundoi një heshtje e rëndë. Beu u shpurdh si t'i kalonte karkaleci në fund të barkut.

— A patë një tym të sertë prej Shari? — pyeti me inat Xheladin beu dhe se ç'i përpushi buzët.

Kelmend Gajria nxori nga fundi i xhepit kutinë dhe ia hodhi në prehër.

— Bujrum, duhanin e gjakun e kemi si speci dje-gës! — tha.

Xheladin beu një copë herë nuk bëri zë. Mbështolli cigaren mbrapsht duke e derdhur duhanin për fije. Në gojë vendoi vetëm disa gërsheta.

— Devenë, kur e ka jaratisur ai i madhi, së pari e ka pyetur: «Ja, deve, kam vendosur të të dërgoj ndër rob. Çka dëshiron të të dhuroj?» Ajo krahtata i është përgjigjur: «Madhëria juaj, më falni diçka që askush mos ta ketë!» Atëherë perëndia si peng kujtimi ia ka falur dy gunga në shpinë, më vonë, kur e ka pyetur sharjanin: «Ja, i bekuar, ty do të të bëj njeri me mend e me zemër. Ç'dëshirë ke në zemër?» Ai krahtati ka qitur e ka thënë: «Më falni diçka që mos ta ketë askush në jetë.» Zoti dëshpërohet dhe si dënim i fal kep-pin dhe gjarpëron! — Qeshën me lezet të dy sheher-linjte prej hokave të hoxhës. Vetëm Kelmend Gajria nuk bëri zë.

— Ma pret ku po vret plumbi yt, lum hoxha! Po dale, jahu! Po ma vret prej kohësh kurrizin samari i një hoxhe, ndofta ti e ke pasur kushëri të parë! Kishte pasë qenë njëherë një fakir, njëfarë hoxhe në fshatrat e Sha-rit. Prej fisit tuaj kishte qëlluar, maloku, qoftë në fenë e vet. Ia kishte këputur kryet qenit të axhës Drizë! Ky farë hoxhe derë më derë lëpi e lëpi, mandej hip në minare dhe jep ezan e dredh grave shaminë. I paska shkuar ndër mend ajo punë me nder me thanë. Vetëm mendtë e kresë s'i paskan luajtur pas një gjeraqine. Asaj një ditë prej ditësh i bie në sy hoxha në minare duke ia dredhur shaminë. Fort e hollë paska qëlluar thinesha. Një ditë prej ditësh, sa për ta vënë në bisht të lahutës, ia lëvrit bishtin e syrit e, hoxha lum e lum për magazin e zgjebosur, hut e hut e hop në kullën e

nuses. «Kam ardhur t'u këndoj një dua fëmijëve e bagëtive që mos i prekë e keqja!» — thotë ky i uruari duke i zhbir sytë si miu i drithit. Gjeraqina, hokatare, si për tinës, i jep isharet që të hyjë hoxhëgomari brenda në qilar. E ai, këmbët ushë e mendjen fushë, rraset në qilar. Atkia ia sjell djepin dhe e pyet: «Djepin e carrokut, apo hallkën e nuses, zgjidhi.»

«Tybeistikfa, nuk më ka rënë malli për dërrasën e djepit, po për belezikun tënd, nuse!»

Në atë kohë tak, tak, tak dera.

«Uh, na gjetën!» — thotë atkina duke u shtirë, pa ia prekur hoxha as majën e thoit.

«Jarebi, bëje zot ëndërr,» — sokollin ky magari me shallin sa s'dihet në krye. E ajo i përgjigjet:

«Hoxhë efendi, në këtë vakt tek sharjanët ëndrra shohin vetëm magarët, po hyr në djep, të shpëtosh kryet!»

Mblidhet lëmsh dhe në djep. Brenda buzagaz hyn i shoqi i atkinës.

«Na paska lindur një dragua, me këmbë të mbarë!» — thotë shend e verë, po me sherr.

Nusja merr ta përkundë djepin dhe ta këndojë siç është adet këndeje nga Shari:

*Luli-luli, nëna këtë dragua,
këmbët dyrek e mjekrën pa rruar.*

E hoxha, që i shkante për shtat, ia merr çirmës si fëmija në llamarinë.

«Marre prej hallkut, grua, kur do ta shohin fëmijën tonë me flokë e me mjekër», — thotë ky i dyti duke e përqeshur magarin në djep.

«Po atëherë, ç'të bëjmë, or i zi?» — pyet ajo me sheri.

«T'ia qethim flokët dhe t'ia rruajmë mjekrën, s'ka çare!» — dhe kërkon gërshërët e dhenve. I gjen dhe burri i dheut se ç'i heq hoxhës një të qethur për lëkurë. Kryet ia bën kungull e mjekrën plënc bualli.

«Po edhe këmbët na i paska ky dragua si kali ynë hujli,» — i flet gruas.

«T'ia shkurtojme edhe këmbët, or burrë, se ky zog dragoi tanimë ka vajtur të luftojë me kuçedrat e Sharit.»

«Po para se t'ia presim këmbët, duhet t'ia nxjerrim dhëmbët, se marre prej hallkut kur do t'i dalin si ku-jorët e magarit!» shton trimi dhe t'i hyn hoxhës e t'ia qet të gjithë dhëmbët. «Tani, oj zanë, u ka mbetur ren-di këmbëve!» — thotë ai me mahi dhe e urdhëron t'i sjellë sëpatën.

Atëherë hoxha i fshatit, kushëri i parë më duket me mulla Jusufin, me djepin në shpinë ia çan nga dera. Sapo e shohin fshatarët, ia nxjerrin aty për aty një këngë:

*Lum katundi për këtë hoxhë të rëndë,
sqapin e dredhur, gomarin e qethur.
Hem pa mjekër, hem pa dhëmbë,
ik katundit si i spletur.*

— Ia kanë qitur që t'ia marrin fytyrën shehitit të zotit! — ndërhyri mulla Jusufi pikë e vrer.

— E nisëm me bejte, efendi, thashë me bejte t'i vëmë kapak! — ia ktheu Kelmend Gajria.

— Kjo s'është bejte, po plumb për dinlinjtë, — tha i vrerosur hoxha duke i rrahur kapakët e syve si ta zbonte halën nga qerpikët.

Xheladin beut i perëndoi çehrja. U përpush sa u përpush si të qëndronte në gjemba, mandej fluturimthi i iku gjuha ku i dhembte dhëmbi.

— Secili në furikun e vet, — ia priti Kelmend Gajria me ato duar lidhur rreth gjunjëve.

— Beu i Pollogut, gjer tani shyqyr, nuk ka shkel-lur në dërrasë të kalbur, prandaj pas erës vjen shiu! — shtoi ai si i vrarë.

— As sharjanëve nuk u ka shkuar fisheku bosh! — kryelartë u përgjigj Kelmend Gajria dhe iu duk vetja aq i fortë në këtë çast, sikur tërë lisat iu shndërruan në martirë.

Xheladin beu brofi në këmbë. Sikur të ishte gjëkundi në qytet, s'do t'ia linte për borxh plumbin ballit. Vështroi hutimthi rreth e qark dhe ngeci si i stepitur me dorën në beshlie. Atë që s'ia fitoi ta bëjë me tytë, e tha me gojë:

— E nisëm me lezet dhe po e qesim me kiamet! — mërmëriti nëpër dhëmbë.

— Beu me bukë e ju me gurë pas tij, a? — ndërhyri mulla Jusufi për ta nxitur edhe më shumë beun e pezmatuar.

— Nishanet e luftës dhe fjalët e gjuhës nuk i mbulon pluhuri, or sharjan. Vath në vesh. Mos më daltë pa!... — Më tej s'e vazhdoi. Këputi një gjeth dhe e mbllaçiti në vend të fjalëve, që i vinin për t'ia thënë Kelmend Gajrisë.

— Bëje pushkën top, or bej, por këmba jote s'ka për të shkelur në kullotat e Sharit! — iu ngërmua ky.

Më vonë hija e mori malin në krahun e majtë. Dy kuajt e sedërlinjve u gjetën matanë blanës.

X

Kur u dha Gjata tek trina, Kelmend Gajria fare s'i ngriti sytë. Ishte shtangur e stepitur mu si ai carani që nxehet e ftohet buzë vatrës pa luajtur vendit. As prafullimën, që i erdhi nga vatra dhe i ra në vetull, nuk e çoi dorën ta hiqte. Sytë i kishte bërë pykë në flakën e vatrës, kurse kapuçi i kishte rrëshqitur në anën e majtë të kokës.

Gjata vinte në krenë punët e stanit dhe ziente kaçamakun.

Pas një rrufeje u përplasën edhe pikat e mëdha të shiut.

— Shtrengatë! — belbëzoi ajo duke ia ngulur vështrimin babait që rrinte në shpinë të flakës. Vështrimi i saj u përpoq me të të atit vetëm në atë çast kur e hoqi nga zjarri eshkën që zihej në kusi. Vuri re se edhe sytë e tij tani, në këtë vel të mugëtirës, shkrepnin. Aty për aty mendtë i fluturuan tek Xheladin beu, Eng

Humballaqi. Ndjeu në atë rast sikur e dogji në zemër zjarri. Dridhej edhe ajo si ato duart e babait të vet, të hedhura në shpinë të flakës. E dinte ajo se babai i saj dridhej ashtu vetëm kur duhej ta rrokte martinën dhe t'i mbushej koka barut.

— Bushtë! — gumëzhiu zëri i Kelmend Gajrisë si prej fundit të pusit dhe zgjati dorën ta rrëmbente për krahësh të bijën. — Bushtë! — kërcëu ai në këmbë duke ia ngulur majat e gishtërinjve në mishin e krahut.

Arifes i ra buka e qenve duarsh.

— Hidhe në zjarr, qyqen. Ç'na duhet për faqe të zezë! — dhe nëmëtisi të bijën sa më rëndë, që kurrë dy bashkë të mos i bënte.

Gjatës nuk i mbetej pikë gjaku në fytyrë. Qëndroi në këmbë e lemeritur me atë vaj që e shtrëngonte në grykë dhe psherëtimthi foli sikur për vete:

— Mbytmëni! — dhe me të dy duart mbuloi fytyrën dhe sytë, që të mos e shihte atë vështrim të egër të prindërve.

Pishtaraku u shua e terri i bjeshkës sërish mbyti stanin.

— Nëpër terr e gjak na shkoi jeta! — klithi Arifa dhe mbylli trinën e stanit të mos dëgjohej zënka e Gajriasve.

— Gjak i truar, helm! — bërtiti Kelmend Gajria dhe dy duart e tij u gjetën të shtrira në terr drejt fytyrës së Gjatës. — Ndize pishtarakun! — urdhëroi të shoqen duke u dridhur midis stanit. E, kur gjuha e dritës së pishtarakut përsëri ndriti pak stanin, ai u drejtua së bijës: — Ktheji sytë, mortë! — dhe kërkoi kizën në gardhin e stanit.

Sytë e saj, që ndrinin vetëm nga sumbullat e lotëve, u hapën cep e cep. Ndiente ajo se sikur ato rrënjë qepallash ia përvëlonte vala, kurse bebëzat sikur ia digjte gjuha e flakës së pishtarakut. S'dinte çka të fliste, si të arsyetohej, ku ta niste dhe ku ta soste. Urrej-tja ndaj Xheladin beut dhe ndjenja e turbulluar e virgjërisë i vinin bashkë me lotët.

Edhe pse ajo ishte mbrojtur me tërë forcën e kra-

hut nga vërsulja e Xheladin beut, tash s'kishte të drejtë të hiqej e pafajshme. Mandej, sa e sa herë ia kishte prerë rrugën Eng Humballaqi. As kjo tash i dukej se s'kishte qenë me hije. Tani të gjitha e hanin. Para të dy prindërve i dukej vetja e fyer, e shkelur, e pështyrë. Qëndronte në këmbë dhe nëpër mugëtirën e tejdukshme të dritës së pishtarikut, ndiente sikur sytë e saj mbuloheshin me baltë.

Një çast Kelmend Gajria hoqi kizën nga gardhi dhe iu drejtua Gjatës:

— Ke shkelur fytyrën e gjinisë, bushtër!

Prej grykës së saj mezi u dëgjuan do mohime të buta, me mëdyshje:

— Jo, jo. Kurrë, jo! — tha dhe iu morën mendtë.

— Ma ke thyer loçkën e shpirtit, bre. Ah, më rëndë qenka turpi i çikës se varri i djalit, ah! — vazhdoi Kelmend Gajria dhe hoqi kapuçin prej kokës sikur t'i rëndonte.

Ajo s'pati çka t'i përgjigjej. Do të dëshironte në këtë çast një mijë herë të ishte e vdekur, të ishte e muruar, e ngujuar — vetëm e vetëm të shpëtonte nga kjo valë.

Rrufeja bumbulloi edhe një herë. Me siguri kësaj radhe goditi borigën më të lartë.

Si ky qumështi që derdhej në zjarr dhe zhuritej, ashtu derdhej zemra e Gjatës valë-valë në zjarrin e turpit dhe përvëlohej për fije. Kujt t'ia rrëfente plagën në gji! Kujt t'i thoshte se me Xheladin beun shkoi fyta, se Engut gjithnjë ia ktheu shpinën! I dukej nganjëherë se për ruajtjen e faqes së bardhë kishte bërë mëkat edhe vetë. Këtë as vetë s'mund ta kuptonte e ku më ta bindte Kelmend Gajrinë. Rrinte në këmbë dhe shpirti heshtas kërkonte ndjesë prej prindërve. Kërkonte mëshirë pa rënkim mu si ajo boriga e shituar që qëndron në këmbë dhe i lutet qiellit për jetë. Ato dy gropëzat e faqeve iu mblodhën si dy ushunjëza në dy anët e fytyrës. Një këlthitje i erdhi nga fundi i fundeve, por i ngeci në fyt si kafshata që s'kapërdihet. Iu morën këmbët dhe ra.

— Zot! — u dëgjua një gjysmë zëri dhe nuk e zgjati që të mos bëhej përrallë e botës stani i Kelmend Gajrisë.

Pishtaraku sërish u shua, stani u bë varr.

— Ndize, ndize! — bërtiti Kelmend Gajria. Ky terr i dytë sikur e bëri të gjykojë më thellë. Kizën e vendoi në vendin e vet, po flakën e ruajti në zemër, në atë vend, i cili digjej më shumë. Këlthitja e së bijës, që erdhi si nga gërklani i prerë i zogut, sikur e vrau Kelmend Gajrinë. Ndjeu se krahët i lëshoi dhe këmbët ia lidhi një ankh i çuditshëm. Turpin e së bijës tani e lidhi me atë natën kur ajo, si një martire, ia shpuri martinën babait. Edhe ballin, edhe zërin asaj mbrëmje të thellë e kishte të plotë, burrëror. A thua një vajzë e tillë që ishte gati të hidhej në flakë, do të rrekej të bënte turp? Kush mund të shkelte në këso marresh vetëm ca muaj pas varrimit të Lekës? I erdhën këto pyetje Kelmend Gajrisë papandehur, për të cilat s'e kish vrarë mendjen kurrë. Sa e sa herë ia kishte vërejtur sytë e enjtur prej lotësh duke qarë lugjeve të vëllanë, sa e sa herë i ishte zotëruar disi pa e thënë gjer në fund se ajo me duart e veta do t'ia merrte gjakun të vëllait. A thua mund të ishte shpifje fjala e Shkëlzen Gërxfhës? Kur ia hodhi Shkëlzen Gërxfha, atë vetëm trualli nuk e lëshoi. Guri në rrasnajë i rrëshqiti prej kurrizit, por ai s'e dëgjoi. Fill vetë, si i përvëluar, vazhdoi rrugën. I dukej se kishte ngrirë dhe se ecte në këmbët e një boraleci. Kur arriti buzë gurrës, futi njëherë turinjte, mandej tërë kokën në ujë. Iu duk se gurrë ishte shterur dhe se në vend të ujit nxirrte gjarpërinj.

— Ndize zjarrin, hëm! — urdhëroi Arifen: — Po më dredhin një palë ethe varri, hë! — tha dhe iu morën mendtë. Fshiu djersët e ftohta, sikur ta fshinte turpin nga fytyra.

Tani kjo plaga e dyshimit vinte me rufe, por dnita e shkrepimave mezi hynte në stan. Atëherë çakariteshin vështrimet. Iu kujtua murana në fund të fshatit, për të cilën thoshin se aty në kohët e vjetra

kanë muruar femrat e mëkatosura. Këtë e kishte dëgjuar edhe prej gojës së vetë babait të tij.

Rrufeja shtiu në vijën e madhe ku gratë e Rrasës morën nëpër gojë Gjatën vetëm ca ditë përpara. Kelmend Gajrisë kjo flakë ia mori sytë. Foli sikur s'e dëgjoi askush.

— Ku të marr fytyrë, bre, të dal ndër burra? — tha dhe pikoi në shkëmbin e ri, të cilin e kishte ndrequr për dasmën e Lekës.

Arifja gjuhë e gojë, iu vardis së bijës, mu atëherë kur Kelmend Gajria kërkonte fije arsyetimi:

— Pse na e vure këtë turp në fytyrë, ori futë? — qortonte dhe mallkonte me pëllëmbët nga qielli.

— U kalla, ujë! — ndërhyri Kelmend Gajria dhe rroku shtambën që nga fundi. Gjysmën e piu, gjysmën e derdhi në kraharor dhe në majë të kresë për ta shuar zjarrin.

— Jo, jo, jo, mos më merrni në qafë! — theu duart Gjata dhe sakaq iu kujtua ëndrra e atij mëngjesi, kur Leka u kthye nga varri. — Nënoooo! — këlthiti ajo sikur të vdiste Leka në këtë çast. Mandej mblodhi veten dhe iu drejtua Kelmend Gajrisë: — Rrenë me bisht. Kanë shpifur gjuhët e këqija. Gjata, jo kurrë jo, s'e shkel as fytyrën e Gajriasve, as të Sharit! — dhe e kapluan lotët. Tash s'kishte fuqi të flasë.

Rrufeja shtiu përsëri.
Ajo u ul pranë babait dhe me të dy pëllëmbët e veta ia mbuloi gjunjët që i kishin dalë lakuriq nga tirqit.

Plaku i Rrasës u gjet midis dy zjarresh: fjalëve të hallkut dhe përgjërimeve të së bijës. Iu duk vetja si kepi i zi i Sharit, kepi më i madh që i bën ballë jetës duke luftuar kundër stuhive dhe rrufeve. E ngriti edhe një herë ashtu pa vetëdije shtambën dhe tërë ujin e derdhi në kraharor. Ndjeu sikur uji ra në gëlqere, e cila mori të digjet pa flakë.

Pishtaraku u dogj, po zemrat vazhduan zjarrin.
— Qit një be të madhe! — ndërhyri pas një heshtjeje Kelmend Gajria.

— Beto hem! — ia priti Gjata me të shpejtë.

Ai brofi dhe nga jaka e gunës nxori hajmalinë e Lekës, të cilën ia kishte shkruar kur qe gjallë.

— Puthe! — urdhëroi të bijën.

Ajo e puthi me afsh. Sakaq i ra ndër mend se këtë hajmali i shkroi Kelmend Gajria një javë para se të vritej. Kur e shtrinë në fund të shkallëve kufomë, Kelmend Gajria, pasi ia ledhatoi faqet, hajmalinë ia nxori nga fundi i qeleshes dhe e mori ta ruante peng kujtimi.

Shiu erdhi nga shpellinat.

— Shkele hajmalinë dhe bëj be! — i tha babai duke ia vënë para këmbëve.

— Beto hem! — tha ajo.

Kelmend Gajria pas betimit mori hajmalinë, e fshiu, e puthi në dy anët dhe e krodhi në gji.

— Ndize pishtarakun! — urdhëroi të shoqen dhe nuk tha asnjë fjalë më, edhe pse kishte shumë për të folur.

Kur mori t'i qasej babait me ndjenjën e trishtimit dhe të përgjërimit, vuri re se në rrasë, ku priste gurët e varreve, syri i kishte marrë një valle të gjatë. Qerpi-kët e rrallë, me maja të djegura ia kishte mbuluar pjalmi i rrasnajës, kurse dy gropëzat e syve jeshil e mavj si një fik i paarrirë, ishin kthyer nga kupa dhe e qiellit si dy guaca. Me pëllëmbën e dorës në kep dhe me ci-garen në bigë të veshit, ishte shtrirë si i vdekur. Buzët i dridheshin dhembshëm, fare në vetmi. Kushedi çka mendonte, kushedi! Gjatës iu mpinë këmbët. «O zot, fali ndjesë robit tënd, o zot! — foli ajo me ato dy buzë shkrapë. — E virgjër, pa kurrfarë leqe është kjo rras-jane e zezë!» Por aty për aty i fërfëlloi nëpër mend Xheladin beu. Shtypi gjinjtë me dorë dhe kushedi çka mendoi.

Kelmend Gajria brofi si i trishtuar. Shihte një ëndërr të shkurtër sikur të bijën. Gjatën, ia shitoi rru-

feja. Prej flokëve të saj dolën vetëm halorët e borigës. Kalli cigaren dhe nisi të dridhej.

— Baba! — i bëri zë ajo dhe qëndroi pa lëvizur. Vuri re se hija e saj e gjatë e pasdites ia mbuloi gjysmën e trupit.

Ai kërkoi badifokën të ndizte një cigare, megjithëse atë ishte duke e pirë. Sa fort ia turbulloi gjakun kjo ëndërr e papritur. Ishte tollovitur mu si një mot i lig në Shar...

— Baba, — përsëriti ajo thirrjen dhe eshkën që i ra duarsh, ia vuri në krye të cigares.

— Hoja! — u përgjigj me gjysmë zëri.

Ajo ia mori vajit. I erdhi ky zë si një përgjigje e penduar, si një premtim se ai s'mendonte më si më parë për të bijën.

Asaj sikur zemra i mori fletë. Iu qas atij dhe iu derdh në qafë. Vuri re se trupi i tij vetëm kocka dhe lëkurë digjej flakë.

— Nuk ta kam marr fytyrën kurrë, kurrë, kurrë! Më mirë muromë në kepa si kanë punuar të parët tanë, se t'u besosh shpifjeve.

Kelmend Gajria akoma s'çliruhej nga trishtimi i asaj ëndrre. Pa zë u lidh në shpatull të kepit ku mund t'ia shihte tërë trupin së bijës. Mendoi pak, mandej me një zë të brendshëm, disi të vjedhur, pyeti:

— Po fjalët e hallkut? — Hoqi një tym, mandej shtoi: — Njeriu s'është gjarpër të jetojë vetëm për veten, — tha dhe sytë i bënë terr. Nuk dëgjoi çka i tha e bija. Plaga sërish i punoi tek fjalët e hallkut. Nuk mundi t'i bëjë ballë edhe një mendimi, që i erdhi si shtojcë e të parit: — Sharjanët kanë ruajtur fytyrën e familjes me tytë në dorë. Kur ka plagë gishti, dhemb edhe zemra..., — përsëri e hëngri fjalën.

Gjata lëpiu vështrimin për shkop dhe heshti. E dinte mirëfilli se, kur i priteshin mendimet babait, ai ishte shumë i dëshpëruar. Kësaj radhe s'kishte ardhur ajo vetëm e vetëm të arsyetohej para plakut të Rrasës për atë që ndodhi para ca ditësh në stan, por edhe t'ia rrëfente ndodhinë me Eng Humballaqin, kur ai u

kthye xurxull. Hoqi janxhikun dhe iu gas atij në krah.

— Babë, — i foli si të kishte rënë në zjarr.

Kelmend Gajria sikur e kuptoi këtë zë që ia mbushi cep e cep grykën. Kërceu në këmbë.

— Ai korbi, shkularaku, ah! — Ajo s'e kreu mendimin, se e ngulçiti vaji.

Plaku me duar kulpër pas brezit iu vërtit rrasnjës. Kur u gjet para së bijës, duart i lidhi në zemër dhe ndërhyri:

— Ah, çka the? — Sikur tash të vinte në vete. — Mos vallë?... Për gjakun e rahmetlisë? — pyeti si në ëndërr.

Gjata i dha udhë vështrimit drejt pyllborigës, ku Engu tregoi aq qartë vrasjen e Lekës.

— Thjeshtri i Selman Kërdhërakut, ai shkularaku. Eng Humballaqi, — tha diçka, por s'e lidhi mendimin.

Kelmend Gajrisë iu prenë këmbët. Bëri të merrte frymë, po ajo iu lidh në grykë, mu aty ku i rrihte damari. Nuk iu dha ta bluante këtë lajm si e kishte zakon:

— Kush tha? — ndërhyri me vrer të trazuar, me atë fytyrë si të kufomës.

— I kishte rënë në krye rakia e Xheladin të poshtrit, atij dërrit! Erdhi duke kërcyer si një gjel sapo i therur duar dhe këmbët e tij që i përplaste mbi janxhik, tregonte se si e ka mbytur rahmetlinë. D yherë iu mat me shkop janxhikut dhe të dy herët i ra në krye.

Kelmend Gajrinë e mbuluan djersët.

— Unë, unë, asgjë s'i thashë. Jo, jo, i thashë se gjinia e Gajriasve askujt s'ia ka falur gjakun, prandaj! ... — foli si e trushullepsur. — Ai rrahu kraharorin me dy duart dhe sikur të më thoshte që ku jam! — këputi fillin e mendimit Gjata.

«Farë e mallkuar!» — foli me vete dhe mendja plumb i shkoi tek martina. Sakaq u bë pikë e vrer, sepse e kishin lënë sytë.

— Ah, një pikë ujë nga krasta! — urdhëroi të bijën. Gjersa ajo u kthye, atij i shkoi ndër mend ngjarja e dikurshme lidhur me Hanën. Keq i kishte folur

shkuesit për Kërdhërakët, Ujin e piu, por zjarri nuk iu shua. Fërkoj mjekrën dhe shtoi: — As atij nuk do t'i shkojë kungulli mbi ujë, hë! Edhe trualli plas kur falet gjaku e ku më njeriu! — Kaq foli dhe i mbylli përgjysmë sytë që kishin ngjyrën e ujit të Sharit.

Në bisht të armërisë kishte martinë dhe dy bre-shane. Kishte armë për gjak Kelmend Gajria, kishte edhe sy, por s'i bënin dritë.

— Të shembet njëra anë kur zemra punon e sytë të lënë! — tha ai.

IX

XII

— Ej, ej, ej, ku s'mbillesh, korresh, sharjan! — tha mulla Jusufi dhe u ul në një rën këmbë të duqve. — Pashë se sot po qesh nuri kësaj së bekuare, xhamisë, — vazhdoi ai i gëzuar duke menduar se Kelmend Gajria kishte falur xhumanë në xhaminë e tij.

E sharjanit nuk iu prit:

— Eh, more mulla Jusuf, m'i ka hyrë një ferrë magari përçit në këmbë e po topallit mjekroshi si t'i kishte të dredhura ato nën shalë. Por, si po më duket, ai ferrën e paska në këmbë e, sheherliu në krye! Më në fund ia lidha këmbët dhe ia preva një çikë thundrën. Kur ç'të shoh? Një ferrë, more hoxhë, si pykë. Kur ia nxora, pasha të madhin zot, më shikoi përçi shend e verë. Hajt, i thashë, vërtet në bisht erë përçi të padredhur, por në shpinë ke lesh të dredhur. Ia dhashë Gërxhelit për në pazar, e ia mësova shatërvanit

se më ishte tharë fyti! — tha dhe i shkundi krahët nga byku.

Mulla Jusufin e vrau kuvendimi i sharjanit.

— Ky muhabet zemrën ta vret! — shtoi ai pa ngri-tur sytë. I erdhi sikur i mbeti borxh, mandej shtoi: — Ti gjithmonë me thumba, lum jarani i Rrasës!

— Halli ynë, or mybarek, është si puna e lejlekut. Ai vërtet këmbët e gjata, por edhe sqepin e ka të gjatë, ose do të ngordhte me gaglisë në bythë! — ia preu troç.

— Shejtan! — ndërhyri hoxha. — Mos ma prish abdesin!

— Po, po! Një vend në Sharin tonë quhet Kepi i Shejtanit. Si duket sharjanët ia kanë bërë varrin në krepë.

— Bëre një kala qyfyf, sharjan! Sharjani sot e kë-saj dite është i gjallë. — tha e mandej, pa i pikuar fjala përdhe, qiti e tha: — More jahu, po më hidhet po s'po më zgjidhet, — vrau dhëmbët ai.

— Të dëgjojmë, — shtoi Kelmend Gajria. — Mos e mbaj dymbëdhjetë muaj në bark!

Mulla Jusufi u kurdis këmbëkryq në dy këmbët e duqve.

— Ti je rob i Sharit e unë i qitapit! — foli si pa lidhje.

«Kjo mendja e hoxhës mu si fiqiri i cjapit tim. I duket se punën më të mirë e bën kur u merr erë kakërdhive!» — s'mendoi Kelmend Gajria dhe mori për në Rrasë.

Mulla Jusufi, pasi lau mjekrën, iu drejtua Kelmend Gajrisë:

— A e sheh këtë trëndafil, or sharjan? Diçur i shkreti ka qenë kaçë e egër. Dikush e ka marrë dhe e ka shartuar, e ka bërë lule për merak, lule xheneti! — foli ai tërthorazi.

— A mos po të kruhet me ferrat e sharjanëve? — ndërhyri i dëshpëruar Kelmend Gajria.

— Jo, jo! — u përgjigj dhe, duke u ndrydhur dhe shtrydhur, deshi t'i fliste për fejesën e Gjatës me Xhe-ladin beun. — E kemi prerë ne këndeje nga kasabaja

jonë, ty të të hipim në kalë e bijën tënde në shalë!

Kelmend Gajria si të binte në zjarr. Shkundi qelshen nga djersët dhe pështyu afër shatërvanit. Disi nuk ia piu mendimin gjer në fund.

— More hoxhë, vetëm po qep e shkep, bre i palarë, e fundi i fundit — një rrugë pa shteg! — foli ai me nervozizëm.

Mulla Jusufi që mezi kishte pritur të takohej me Kelmend Gajrinë, sepse beu ia kishte ngarkuar detyrën e shkesit, ndërhyri:

— Thumbit duhet t'ia gjesh vendin e fjalës kuvendin! — ia ktheu ai duke u rrekur t'ia blinte mendjen.

— Qenke ti një kockë pa palcë, fyell! — iu përgjigj Kelmend Gajria dhe hoqi përpara. Ndjeu se filloi t'i rrihte damari i ballit. Që të mos i mbetej borxh, disa hapa larg iu drejtua atij: «Ka pasur një pelë Selman Kërdhëraku i Rrasës, rahmet pastë! Gjithë ditën e ditës nga goja bluante e nga vithet hidhte. Tani sharjanët për secilin që flet shumë e për lumë, thonë: «Mos u bëj si gërdalla e Selman Kërdhërakut,» — mbylli kuvendimin Kelmend Gajria.

— Hoxha s'është gërdallë, po lidh kuvend me qitap! — ia lidhi kryet mendimit mulla Jusufi dhe këtë mendje të hollë të qitapit e lidhi për fatin e robit. — Vërtet fakiri është i thyer një çikë në moshë, po kjo s'çon kandar. Për beun e Pollogut rrembi i moteve, rrembi i rrushit, sa më i pjekur, aq më i ëmbël! E ka falur zoti burrë ndër burra. I kalemit e i mendjes si kadi. Vetëm qumështi i zogut i mungon në konak. Ai e ka bërë nijet të qes një pushkë. Ishalla për hajr e me këmbë të mbarë!

— E ka prerë të na i marrë kullotat, a? — hodhi gurin larg Kelmend Gajria. se ishte duke plasur.

Kësaj radhe hoxhës sikur i plasi perçja. Mbushi hundët me burrot dhe ia tha troç se Xheladin beu kishte vendosur të martohej me Gjatën dhe se për këtë qëllim gjysmën e kullotave të Sharit do t'i falte në shenjë miqësie.

Kelmend Gajrinë, si ta shkonte plumbi. Shkuli

✓ nja dy qime nga birat e hundës dhe iu drejtua hoxhës me vrer:

— T'i bësh selam Xheladin askushit, që ka mbetur as shqarth, as iriq, se Kelmend Gajria i Rrasës, për nishan të së bijës do t'ia çojë potkoin e mushkës dhe fishekun e martinës — dhe tym e flakë hoqi bregut të lumit.

Mulla Jusufi kësaj radhe shtrengoi edhe buzët, edhe shallvaret.

XIII

XIII

Me të arritur buzë rrasnajës, aty ku zakonisht merrte një frymë para se t'i përvishej punës, Kelmend Gajrisë në sy i ra Eng Humballaqi, i cili majë shkrepit thurte një kosh për të zënë thëllëza gjatë dimrit. Aty për aty iu duk se zemra i luajti vendit. Mallkoi pleqërinë dhe sytë e vet. «Shih vetëm sa bukur e ha plumbi!» — bloi këtë mendim nëpër dy nofullat e rënda si dy mokra dhe shkopesoi mitanin për t'ia marrë flladi gjoksin, nëpër të cilin i shkante flaka. Për Eng Humballaqin, gjersa u kullua puna se është vrasës i vërtetë, kishte ndier gjithmonë ndjenjën e dhembshurisë. Kur kishte qenë gjallë Leka, orë e çast i thoshte: «Gjizën e kupës bëje përgjysmë me atë shkularakun, se jetimia është e rëndë edhe për kepin e, ku më për njeriun». Dy bajramet e fundit i fali kujtim nga një lurkë të re Lekës dhe, kur ia lidhi sillën e bajramit të birit në janxhik, e porositi ta hante bashkë me jetimin shkula-

rak. Pasi ia mbylli kapakët e syve të birit kufomë në fund të shkallëve, ngrykë e mori Engun dhe ia puthi të dy sytë duke e falënderuar që ia solli kufomën në shtëpi. Mendonte se ai tani i kishte mbetur më i afërti prej shokëve të të birit dhe se mallin e të ydekurit do ta kalonte më lehtë duke e parë atë ditë për ditë. Një kohë të gjatë, edhe pse kishte shenja, kurrsesi s'ia mori mendja se ai kishte vënë dorë në Lekën. Kjo ndjenjë e mossigurisë vazhdoi të sundojë gjer në atë çast, kur Gjata fije për pe ia shpjegoi punën e kimit. Që atë ditë jetonte i shkreti plak me dy plagë në gji: me atë për të birin dhe me atë për Humballaqin. Me kohë vendin e ndjesës dhe të dashurisë e zuri ajo e mllëfit dhe e hakmarrjes. Mendimi për t'ia marrë gjakun të birit dita-ditës e shtrëngonte. Tërë natën e kalonte shpeshherë në këmbë, kurse ditën ikte tinëz, se s'mund të duronte gjakësin ta kishte para sysh. Ikte edhe prej dyshimit se e bija mund të kishte pasur gisht në Xheladin beun. Këtë plagë ia çeli mulla Jusufi kur ia kërkoi të bijën për beun.

Tani në Rrasë, ballë njëri-tjetrit, papritmas i lindi një ndjenjë e çuditshme të ndërronte tekefundit nja dy fjalë vetë me gjakësin për ta kulluar sa më hollë punën. U ngrit në këmbë dhe ashtu duar thatë çau lugut të kepinës. Eci sa eci kolovitthi, mandej seç u pendua. U kthye, rroku martinën, e vari në krah dhe iu lidh rrugës. Mu te zgripi i kepinës vështrimi i tij si në mjegullinë mbuloi trupin e Eng Humballaqit.

Engu sa çel e mbyll sytë u gjet në këmbë. Kur i ra në sy Kelmend Gajria me martinën në dorë, i lëshoi duart dhe mori frymë thellë.

— Shumë shpejt, or burri i Rrasës, t'u ftek për gjakun e tët biri! Ç'do, or sharjan, gjak apo kuvend? — pyeti duke i rrahur duart me ethe. Koshi iu rrokullis greminës. U gjet edhe ballë tytës, edhe ballë diellit.

Kelmend Gajria e vështroi rreptë, por s'i tha asnjë fjalë. U ul me martinën mes këmbëve.

Një copë herë sundoi një qetësi e rëndë.

Eng Humballaqit sytë iu mbushën lot, por, nuk e

ktheu kryet nga Kelmend Gajria. I erdhi t'i thoshte: «Bëj ç'të duash, or rrasjan!» dhe vetvetes i tha se e kishte marrë malli për jaranin, për shokun e fëmijërisë, për Lekën e shkretët. Që prej asaj dite kur ai hyri në truall, atij i dukej se kishte mbetur me një krah. Kur iu thanë lotët në sy, ktheu kryet drejt plakut dhe i tha:

— Që ku më ke! — dhe lotët përsëri i erdhën vetvetiu.

— Po derdh lot për jetën tënde, a? — pyeti Kelmend Gajria duke shtrënguar pushkën.

Eng Humballaqi i trokiti dy gurë njëri më tjetrin që t'i thoshte:

— E kam pasur të shkretin Lekë jaran pa hile!

Kelmend Gajria vazhdoi me të vetën:

— Njeriu mund të vritet vetëm për gjak e jo për qejf, shkularak! Leka i dashur, ka qenë gati ta japë kryet për ty, e ti, ia more jetën! — foli rëndë Kelmend Gajria.

— Të kam dashur mu si Lekën e s'të kam ndarë prej tij, gjakës!

Eng Humballaqi, si ta fshihte turpin, por jo edhe veprën, mbështeti kryet në gjunjë. Aty për aty i ra ndër mend kur vonë në vjeshtë ktheheshin bashkë me kopetë në Rrasë. Ujku iu vërsul kopesë së tij në bisht. Leka u dha vetëtimë me dy qentë e vet. «Hallall të qoftë tëmbli i asaj nëne, or Lekë Gajria! M'i shpëtove delet nga dhëmbi i ujkut. Ishalla ta kthej me të mirë.»

Tani, qe, gjendej fill vetëm përpara babait të tij, përpara krimit. Atij që i kishte premtuar se do t'ia kthente me të mirë, e kishte shtënë pa ditur në dhe. Iu kthye plakut dhe murmuriti ngadalë, që ta kuptonte:

— Djalë për kryet e djalit ka qenë rahmetlia, or mi-xhok! — i tha me dhembje.

— Atëherë pse, pse, pse? — Kelmend Gajrisë iu mor goja. — Pse ia bëre kryet lakër? — pyeti dhe fër-koi qafën e martinës.

— Trim e shok ka qenë ai Lekë jarani, por... — Ai s'e vazhdoi.

— Pse nuk tregove, e burrë me burrë, po hodhe gurin dhe fshehe dorën! Nuk të ka mbetur fije nuri sharjani, or shkularak! — e qortoi dhe shtrëngoi plagën në gji. — Mjerë e mjerë Shari për kopilat e vet! — foli rëndë ai.

— Mos e ndyj gojën, mixhok, unë s'jam kopil, po vetëm i humbur nga të zbuarit e shkretë. Edhe unë dikur kam pasur prindër si Leka! — tha dhe vështroi kurrizin e zhveshur të Sharit, që tanimë e rrihnin erërat e vjeshtës së parë. — Qe në atë rrip, a e sheh, atje ku e ka mbuluar mjegulla, kam humbur!... — dhe mallkoi Sharin.

— Po jeton, mos jetofsh, si ai murrizi hem me kokrra, hem me gjemba! — cilësoi Kelmend Gajria.

Eng Humballaqit si t'i çohej zemra peshë. Brofi në këmbë, u drodh dhe vështroi vëngër Kelmend Gajrinë që ishte mbledhur lëmsh. Mori t'i thoshte diçka për Gjatën, por fjalët iu lidhën në grykë.

— Xhenazen e kalb trualli, por marren s'e shiton as rrufeja. Ti ke bërë marre, se ke vrarë shokun e kafshatës!

Eng Humballaqit i ranë në sy kojrilat që shkonin nga bjeshka. I vështroi dhe foli:

— Një mbrëmje me shi e shtrëngatë ia dhashë besën e burrit Selman Kërdhërakut se kurrë sa të ishte ai gjallë, kurrkujt s'do t'ia rrëfeja të vërtetën...

Dikur ti, vetë ti ia ke thyer zemrën. E kishe bërë njeriun të jetojë i vdekur. Kur ta kish lypur mbesën për grua, e kishe fyer rëndë. S'të erdhi turp t'ia marrësh dashurinë e, bashkë me atë, edhe jetën një njeriu të ndershëm! — iu ngërmua Eng Humballaqi.

— Dreqi ta marrtë vesh gjuhën! — shtoi Kelmend Gajria pa kuptuar gjë.

— Nëse ke ardhur të më vrasësh, qe ku më ke, or Kelmend Gajria. Ti je mësuar të marrësh në qafë shpirta dhe njerëz! — Këtë Kelmend Gajria e kuptoi deri diku, se Engu ia çeli kraharorin dhe i dha përpara tytës.

XIV

Kelmend Gajria lëshoi përdhe kmesën dhe i dha udhë vështrimit nga doli zëri, që i erdhi si një zë pushke.

— Puna e mbarë, mixhok! — i tha me kurrizin e dorës mbi vetulla Eng Humballaqi.

Plaku i Rrasës nuk iu përgjigj. Zëri i tij iu shndërrua në një kodër të madhe dhe ia zuri frymën.

Hap pas hapi ai iu qas tek bërryli i kepit. Hoqi kapuçin dhe prej fundit të saj nxori një cigare të dredhur. E lagu me pështymë dhe ia hodhi plakut.

— Merre, është i dorës së tretë, të djeg si helm!

Kelmend Gajria nuk e ktheu kryet nga ai. Bëri nga martina, e rroku dhe e vari në krah të kepit. Cigaren vërtet e mori, por në vend që ta vendonte mes buzëve, e vuri në vesh.

— A do zjarr? — pyeti Eng Humballaqi.

— Ç'dreqin kërkon? — pyeti hundë e buzë Kelmend

Gajria duke hequr vështrimin në drejtim të rrezes së diellit.

— Asgjë prej gjëje! — u përgjigj Eng Humballaqi dhe ndezi cigaren e vet me eshkë.

Kelmend Gajrisë sakaq i punoi plaga e vjetër. Një shtjellë tekash i shkoi si flakë. Iu duk se gjakësi kishte ngritur hundën para tij. U drejtua edhe një herë nga martina, por as vetë s'e kuptoi se si hoqi dorë. Një ndjenjë e fshehtë, e fortë, pa mëshirë e shtynte prapë, e bënte të dridhej dhe të shtangej aty ku ishte.

— Të ka perënduar çehrja, Kelmend Gajria! Mos, or burrë! — foli Eng Humballaqi dhe shtjellën e tymit e nxori nëpër hundë.

— Plagët më kanë bërë, gjakës! — ia preu plaku dhe mori t'i krasiste degët e shkurres.

— E di ku të vret samari, po..., — drodhi ai vetëm bishtin e zërit.

Kelmend Gajria ia ktheu shpinën turrit të erës dhe me eshkën e vet ndezi cigaren që ia hodhi Eng Humballaqi. E hoqi disa herë dhe e hodhi të papirë.

Eng Humballaqi iu qas edhe disa hapa.

— Dëgjo, lum mixhoku i Rrasës, shumëkënd në këtë Shar e ka kositur pushka, e ka korrur zia e bukës, e ka tretur rrënimi, e ka mbuluar orteku..., — prozhmoi nëpër ata dy kujorë duke i dhënë zërit ton qesharak.

Kelmend Gajria më shumë e kuptoi nga zëri përplot dhembje këtë mendim të Engut. Shtrengoi zemrën, sepse mu tash iu dogj si në flakë, dhe iu përgjigj:

— Mos ma prek plagën! — dhe këmba i rrëshqiti buzë përroit.

— Jo tybe, Kelmend Gajria! Nëse e ke për punën e gjakut, më ke kur të të dojë zogu i qejfit, nëse do më sëpatë, nëse do me plumb! — tha dhe ndejti në këmbë.

Kelmend Gajrisë sikur iu trazua vreri:

— Thyej qafën, shkularak i mallkuar, murdar, hë! Mos e kërko atë që të pret! — tha ai.

— Shih, plak i Rrasës, atë ditë kur do ta marrësh gjakun e Lekës, varrin tim të ma çelësh pranë tij, se

njeri më të dashur s'kam pasur në Rrasë. A s'është gjë e bukur, lum mixhoku, kur trualli i ftohtë i Sharit merr të flejë mbi fytyrat e dy shokëve? — pyeti ai dhe vështrimin e përcolli përroit, ku barinj të u vinin damka deleve pasi i qethnin.

Kelmend Gajria s'kuptoi asgjë nga kjo llogaritje. Iu duk se gjakësi s'ia kishte drojen. Qëndroi si i shëmtuar dhe i foli rëndë:

— Shporru, zagar se!.. — Ai s'e vazhdoi, por, kur e thithi edhe një herë cigaren e re, sërish i punoi çuditërisht ajo ndjenja e dikurshme plot mëshirë ndaj shkularakut. Kutia i ra, por ajo ndjenja e rëndë për shkularakun i rëndoi edhe më shumë në kraharor.

Eng Humballaqi vazhdoi:

— Edhe diçka tjetër, plak i Rrasës: nëse nuk do të më gjesh në stanishtë të Selman Kërdhërakut, kur të vendosësh ta marrësh gjakun e Lekës, mos mendo se kam marrë arratinë për t'i bërë bisht plumbit. Kërkomë midis katër currash, në Shkëmbnikun e shkularakëve, në kullën me katër frëngji e dy kthina. Do të rri si një lis që s'luan vendit. Shtjer drejt, në lule të ballit.

Kelmend Gajria kësaj radhe iu drejtua me një zë sa të egër aq edhe të mëshirshëm:

— Hajt, zagar! — Këmbët iu prenë. Përtej kapuçit të Eng Humballaqit hetoi rrethin e hënës. Ishte e bardhë — gati si të bardhët e syve të gjakësit. «O zot! — këlthiti. — Pse po ma rreh shpirtin në havan, o zot. Mu si kjo çerek hëne, përmbi hap, përmbi kapuçin e gjakësit, vajti edhe jeta e Lekës. Leka me një çerek jete, ah!» Disi s'iu durua. Gjaku i ra në sy: «Humb, thijosh, e hajt!» — dhe duart i vajtën në drejtim të hënës, në drejtim të çerekut të saj, çerekut të jetës së Lekës.

— Pse je nxirë, or Kelmend Gajria? A kaq shpejt t'u ça zemra, he burri i dheut? — pyeti Eng Humballaqi.

— Humb shtatë pashë nën dhe, humb e mos u duk më në Shar! — bërtiti ai dhe mori t'i krasiste shkurret. Eng Humballaqi u ul këmbëkryq në hundë të kepit.

Vështroi sa vështroi plakun që kishte mbetur një dorë burrë, pastaj shtoi: — S'je pishtarak të tretesh, or Kelmend Gajria! Çdo njeri, si çdo thundër ka plagën e vet. Jeta, or i përtejperroit, është si puna e një tufe. Kërkon bar e gjen shtarrë, — tha dhe vërtiti kapuçin majë kresë si të shpëtonte nga kjo plagë e jetës.

Kelmend Gajria hodhi kmesën me nervozizëm, sepse i dukej se ai llototit pa kurrfarë kuptimi. U mblodh buzë përroit dhe kryet e shtrëngoi me dy kupat e gjujve, sepse ishte duke i plasur nga dhembja.

Hëna si për çudi akoma dukej me një të tretën e tërësisë së saj.

Edhe ajo jetonte fill vetëm si varri i Lekës.

— Hajr, xaxari! — Kelmend iu përgjigj kapuçit të Eng Humballajt hollor trehin e hënës. Jashë e burrë — Gull si të bardhët e zezë të gjakëve. — O zot! — Kelmend iu përgjigj në mënyrë të shpejtë. — Po — që ma rreth shpirtit në lëvizje të këmbës. — Mu si kjo çështje hënë, përmbi kapuçin e gjakëve, vafit edhe jeta e Lekës. — Lekë ma një çorrek jete zot! — Dasi s'iu dhura. Gjaku i sa në sytë. — Humb, lëvizjet e kësaj — dhe hënës i vafit në dritën të lëvizjes. — Në dritën të çorrekut të saj, çorrekut të jete së Lekës.

— Po je natë or Kelmend Gajria? A ka shpejt lëvizjet, në burrë i daktit? — Përgjigj Eng Humballajt. — Hajr, xaxari! — Kelmend iu përgjigj kapuçit të Eng Humballajt hollor trehin e hënës. Jashë e burrë — Gull si të bardhët e zezë të gjakëve. — O zot! — Kelmend iu përgjigj në mënyrë të shpejtë. — Po — që ma rreth shpirtit në lëvizje të këmbës. — Mu si kjo çështje hënë, përmbi kapuçin e gjakëve, vafit edhe jeta e Lekës. — Lekë ma një çorrek jete zot! — Dasi s'iu dhura. Gjaku i sa në sytë. — Humb, lëvizjet e kësaj — dhe hënës i vafit në dritën të lëvizjes. — Në dritën të çorrekut të saj, çorrekut të jete së Lekës.

— Po je natë or Kelmend Gajria? A ka shpejt lëvizjet, në burrë i daktit? — Përgjigj Eng Humballajt. — Hajr, xaxari! — Kelmend iu përgjigj kapuçit të Eng Humballajt hollor trehin e hënës. Jashë e burrë — Gull si të bardhët e zezë të gjakëve. — O zot! — Kelmend iu përgjigj në mënyrë të shpejtë. — Po — që ma rreth shpirtit në lëvizje të këmbës. — Mu si kjo çështje hënë, përmbi kapuçin e gjakëve, vafit edhe jeta e Lekës. — Lekë ma një çorrek jete zot! — Dasi s'iu dhura. Gjaku i sa në sytë. — Humb, lëvizjet e kësaj — dhe hënës i vafit në dritën të lëvizjes. — Në dritën të çorrekut të saj, çorrekut të jete së Lekës.

XV

— Të lumtë, oj e Rrasës, ç'bëke zogun e qejfit në këtë sy dielli! — foli rapsodi duke vënë buzën në gaz dhe duke hedhur duart përpara hapit. Shtrengoi bish-tin e çiftelisë, aty ku zakonisht ia merrte këngës, dhe e preu hapin si ta priste sa më parë përgjigjen e saj.

Ajo sa nga turpi, aq edhe nga befasia, ia ktheu krahët, e hëngri bishtin e tufës matanë kepave dhe u shtir se s'dëgjoi kurrfarë fjale. Rrahu edhe një herë kopicën e sanës pranë, e latoi ku e kishte zhvatur era dhe mori tatëpjetën me një hap të ngadalshëm dhe të penduar. Provoji në kishte lidhur mirë e mirë shaminë, mandej çipin e saj e hoqi gjer mbi vetulla. I shkoi zem-ra ta vështronte trimin me çifteli, por sytë i ikën tek turtullesha. Atij fluturimthi ia pa vetëm gjysmën e fa-qes, të cilën ia kishte marrë hija.

Gurnik Bungu zhangulloi vetëm njërin tel për t'ia tërhequr vëmendjen dhe i foli ëmbël:

— Kjo baresha e Rrasës, lum e lum për të madhin

zot, delet matanë e krahët në sanë! — I doli përpara dhe qeshi me një buzëqeshje fëmijërore.

Asaj i ra ndër mend takimi me rapsodin vetëm para ca ditësh, atëherë kur qante Lekën mbi gurrën e bardhë. Mësoi nga ai me atë rast se quhej Gurnik Bungu dhe se ishte nga Shkëmbniku. Sa i urtë dhe i nemitur iu duk atë ditë. Ai takim, disi si i imagjinar, i mbeti i pashuar në kujtesë. Disa ditë u rrek ta harronte, ta shkulte nga mendja dhe zemra, por një ndjenjë e fshehtë, e pakuptuar e bënte të hutuar, të përcaktuar. S'dinte a e donte apo e urrente. Dëshironte gjithnjë t'i dilte përpara, por menjëherë të zhdukej si një zjarr rrufeje, mandej përsëri t'i paraqitej. Sikur të ishte gjëkundi larg me të, ku nuk e merrte syri i njeriut, ndofta kishte diçka për t'i thënë... ndofta! Gjithnjë kur i kujtohej, ndiente se një flakë i kallej brenda në zemër dhe se ia vishte sytë. E shtynte një forcë në drejtim të atij vendi tek gurra e bardhë, por atëherë gjente forcë në arsyen dhe hiqej duke u dridhur. Tani që, pas ca e ca ditësh, ai sërish u duk me çiftelinë në dorë. Asaj iu kujtua se dikur shoqeve baresha, Gjeraqinës dhe Kanjushës, u kishte thënë se trimin e donte të jetë çiftelxhi, të ishte i lartë dhe çallamdar. Paraqitja e tij dhe ftekja e këtij momenti e bënte t'i dridheshin këmbët. Nga ai turpi që e bënte të skuqej, ndofta, do të ikte sa më larg, por disi e frenonte ndjenja e dinjitetit. Shtihej se s'i kushtonte kurrfarë kujdesi njeriut të huaj, që po i vërtitej, por në botën e vet të brendshme ndiente prezencën e tij, ndiente sikur ai dalngadalë shkelte në shkallët e jetës së saj, hynte brenda, bëhej pjesë e saj. «Ç'është kjo, ç'është? — pyeste vetveten. — A thua vallë kështu çel lulja e dashurisë? Ç'lule është ajo që i kredh rrënjët thellë në tërë gjakun e mendjes. A thua dashuria vjen me ethe? Pse njeriut i këputen këmbët, i merren sytë? Pse këmbët marrin të ikin e zemra s'i lë? Ç'është kjo, ozot, o zot?» Të gjitha këto mendime i vinin vetvetiu. I dilnin si uji në gurrën e bardhë, fare vetë.

Derisa ajo përpiqej t'i bënte ballë këtij tundimi,

djaloshi dalngadalë fërkonte shpirtin e saj. «Do të të cimbë ajo grenzë në gushë, vajzë e bukur! Shih, shih si e ngreh thimthin!» — fliste ai duke ia zaptuar zemrën pjesë për pjesë.

Ajo zgjidhi çipet e shervetes pa gjallëzi dhe shtypi grenzën duke harruar me këtë rast se trimit ia dëfteu tërë gushën me një pjesë të bardhë të kraharorit.

Gurnik Bungu vuri re atë gushë të saj ku s'kishte shkelur as dielli, disi vetvetiu iu zu fryma.

— Ta piu gjakun e mallkuara, a? — pyeti ai me buzën në gaz.

— Nëse ma ka pirë, ma ka pirë gjakun tim. Ty ç'të ka zënë zori? — pyeti ajo dhe tërë fytyrën e pjesën e parë të kraharorit ia dëfteu rapsodit.

— Pse, a s'duhet vallë të shkel në kullotat e Rrasës? — ndërhyri ai dhe i vrenjti vetullat me kast.

— Jo, jo. Ti bëj ç'të duash, mua nuk më bëhet vonë, por kur qesh, zgërdhiesh me thumba, — ia ktheu ajo disi e dëshpëruar pa vend.

— Më qiti rruga e atë takova, se..., — e hoqi një çikë fjalën Gurnik Bungu për t'i dhënë të kuptojë se edhe ashtu s'i kishte dalë keq.

— Atëherë, udha e mbarë! — tha duke e drejtuar vështrimin në drejtim të Shkëmbnikut.

— Do ta pinte gjakun grenza, lum sharjania, nëse s'do ta trembja me çifteli, — ndërhyri ai për ta gërgatur.

— Ti mos ki qeder, nuk do të më soste, — ia ktheu ajo.

— Do të mbetj plagë mandej në atë vend nën gushë, — ndërhyri Gurniku dhe shtoi, — Grenza shkon tek njerëzit, që e kanë gjakun të ëmbël!

Gjata nuk iu përgjigj. Por menjëherë u pendua. Rriti kopicën dhe foli:

— Si duket të është rritur mendja për çiftelinë!

— Të mbeti të thuash vetëm se edhe ti di t'i biesh dajres, a? — e nguci Gurnik Bungu për t'ia çelur zemrën.

— Sa për dajre, mos i qofsha kujt falë, po!... — Ajo s'e vazhdoi.

— Atëherë unë çiftelixhi e ti dajrexhi, a?
— Ç'do të thuash me këtë? — ndërhyri ajo e dëshpëruar.

— Jo, jo, s'e thashë me hile, po ma tha zemra, — ia priti ai për t'ia zbutur tërbimin.

— Ti sikur të mos kishe gjak sharjani? — tha ajo duke fshehur kraharorin me krahun e sanës.

Gurnik Bungu mori çiftelinë dhe u ul mu në atë vend ku ishte ulur ajo më parë.

Asaj i erdhi sikur nuk ia zuri vetëm vendin e kopicës, por edhe vendin e zemrës:

— Çohu! — urdhëroi.

— Nuk jam ulur në ndonjë vend të shtatit! — ndërhyri ai dhe vuri buzën në gaz duke ditur se asaj do t'i vlonte gjaku.

— Çiftelixhi, mos qit fall! — foli rreptë ajo.

— U ula në kopicë se po ma pret shpirtin e këmbët më dridhen! — i tha sikur të ishte në mendjen e saj. Gjatës i heshti goja, por jo edhe zemra. Në fytyrë u bë lule gjaku. Diçka s'e linte të qetë, e trazonte, e bënte bjeshkët t'i duken të turbullta.

Në një rast, kur u gjet ballë për ballë, i foli:

— Oj e bija e Kelmend Gajrisë, mos derdh helm, lum turtullesha, se unë për ty, unë... — Ai prapë e hëngri fjalën, për t'ia pirë mendjen.

Asaj këto fjalë të ngrohta, disi shprehur me turp, thënë më shumë me zemër, disi i erdhën për shtat, por s'deshi ti japë të kuptojë se ishte kureshtare.

— Cilën këngë ta do zemra? — ndërhyri ai duke u bërë gati t'ia këndonte.

Gjata hoqi midis kopicash, kurse turtullesha shkoi përmbi to.

— A ta çoj shkuesin të dera? — pyeti djaloshti duke u bërë gati t'ia falte çevren për kujtim, të cilën e mban-te hedhur krahëve.

Ajo nuk bëri zë. I shkundi disa herë kopicat dhe kapakët e syve, si turtullesha krahët. Ndofta kjo ishte një përgjigje. Po çka? Çka i tha?

XVI

— Hej, kaq e paske pasur ymrin, qen! — foli Kelmend Gajria dhe shtrengoi në cep të krahut dipçikun e martinës. Në drejtim të diellit që perëndonte në një det me flakë, qëndronte Eng Humballaqi. Ky perëndim i kujtonte atij mbrëmjen mbi gjeratore, kur priti të dilte hëna dhe t'i lutej t'ia mbushte mendjen vajzës së Kelmend Gajrisë. I ra ndër mend vetëm ai çast kur i tha hënës. «Thuaj le të bëhet nusja ime Gjata e Kelmend Gajrisë, se me atë do të bëj njëzet e nëntë tri-ma dhe një cucë.»

Sa e ëmbël iu duk asaj mbrëmje flaka e perëndimit!

— Hej, pëst, numëro dakikat e jetës, qen! — ndërhyri Kelmend Gajria duke ia pikasur tytën. Në gjurin e majtë, në kep, me martinën gati qëndronte Kelmend Gajria. Gishtin tregues ngadalë ia puqi këmbëzës së pushkës dhe e hoqi në taktin e parë. «Sa bukur që e ha flaka gjakësin,» — foli me vete.

Përtej gjeratores fluturuan dy plima korbash, por ai s'i vuri re.

«Burrec!» — i foli vetes me zërin e mendjes dhe martinën e lëshoi në kep. Iu kujtua se gjakësi s'duhej vrarë me mashtrim. S'do të ishte ai burrë, nëse merrte gjakun e të birit me tradhti. Me kohë kishte vendosur plaku i Rrasës gjakun t'ia lante të birit duke i dalë sheshit në ballë gjakësit. «S'ia marr fytyrën fisit e Sharrit!» — mëlmëliti ai në vete me fytyrë drejt flakës. Andaj u kollit thellë me ankthin e hakmarrjes. Para se të shtinte, ruante një amanet të shtrenjtë t'ia dërgonte Lekës. Sonte e kishte prerë t'i jepte fund gjakut, mbasi nuk mund të priste më, s'i flinte as zemra, as gjaku. Ditët e fundit u bë si i çmendur. Gjithë natën e lume shalirej vend e pa vend, kodër më kodër, kep më kep. Druante se një ditë mund ta linin fare sytë. Atëherë, më mirë në varr se i gjallë!

Kur e rroku martinën, nuk e vuri re kush në shtëpi. Kështu kishte dëshiruar prej kohësh Kelmend Gajria. Të mos e shihte kush, askush të mos i fliste, askush të mos i shkonte para dhe prapa, se pushka, si thoshte ai, e ka këmbën të mbarë vetëm atëherë, kur s'e trazon kush me shamatë.

Kjo ishte një mbrëmje e ftohtë, por edhe e kthjellët. Me kohë kishte vendosur rrasjani t'ia lante tagrin Eng Humballaqit me të dalë të verës, atëherë kur stanarët do të zdrigjeshin në Rrasë. Sa madhështor i dukej vetja, sa i lumtur!

Eng Humballaqi me atë ballë të lartë bënte sehir majat e borigave, të mertisura aty-këtu prej rrezeve të fundit të diellit.

«Sonte, ishalla do t'ia mbyll ymrin shkularakut! Do ta martoj me këmishën e truallit!» Mendimet i hiqnin një valle të gjatë. Rrinte buzë kepit dhe priste gjersa Eng Humballaqi të çohet dhe të nisej në drejtim të tytës. Çipi i syrit të majtë ia kishte marrë një fër-fër të gjatë si ta kishte të djegur. Iu kujtuan ato britje të dy jaranëve pas ujëve, në log, në kërcime,

iu kujtua, aty për aty, tërë ajo jetë e përbashkët e dy barinjve. Këmisha iu bë qull nga djersët e ftohta.

Nuk e vrau mendjen më tutje, nuk foli. Priti të sosej drita e perëndimit gjer në pikën e fundit...

Eng Humballaqi u kollit me grykë, pasi një ditë më parë ishte ftohur në shi, shtrëngoi ushkurin, shkundi gjunjët dhe bëri nga mali. Shtrëngoi shokën dhe vuri jakën në krye.

Prej atij dekori të kuqërremtë qiellor i lyer si me furçë, kishte mbetur vetëm një gjuhë dritë.

— Hej! — këlthiti egër Kelmend Gajria dhe tyta e thirrja u ngritën njëherit.

Eng Humballaqi vërejti tytën që i shëtiste aty sepse era gjithnjë e më shumë bëhej e ftohtë dhe hodhi hapin zvergër-zvergër drejt syrit të tytës.

— Gjaku lahet me gjak, firaun! Bëji selam në atë jetë Lekë Gajrisë!

Eng Humballaqi vërejti tytën që i shëtiste aty nga kraharori. Mblodhi barkun dhe ofshani: «Pse më le t'ia marr hisen e qumështit vëllait, oj nënë, — dhe i fluturoi nëpër mend dashuria ndaj Gjatës. Por s'pati kohë të mendonte as për atë.

— A ke ndonjë porosi? — pyeti Kelmend Gajria.

Ai mblodhi krahët.

— Ke dalë të më vrasësh pas? — pyeti ai duke vënë buzën në gaz. I erdhi më mirë të vdiste duke qeshur.

Përmbi kreshtë doli ylli i parë. Edhe pushka dha flakën e parë sa një yll.

Eng Humballaqi tkurri muskujt dhe u tërhoz.

Doli edhe ylli tjetër pranë të parit. Martina shkrepiti yllin e dytë.

Doli ylli i tretë pranë të dyve. Edhe martina vulli flakë të kuqe si të yjeve.

Kelmend Gajria shtiu tri herë, sa dolen edhe yje në qiell, por mendonte se kishte shtënë vetëm dy herë.

— Sa të bukur që ma ke plagën, or shkularak, ma gëzofsh! — foli duke iu qasur Eng Humballaqit, i cili me të dy duart në lis rrëshqiti ngadalë-ngadalë dhe pikoi në dhe. — Sa bukur po të çelin lulet e gjakut: kuq,

kuq, kuq! — foli ai duke mos e lëshuar pushkën duarsh.
— Pse vetëm më plagose, or burri i Rrasës? — hun-
gëriti ai me hidhërim.

— Unë dorën e thatë, e, ti ymrin të gjatë! — ia
ktheu Kelmend Gajria helm e vrer dhe pështyu një
herë pushkën e dy herë duart e veta.

— Tani më ke gjysmë të vrarë, vramë! — sokëlliu
Eng Humballaqi duke shtrënguar plagën në këmbë.

— Ah, jeta më paska vrarë, nënë he loçkë, oj nënë
e zezë! — këlthiti ai duke u dridhur mbi të plagosurin.

— Ose vramë, ose lidhma plagën! — ndërhyri Engu
duke shtrënguar me dy duart vendin ku e shkoj plumbi.
Tre yjet në qiell u bënë më të kuqe.

XVII

Ishte pikë e mesnatës e ai ishte qepur për shpine të rrasnajës. Do thupra dhemkash, të përndara nëpër voxhut, aq fort e shtrëngonin, sa sytë i derdhnin lot e këmbët i shkonin miza-miza. Dëgjonte si një mokër të kredhur gjëkund në thellësi të truallit zemrën, që e mbyste në kraharor.

Vetëm para tri orësh, të plagosur në mushkë, e shpuri gjakësin në stanishtë. Atë e la dhe mallkoi pleqërinë e martinën.

Tani, në kep, në pellg të vetmisë, i kujtohej shkularaku i plagosur me ata dy sy të trishtuar, të nxjerrë pufkë. Shtrëngoi plagën e këmbës dhe me hamendje i thoshte:

— Më le topall, Kelmend Gajria!

— Çka?

— Më le topall për jetën e jetës!

— S'dola të të lë topall, po të të shtie në dhe!

— Pse nuk më vrave, ah!

Shkëndijëza e eshkës iu ngjit në vetull, e dogji. Ishte e kuqe si ato tri yje në qiell. Shtrëngoi muskujt dhe u drodh si fëmija nga frika!

Sa fort tani e shponte ajo daltë dhembkash!... I rru-dhi kapakët nga turpi. Ajo pandehja se gjakësi kishte mbetur gjallë pas tri të shtënash e gllabëronte, e shkundte, e helmonte. «Gjakësi i Lekës të mbetet gjallë, or Kelmend Gajria, tëhu jazëk për burrërinë, për martinën! Duarve të tua u vjen era gjak e gjakësi gjallë në stannishtë, vetëm me një ferrë në këmbë, ah! Dy farë vdekjesh ka, or doras! — fliste ai me vete. — Vdekja e parë është kur vetë zoti të vret dhe e dyta kur robi të shkel. Mua më ka vrarë edhe dora e zotit, edhe dora jote, or shkularak!» — fliste me veten sikur ta kishte pranë gjakësin.

«Burrërisht i dola në ballë për faqe të bardhë. Mos vallë qeshë i pakurdisur? Jo! — iu përgjigj vetvetes sikur ta gjykonte. Atëherë iu desh t'i kthehej Lekës, të arsyetohej para hijes së tij: — Lekë, malli i babait, i miri i të mirëve, nuk e lashë për ahiret! M'u duk shumë gjatë!» — foli mu në atë vend, ku Leka dikur ushtronte gjithë ditën e ditës fyellin.

Kur iu lëpi dora në mustaqe, vuri re se ato ishin bërë krreshtë. Balli iu duk se ishte shndërruar në dërrasë, apo rrasë. Vetëm një damar vazhdonte vallen e vet duke u dhënë flakë mendimeve. Tani edhe nata ishte e ftohtë si djersët e tij.

— Baba! — i bërtiti Gjata me zë të trishtuar.

— Hoja, — mezi u përgjigj, por me zë që s'e njohu as vetë.

Asaj i vezulluan dy sytë nën qepalla të vrara nga era.

— Nuk ke ngrënë darkë, baba! — i tha.

— Ç'vakt është? — pyeti duke vështruar në qiellin përplot yje.

— Ja kanë kurdisur gjelat e mesnatës. — shtoi ajo.

— Ah, më kanë kapur do ethe, do ethe... — Ai s'e vazhdoi.

— Shyqyr zotit, nuk të paska marrë gjumi në rrasë e të ftohesh! — foli Gjata dhe iu derdh në qafë. Ndjeu se nëpër ato rrudha palë-palë i shkonte flaka.

Kelmend Gajria u kollit rëndë në terr, si në fund të një pusi, dhe hëngri stanishtën me bisht të syrit, por terri ishte i rëndë, i dendur.

Gjata u drodh kur vuri re se martinës dhe duarve të tij u vinte erë barut.

— Baba! — këlthiti dhe shënoi martinën pa bërë zë. Priti vetëm përgjigjen e babait.

— Po, ka vjellë sot disa herë!

— Baba, baba! — u derdh në vaj.

— Mora t'i bëj selam Lekës, por... — Ai preu fjalën dhe shpërthekoi kraharorin t'ia merrte era. — Dola t'ia laj tagrin atij shkularakut, të vrrarë nga zoti, por... — Ai e hoqi zërin me pendim.

Qentë e staneve më vonë ia dhanë verveles. Ndofta ndienin erën e bishave, të cilat prej të ftohtit zdrigjeshin në drejtim të pyllit, duke kërkuar ushqim dhe strofka të reja.

XVIII

Në stanin e Kelmend Gajrisë asgjë nuk pipëtinte. Vetëm Eng Humballaqi, syngrysur, me ato fleçka drudhë, qëndronte brenda duke hetuar se si shuhej edhe trungu i fundit i zjarrit në vatër. Fierin e kishte bërë qull shiu. Në faqen e gardhit qëndronte varur, si një paçavër, mënga e mitanit të Gjatës. Engu e mori me kujdes, i mori erë, u drodh dhe, pasi e paloi, e krodhi në brez si kujtim. Sa i mjerë i dukej tani stani i Gjatës! Nën fier gjeti tre fishekë të zbrazët. Me siguri i shin ata me të cilët Kelmend Gajria shtiu të vriste atë. Njërin prej tyre e mori, sepse kishte vetëm një plagë, kurse dy të tjerët i hodhi në fier.

Vetëm para një dite Kelmend Gajria u zdorgj me rob e bagëti në Rrasë. Derën e stanit, të cilën tani e përplaste pa mëshirë era e vjeshtës, e la të hapur. Ai u hoq zvarrë-zvarrë në kodër dhe vështroi me dhembshuri çojën e tyre duke mos shpresuar se do ta shihte edhe

një herë Gjatën. Plumbi që mori nga babai i saj ishte fjalë e fundit e tij se të bijën sa të ishte gjallë, kurrë s'do t'ia jepte. As ajo vetë kurrën e kurrës nuk do të bëhej nusja e gjakësit. Pse atëherë e dashuronte aq fort? Pse ia ndrydhte zemrën? Pse e linte të gjallë? «Ah, pse ma dogje zemrën, oj ti e atij përtejkit të asaj mëhalle, pse? Pse më shitove? Pse linde si një rrufe, ah! Në vend të shkuesit në shtëpi ta solla vëllanë të mbytur, e në vend të nishanit, babai yt më përcolli plumbin, pse, oj Gjatë? Këto plagët e Sharit qenkan të rënda si kepat, oj Gjatë — malli im e fati i huaj! Helm, helm më del prej buzëve dhe prej zemrës. Pse mbeta i gjallë gjithmonë të vdes për ty, oj Gjatë! Të gjithë kanë një vdekje, unë vdes përditë, edhe kur të shoh, edhe kur nuk të shoh, edhe kur mendoj se do të bëhesh imja, edhe kur mendoj se kurrë s'do të jesh nusja ime».

Në stan, të lodhur e të prerë e mori një gjumë i lehtë. Në ëndërr iu paraqit Gjata nuse. I merrte ngrykë Gajriasit me kujë. Ndiante ky atë zë brenda në duvak. E hipën në kalë, ia vunë duqit pas dhe me një flamur përpara e përcollën larg gjëkund nëpër kodra. Ai nga trishtimi kërceu. Ndjeu dy plagë: të gjurit dhe të Gjatës.

Me të dy duart u kap për trine. Sa shpejt iu hap ajo greminë e madhe kur s'e pa Gjatën! Nxori kutinë, e mbushi plagën me duhan të grirë dhe e lidhi me mëngën e mitanit të Gjatës. Tek govata, të cilën e kish-te gdhendur Kelmend Gajria për t'i dhënë ujë mushkës, gjeti një tufkë të flokëve të Gjatës. Sa u gëzua! I rrëmbeu, u drodh dhe si me frikë u mori erë. Tani edhe ata ishin një send i vdekur si kepat. Iu duk se edhe ata i kërcënoheshin. Ah, nënë he loçkë, pse shkularakun e le në bjeshkë, pse? — pyeti dhe iu ndez ndjenja e hakmarrjes. — Ju ma dogjët shpirtin, ma dogjët mishin, unë do t'jua djeg stanin, flakë për flakë, hë!» Disi nuk iu prit, nxori eshkë nga xhepat e tirqve, e çakërtiti disa herë në kurriz të gurit të bardhë dhe ia vuri kashtës së thatë të kulmit.

Për pak ajo flakë e kuqe, si e martinës, damarë-damarë u përdrodh në hapësirën e qiellit pa fund të Sharit. Dikund formoi një kurorë të verdhë e të zezë si një lule dielli. «Më kalle, oj Gjatë, më kalle, or Kelmend Gajria! Ju kalla edhe unë. Zjarr për zjarr, varr për varr!» — tha dhe pëllëmbët ia drejtoi flakës së ngrohtë mu si ai mishi i Gjatës, kur i ndizej. Ndezi cigaren në flakë, por harroi ta pinte.

Edhe shtrati i mjegullave mori ngjyrën e flakës.

XIX

«Kurrë, or zot, mos iu shtofshin gjelat e pulat!
Mos preftë kërthizë në vatër, dy bashkë kurrë, kurrë,
or zot, mos i bëftë ai shkularaku, por rrah e rërë, rre-
besh e përshesh bëftë tërë jetën e jetës! O zot, mos e
lër të gjallë në Shar për ibret e kiamet, po këputja
kryet si gjelit! — mallkonte Arifja me vështrim për
qiell e dy duart kryq në kraharor. Nuk mallkonte ajo
vetëm farën e shkularakëve, por edhe fatin e sharjanë-
ve në kreshtë. — Zoti e ka bjerrë e, plumbi nuk e merr,
dreqi e ka pjellë e varri s'e ndjell! Ç'është ky ogurzi që
i është ngërmuar vatrës sime herë me sëpatë, herë me
flakë! Or zot, mos harro! Lekën ma shtiu në varr, stanin
e ngriti në flakë, ah, ai shkularaku, dregëza e Sharit
dhe morri i bimës! — jepte dhe merrte Arifja. I thatë
ishite zëri i saj si era e vjeshhtës. Përpara shikonte shko-
zën e prerë, kurse përmbi rrasë qielli sterrë. — Ah, ma
dogji zemrën, ma shkurtoi ymrin!»

As Kelmend Gajria, që atë ditë kur plumbat i shkuan huq, nuk iu qas më armërisë. Atij së pari i perëndoi çehra, mandej humbi thua ja tërë dritën e syve. Fliste rrallë, por rënkonte shpesh. Çka mund të priste shtëpia e vatra prej një dore burri, çka? Arifja e shihte si po rrozbitej mu si oxhaku me baltë në kullm të shtëpisë. Zëri i merrej dita-ditës dhe balli i rrudhej si një mollë e ngrirë. As hante, as flinte, as fliste. Në shtëpi rrinte përmbys e, kur dilte në ara, shkonte rrugëve të fshehta, sepse s'mund të duronte ta shihnin rrasjanët për shkak të dorës së pafat në martinë. Nuk mund t'i duronte fjalët e huaja, as t'i shprehte mendimet e veta. Në shtëpi hynte dhe dilte si i huaj: fare ngadalë, në majë të gishtërinjve. Ndërsa Arifja mallkonte gjakësin, ai mallkonte veten, pleqërinë, po këtë askujt nuk ia besonte. Atëherë kur Arifja ia merrte prapë e mbarë dhe mallkonte soje sorollop të shkularakut, atë e kaplonin djersët. «Sa gjethe ka mali, aq fjalë ka gruaja, fjala e gruas si shkelmi i mushkës, hajt, more vëlla!»

— Atë s'e merr as plumbi, as zoti. Isharet i kobit e gjarpër i robit, shkularaku, bakër në tepsi e gjemb në mushkëri, ai shkularaku, hë! — vazhdonte ajo t'i përplaste buzët.

— Mos ma prek plagën, a ndjeve, hej! — urdhëroi Kelmend Gajria dhe, si për ta vrarë mërzinë, vazhdoi të gdhendte një trupc.

Asaj si t'i hapej gryka e thesit të mullirit:

— Gjak në plang e flakë në stan, uh, uh, ma dogji mëlcinë!

Kelmend Gajrisë i ngeli sëpata në dry. Sytë i morën së pari nëpër lëmë, mandej iu përqëndruan tek kulari me lule i mullarit, që shprehte fundin e të fshirave.

— Ku vajti Gjata? — pyeti të shoqen Kelmend Gajria.

— Mendja e plakut si bira e agërshakut! — ia ktheu ajo.

— Aha, m'u tollovit në krye një re tymi! — dhe mendja i punoi tek nderi i së bijës dhe tek flaka e

stanit. U drodh. E dinte ai mirëfilli se stanet dhe mashnat digjeshin vetëm atëherë kur djegësit s'ishin të kënaqur me përgjigjen e prindërve të vajzës dhe se hakmerreshin me flakë.

— Ku t'i fryu era trutë, or i zi? — ia preku plagën ajo.

Ai nuk u përgjigj. Hodhi sëpatën dhe iu drejtua sheshollit.

Arifes tani sërish iu zgjidh gjuha dhe filloi prej fillimit të nëmëtiste shkularakun...

XX

XX

1.

Që kur i vdiq Leka, për shpirt të tij kishte vendosur të ndërtojë një çezmë në krye të qytetit, në një vend ku daravitej prorre një dorë ujë dhe në pllakën e tij, në ballë, me dorën e vet t'ia vizatonte opingën e të birit. Çdo herë të pushonte në atë vend, si të bisedonte me Lekën dhe të pinte ujin e çezmës së të birit. I dukej se do t'ia kalonte sadopak ai zjarr i mallit, nëse do t'ia shihte në çezmë opingën e vizatuar. Për këtë qëllim bëri gati disa çifte gurë varrezash për t'i shitur në vjeshtë, kur do t'i mblidhte punët e bjeshkës dhe të vërrinit. Kishte vendosur atë ditë kur do të bënte gjashtë muaj vdekja e tij, t'ia ndërtonte kroin dhe mandej të shkonte mbi varrin e tij t'i këndonte një dua.

Ditën e pazarit mezi i shiti gurët e fundit. I lidhi paratë në kind dhe u nis me mushkën për dore për të blerë gaz dhe kripë. Atë e lidhi në skaj të çarshisë e vetë me duqi në krah hyri në dyqan. Atë ditë ndihej i këputur, mezi e mbanin këmbët. Gjithë ditën e lume i lëvizi çipi i syrit. Në mëngjes, duke dalë drita, mori një sy gjumë. Pa një ëndërr të tmerrshme. Nga kupa e qiellit ra një gur i madh dhe e goditi mu në krye. Leka erdhi, e mori për dore dhe u nisën nga një mal i errët. Kur u zgjua, kishte dalë drita.

— Oj grua, ma bëj hallall se së shpejti do të shkoj tek Leka, — i tha, por ëndrën nuk ia rrëfeu.

Atë ditë fytyra i ishte bërë lule kungulli e mjekra i dukej e bardhë borë. Ecte i thyer përmbys si i shituar. Disi nuk i shkonte zemra të fliste, po vetëm të ecte kokulur, me sy përdhe. Ankohej me vete pse nuk zgjati edhe pakëz ajo ëndërr e të rrinte me Lekën, t'i thoshte fundi-fundit se atë javë, ditën e bajramit, do t'ia ndërtonte kroin në bazhdërhane, tek uji i daravitur, dhe për kujtim do t'ia vizatonte opingën në ballë të saj. Pse aq shpejt doli drita, pse aq shpejt doli gjumi, ah!

2.

— Po xanxare e ka falur zoti këtë murdare, bre asqerët e mixhokut! Barkun, e zeza, e ka sa një kodër e, shkelmin sa një lodër. Kush ia ka parë hajrin mushkës dhe hardhucës? — fliste me ton të rosbitur Kelmend Gajria për t'i bindur ushtarët të mos ia prishnin mushkën, se vetëm atë kishte dera e vatra.

Dy suharinje të parë iu shtuan edhe dy të tjerë.

Ndërruan nga një vështrim dhe morën qëndrim kano-
sës ndaj plakut të Rrasës. Ushtari i shkëlmuar prej
mushkës në kupën e gjurit rënkonte si ta kishte shpuar
plumbi i martinës. U vërtit disa herë si i alivanosur
dhe u shtri sa gjerë-gjatë bri dyqanit të opingaxhiut.

— Dale, dale t'i shtypim kripë e qepë, ia heq dhem-
bjen si me dorë! — fliste Kelmend Gajria. Prej duqve
nxori sherveten me kripë dhe dy kokrra qepë. Nxori
nga kalldrëmi i prishur dy gurë, iu përvesh punës për
t'i bërë të vrrarit kripë e qepë.

— Çka të ka mbetur syri në këtë maskare? — rea-
goi njëri nga suharinjtë dhe ia mëshoi mushkës me
majë të këpucës në bark.

Një suhari tjetër nxori bajonetën dhe iu mat t'ia
ngulte mushkës në bark.

— Mos, biri i mixhokut, hajvani s'ka fiqir! — i foli
Kelmend Gajria duke mbrojtur barkun e mushkës me
trupin e vet. — Një për mall ka dera e vatra, fukarenj
jemi, or bir i mixhokut! — Mandej, për t'ua zbutur
tërbimin, u premtoi se ditën e pazarit tjetër do ta
shiste për dy metelikë.

— O ty, o mushkën! — ndërhyri një graduat me një
bariton solemn si të gjendej përpara pengut të luftës.

— Hajvan ëshhtë e flamosura, s'ka fiqir e s'ia pret
rradakja se ku vret puna! — luste Kelmend Gajria
ushtarët.

Njëri që hiqej më hijerëndë, një vetullbardhë,
shtrëngoi armën dhe foli:

— Ushtarët e dovetit s'bëhen përrallë e botës! Pa-
rulla jonë ka qenë dhe mbetet: «Çdo goditjeje t'i për-
gjigjemi me një goditje të dyfishtë, gjersa anës kun-
dërshtare t'i shtrohet kërthiza!» — fliste ai duke u dhënë
zemër shokëve të rendit dhe kallëpit të vet.

Që të katër suharinjtë me bajoneta iu drejtuan ku
mushkës e ku Kelmend Gajrisë.

Turma e pazarxhinjve u rrit dhe po shtrëngohej
rreth zënkës.

— Mos e merrni në qafë njeriun, se a s'e shihni se

ka mbetur një dorë burrë, s'ju vjen turp! — foli njëri hipur në gomar.

Ushtari vetullbardhë e shtyu dhe e rrëzoi nga gomarit në baltë.

Fshatari, një çikë i lënduar e më shumë i ndotur e i fyer, vuri kapuçin në kokë dhe, ç'ia mblodhi ushtarit një të sharë sharjançe.

Pazarxhinjtë u bënë gardh.

Ushtarët e shtruan shokun e lënduar në faqe të qepengut dhe së bashku iu drejtuan Kelmend Gajrisë.

3.

Përmes turmës mori të kalojë pajtoni, i tërhequr nga dy kuaj.

Pajtonxhiu i krekosur zgjati përpara dorën në formë shpate për t'u hapur rrugë.

Sa çel e mbyll sytë, hijerëndë, me një deng turinj, u dha pas pajtonxhiut ai burri me syze: vetullan dhe ballëgjerë. Pasi nxori plogët-plogët dorashkat e bardha dhe bastunin e vari në llërë, shpërtheu nga sëkëlldia dy kopsat e para të xhamadanit dhe nxori orën me dy kapakë dukati për ta vërtetuar kohën e saktë. E pritnin përtej lumit, në një çajhane nën degët e blirit, shokët e radhës së tij për ta vazhduar bixhozin e lënë përgjysmë që natën e parë. Fesit me një tufkë të zezë i dha përmbi sy dhe vështrimin rëndë-rëndë ia derdhi turmës, ku ishte kallur shamata. Në këtë vështrim diçka e papritur i shkrepiti në mendje. U ngrëfsoi mirë e mirë dhe vetvetiu e mori një e qeshur pas dhëmbëve. Pasi u kolliti sa u kolliti dhe i shkundi hundët, foli me habi të papërshkruar:

— Ku s'mbillet, korret ky Kelmend azgani, ai trim mbi trima, që rreh gjoks për burrëri, a? Sa ngushtë, i shkreti, që paska rënë! — foli dhe se ç'iu mblodh ai helm i ruajtur prej kohësh në gropëzat e syve.

Që atë ditë kur u kthye mulla Jusufi nga xhamia dhe i tha se Kelmend Gajria selam të ka çuar potkoin e mushkës dhe fishekun e martinës, tek ai pareshtur filloi të punonte ndjenja e hakmarrjes. Priste vetëm çastin ta poshtëronte Kelmend Gajrinë e mandej t'ia bënte varrin. I erdhi tani kjo Xheladin beut si një gotë e porositur çaji. «Çifutit i paska plasur trualli i fushës!» — tha me vete dhe, pasi vuri mes dy buzëve çibukun me duhan, shpërthekoi edhe kopsën e tretë të xhemadanit për ta shprehur më mirë forcën e një burri prej fisit të bejlerëve të Pollogut. Hoqi me lezet shtëllungat e para të tymit, pastaj, duke e dredhur atë re-re ku nëpër buzë e ku nëpër hundë, i bëri me she një ushtarit me vetulla të bardha:

— Ç'po ndodh? — pyeti sikur s'dinte gjë.

— Mushka e një malësori të Sharit ia ka thyer gjurin ushtarit tonë.

— Si e ka emrin malësori? — pyeti sy e vesh.

— Njëfarë Kelmend Gajria i Rrasës qenka! — shtoi ushtari.

— Aha, këtu të kam, or Kelmend Gajria! Do të të këndojë sot zogu i zi! — foli Xheladin beu me vete dhe iu drejtua ushtarit: — Kelmend Gajria, për të cilin flitni ju, është jataku i kryekaçakut të Sharit. Edhe vetë ditën punon e natën u zë pritrat ushtarëve tanë. Atë, a ndjeve, më parë shtrije në baltë, merrja burrërinë nëpër këmbë, mandej merrja edhe shpirtin, a ndjeve! Unë përgjigjem para Çaushe efendisë, atë e kam dhëndër. Atë Kelmend Gajrinë të ma zhdukni, sot të hyjë në dhe, të urdhëroj! — foli rreptë Xheladin beu.

Sirena e pajtonit ra disa herë dhe turma u çapë përgjysmë.

Vetëm ca hapa përtej sakices, në shesh, fare papritur, ballë për ballë u ndeshën Kelmend Gajria dhe Xheladin beu. Asnjë fjalë nuk i thanë njëri-tjetrit.

Xheladin beu fshikulloi dy kuajt më kërbaç dhe, pasi vuri buzën në gaz me një qesëndi guđulitëse, ia mori shtruar-shtruar një kënge, e cila bënte fjalë për një bukuroshe flokëzezë.

Kelmend Gajria drodhi me hidhërim vetullat dhe pështyu dy herë në drejtim të beut.

Ushtari me vetulla të bardha rrëmbeu mushkën për kapistre dhe shkemoi Kelmend Gajrinë duke e përplasur midis baltës.

— Eeej, ehej, drej i huaj, mashalla të qoftë, po shet trimëri me një plak të thyer nga mosha, a? — ndërhyri një rrasjan.

Vetullbardhi, i nxitur që më parë nga Xheladin beu, nuk priti një e dy, po ia mëshoi fshatarit me dipçik pas veshit. Ai u përdrodh nja dy herë, po nuk ra përdhe. Ia qepi mirë e mirë vështrimin ushtarit vetullbardhë dhe tha:

— Vath në vesh, or thi u dosës, dije se varrin e ke prej këtyre dy duarve të sharjanit. Më quajnë Hasan dhe mbaje mend këtë emër. Ishalla do ta krip kryet me tokën e Sharit! — Preu rrugën përreth dyqaneve dhe, kur arriti tek ai uji i daravitur në bazhderanë, ku Kelmend Gajria kishte vendosur t'ia ngrinte kroin të birit, u ul në gjunjë dhe u betua para ujit se s'do ta linte pa ia punuar të zezën.

Turmës iu dha flakë.

— I poshtë!

— Katil!

— Hajn!

— Zaptues!

Turma vlonte si një zgjuar.

— Jo mushkën, jo! — bërtiti Kelmend Gajria, i fyer para burrave.

— Eh, martinë he loçkë! Shih sa mirë ia ha çanakun këtij baloshi! — shkundi buzët një malësor i hidhëruar në ushtarin vetullbardhë.

Në një çast Kelmend Gajria lëshoi kapistrën. Midis dy qepengjesh vuri re martinën e një anamalasi. Çau turmën si tufan dhe e rrëmbeu me të dy duart.

Njerëzit u tollovitën.

— Nëna në Shar një herë më ka bërë dhe një herë do të më qajë! — foli egër Kelmend Gajria dhe kërkoi si nëpër avull ushtarin vetullbardhë.

Stuhia e vjeshtës, që vinte nga veriperëndimi i Sharit, i mërgonte larg hem gjethet, hem zogjtë. Vetëm një re katran mbuloi qiellin.

— I lumtë, trim me shtatë zemra ky sharjani!

— Si ata trimat e këngëve, me shtatë zemra e shtatë fletë! — shtoi një tjetër.

— Hallall i qoftë tambli i nënës. Një me katër! — kuvendonin pazarxhinjtë kur shihnin plakun se u bënte ballë që të katërve.

— Largohuni, vëllezër, mos ju prishë plumbi, se s'trembet gjarpri në zgavrën e vet. S'trembet Kelmend Gajria prej plumbit, po e ha atë. Ku janë, ku janë? — bërtiste me pushkë në dorë, por sytë i bënin mjegull e nuk shihte asnjë me uniformë.

Ushtari me vetull të bardhë u hoq dhëlpërisht përmes turmës. Kur u gjet pas shpinës së Kelmend Gajrisë, ngriti sa e patë në krye dipçikun e pushkës dhe ia mëshoi mu mbas veshit.

— Uuuu! — ulëriu turma dhe iu vërsul ushtarit. Ia morën pushkën dhe ia lidhën duart.

Të tre ushtarët e tjerë, ndërsa turma merrej me vetullbardhin, iu vërsulën Kelmend Gajrisë. Një breshër goditjesh në tamtha tropëlluan njëheri. Atij i ra pushka prej dore. Ra së pari në gjunjë, pastaj, duke u dridhur, kaluar u gjet midis baltës.

Një vesë shi, e cila vinte nga kalaja, e pushtoi tërë qytetin.

Dy gjethe të verdha u drodhën e u drodhën në hapësirë, pastaj, si të pikëlluar, ranë mbi ballin e Kelmend Gajrisë. Edhe ai ishte i verdhë si këto dy gjethe. Ato dy këmbët e tij, si dy harbi të holla, të hedhura njëra mbi tjetrën, të mështjella gjer më gjunjë me rrokëzina të zeza, tanimë ishin shtangur. I mbulonte vetëm zhguni dhe lluca, mbi të cilat hallka-hallka përdridhej një skrrajë shiu. Kryet i kishte mbetur mbi një

gur të kalldrëmit, në të cilin një cirkël e hollë gjaku akoma pikonte pika-pika. Ai vërtet kishte ndërruar jetë, por sytë i kishin mbetur të hapur, të kthyer drejt Sharit. Mjekra ishte përlyer edhe me llucë dhe me gjak, rrinte ajo e shtrirë përdhe në dheun e ftohtë të vjeshtës. Vetëm një pikë shiu që binte me ritëm të mbytur nga degët e akacies, ia lante sadopak ata qerpikë rudë, të djegur në majë, bojë kripe. Në fytyrën e tij të qetë të kthyer përgjysmë nga qielli dhe Shari kishte rënë ajo hija e qetë e vdekjes. Lëvizte vetëm uji që i mblidhej në gropëzat e syve të mavijosur. Vetëm një bigë e mustaqeve, si e shkukur rrzëzë hundës, ia mbulonte shiritat pa jetë të buzëve, nëpër të cilat akoma rrëke-rrëke shkonte gjaku. Mbi dorën e tij eshtake, përplot lytha nga puna në rrasnajë, gjarpër-gjarpër, damarë më damarë shkonte uji i llucës.

Tërë kufoma e tij të dukej se bëhej gati t'i mblidhte ujërat në bazhderanë për t'ia ndrequr kroin të birit.

— Rahmet pastë! — foli një fshatar dhe ia lau mjekrën prej llucës.

— E mbytën me tradhti, pas shpine, ai vetullbardi! — tha tjetri dhe ia vuri nën krye martinën. — Shihni tash si i qesh nuri kur e ka pushkën pranë! — qiti e tha i njëjti.

— S'ka vdekje më të nderhme se kur vdes për të drejtën tënde! — shtoi një tjetër fshatar.

— Mbyllja sytë! — urdhëroi një tjetër dhe s'priti t'ia mbyllte kush, po vetë ma së pari ia puthi, mandej plogët-plogët ia ngjiti kapakët njëri më tjetrin.

Një tjetër, nën akacie, ia ndehu shallin e madh, të larmë, dhe e shtriu gjerë e gjatë. Një fshatar i hodhi gunën. Tani i dukeshin vetëm gishtërinjtë e dalë nga opingat e grisura dhe balli i qetë me hijen e vdekjes.

— Nga e patëm? — pyeti një fshatar.

— Prej anës së Sharit, — u përgjigj tjetri.

— Rrasjan. mor rrasjan! — shkoqiti një i njohur, i cili e qante mbi krye.

Pas një copë here turma u stepit.

— Zgjidhni ushtarët. kaçakë të Sharit! — urdhëroi Xheladin beu dhe qëndroi gatitu.

— Vrasës, katil! — ushtoi turma.

— Si duket edhe ju ju ka marrë malli për një kaci truall! — foli me ton madhështor Xheladin beu dhe u nis në drejtim të kufomës. — Shehit, a, ha-ha, — qeshi ai me atë gojën vesh më vesh. Ngriti këmbën rëndë-rëndë dhe me majë të këpucës, mu aty te gropëzat e syrit, ia hoqi një çikëz gunën, sa për t'ia parë kufomën. — Sa bukur i qeshka fytyra! Trim mbi trima paska qenë ai Kelmend Gajria! — tha dhe pastaj çipin e gunës ia ktheu mbi krye me majën e këpucës tjetër. — Ti në varr e bija jote në shtratin tim! — shtoi sa për vete dhe një gaz ia mori fytyrën tinëz-tinëz.

— Ta varrosim sonte në Rrasë! — tha një fshatar.

— Jo, jo! — ndërhyri Xheladin beu.

— Edhe i vdekuri i kërkon të vetët! — foli një fshatar tjetër.

— Në Rrasë nuk ka as hoxhë, as xhami. Xhe-nazja duhet të falet, mandej të hyjë në dhe, — shtoi ai dhe përsëri ia çeli fytyrën me majë të këpucës.

— Pse e shkel kufomën, çifut! — iu ngërmua Hasani, i cili, pasi u betua tek uji i daravitur, u kthye pas kufomës së Kelmend Gajrisë.

— Ma do qejfi! — foli me teh të ironisë Xheladin beu dhe mbështolli pashin e krahut pas brezit për ta nxjerrë beshlijen.

Fshatarit nuk iu durua. Ngriti duart si shqiponja fletët dhe iu vërsul Xheladin beut. Me të dy duart e shtrëngoi për fyti, sa atë këmbët e lëshuan. E hoqi zhag gjysmë të vdekur dhe gjysmë të gjallë e ashtu të alivanosur e hodhi në një hendek ku mblidheshin ujërat, që vinin prej kodrave të Sharit.

Më vonë, kur e nxorën ushtarët, ai kullonte hem ujë, hem gjak. I përpëliti sytë dhe pyeti me gjysmë zëri:

— Ku është rrasjani t'ia djeg zorrët? — dhe vësh-trimin e hodhi drejt Sharit, ku dukej gjysma e Rrasës.

Me urdhrin e Xheladin beut pas pak kohe arriti mulla Jusufi. Mori abdes dhe i doli mbi krye kufomës së Kelmend Gajrisë.

— Ej xhematët e Imeti Muhametit, zoti i madh ishalla ia fal gjynaqet, se fort zullumqar e tregon nuri. I madh paska qenë në hajni dhe paudhësi. Si duket as mendja, as goja s'ia paskan përmendur imanin: pesë shartet e islamisë dhe gjashtë shartet e turqërisë. Si duket ka prishur megja dhe ka thyer zemra, ka zaptuar kullota dhe nuk i është bindur myhyrit të do-vletit. Zor, or xhemat, e ka natën e varrit, por ishalla lutja ime do t'i bëjë pakëz dritë!

Pas një copë here, kur mulla Jusufi e kreu të vetën, vigu u gjet në duart e rrasjanëve, që erdhën për ta marrë kufomën. Katër palë duarsh rrokën vigun dhe u krodhën në shtratin e mjegullës së Sharit.

— Oj Gjatë, Gjatooo! — thirri Arifja të bijën në krye të dy muajve dhe se ç'e lidhi atë vështrim nyje për kullën e lartë të shkularakëve. — Dil, moj, me atë yllin e dritës! — vazhdoi dhe iu mor fryma tek mullari i lëmës. Ajo kullë, fund e krye prej guri, iu bë se ishte murana e varrit të saj. — Oj dielli i nënës, i Sharit, qitma atë sy! — foli tani për vete e djegur nga malli për të bijën.

Gjatës një palë ethe aty për aty ia pushtuan tërë trupin. Ky zë i dashur, që sillte aq kujtime, i ra gjer në fund të zemrës. Edhe ajo bashkë me Uratën kishte ngelur qyqe mes katër currash në kullën me katër frëngji. Bora i zuri shtigjet e malësorët tek-tuk filluan të vdisnin nga uria. Gurnik Bungu në krye të dy muajve ngjeshi janxhikun për brezi dhe shkoj të folej rrogëtar. Mbrëmje për mbrëmje lidheshin krye për krye me Uratën dhe qanin Eng Humballaqin.

Nganjëherë, kur Urata e dridhte klithmën për Gurnik Bungun, ajo vajtonte Lekën dhe Kelmend Gajrinë. Vetëm Eng Humballaqin me dy zëra e me një vaj e qanin së bashku, atëherë kuja merrte malin e flaka zemrën...

Ajo akoma s'e merrte veten nga habia e rastit dhe tronditja pse në këtë kulm dimri pa të ëmën. Ajo sërish i bëri zë:

— Qitma atë vetull prej korbi, oj bijë! — dhe boh-
çja me një bukë çerepi i ra përdhe.

Gjata u bë erë. Me lot e afsh, por pa qenë e aftë të nxirrte zë nga ngashërimet, iu derdh s'ëmës në kraharor. Ndjeu se, kur u puq kraharori i saj me këtë njeri të dashur, fryma iu këput në grykë.

— Nëëënë, nëëënoke! — këlthiti e trishtuar dhe vala e lotëve ia zu gojën.

Sa fort që kishte ndryshuar kjo plakë e vetmuar në kullën e Rrasës vetëm për dy muaj! Ishte terur e tharë si një dru i shituar. I kishin mbetur vetëm dritat e syrit të gjalla, të plota për ta vështruar të bijën. Ia lau fytyrën me lot dhe me sy e duar për qiell këndoi atë dua drejtuar perëndisë për t'i ruajtur të gjallë robtë e shtëpisë. Ashtu e vrarë në shpirt, si pa jetë, u ul buzë vatrës. Shikonte ravën e tymit dhe pikëllimin e së bijës. Të dy i nxirrnin lot nga sytë. Diçka e hante veten për jetën pa fat të së bijës. Atë, vërtet e nxori në bukën e vet, e martoi, por kjo martesë tani nuk e ngrohte. E martoi të zezën përngut pa ia bërë gati pajën e nusërisë, pa ia bërë adetet e dasmës. Për dy muaj iu kall zemra, u dogj. E martoi një çikë si me inat për shkak të fjalëve të botës. Pas vdekjes së Kelmend Gajrisë mbetën vetëm, pa krah burri. Një ditë, kur vuri re se mielli ishte duke u sosur në magje dhe se koshat e drithit kishin ngelur tinqingall, vendosi t'ia jepte të bijën atij, që do t'ia kërkonte i pari, vetëm e vetëm të mos e shihte duke vdekur për bukë. Prej asaj dite kur ajo vuri këmbën në yzengji, grave të Rrasës iu mbyll goja.

Ajo i vuri punët në krerë dhe iu qas s'ëmës.

— Robtë duan bukë e gjaku gjak! — shtoi dhe vështrimin ua drejtoi rrobave të leshta të Gurnik Bungut të ngrira në faqe të murit.

Arifja vetëm përgjysmë kuptoi mendimin e së bijës. Diçka s'e la të qetë.

— Ç'gjak, bijë? — pyeti pa ia shkepur vështrimin nga qepallat e lëshuara.

— Që natën e parë, në kthinë, ma dha besën se do t'ia merrte gjakun babait. Prej asaj nate s'e zuri vendi vend. Ngjeshi janxhikun, vari martinën dhe ia mbathi malit qyqe vetëm nëpër borë e stuhi. Prej asaj dite asnjë haber.

Arifja vetëm fshiu sumbullat e lotëve në atë fytyrë të vyshkur, të tharë — të bërë grihë. Disi i erdhi zemra, iu duk se akoma ajo gjina e Gajriasve përtej gurit të asaj mëhalle nuk ishte fikur. I brofi shpirti, i erdhi t'ia merrte këngës, që e këndonte dikur vetë Kelmend Gajria kur ishte i ri për martinën që i dilte zot robit. Këtë ndjenjë ia shoi ajo njollë e pikëllimit të së bijës. Përsëri plagë! Vetmia e kishte sosur e pirë për pak kohë. Buzë vatrës së Gajriasve qante me radhë duke filluar prej Lekës e gjer tek Gjata. Flinte me hajmalinë e Lekës nën krye, me rrobat e Kelmend Gajrisë mbulohej, me sherveten e Gjatës lidhte kryet e vet. Atë ditë kur e përcolli nga shtëpia Gjatën, i mbylli me leckat të gjitha dritaret. Mungesa e së bijës i çeli plagë të reja, sidomos prej natës së dytë, pas nusërisë së saj kur iu shtir në ëndërr Kelmend Gajria. Kishte një plagë në ballë. Mu si i gjallë hyri brenda me një gur varri në shpinë.

Një natë para se të nisej tek e bija, sërish iu shtir në ëndërr Kelmend Gajria. Erdhi rreth gardhit. U ul në fund të shkallëve ku ndeu kufomën e të birit dhe pështyu kullën dhe tytën e martinës.

Tani, kur Gjata i tha s'ëmës se gjakun babait do t'ia merrte fati i saj, i erdhi zemra në vend.

— Jo, or Kelmend Gajria, mos pështyj kullë e martinë, se gjaku yt do të lahet me gjakun e gjakësit! — i shtriu duart në flakë dhe sikur i erdhi t'i uronte

krushqit për besën e dhënë dhe gishtin e pushkës. —
Ku t'u poq fati, bijë, të plastë edhe trolli! — foli gjys-
më për vete gjysmë për Gjatën.

Kur mori të shkante për në Rrasë nëpër stuhi e
borë, iu kthye kullës me katër frëngji dhe katër curra
e uroi: — O miq, u bëfshi det e Shari u zbardhoftë
prej kapuçëve si prej bore!

II

1.

— Oho, ku s'mbillesh, korresh, or kacak! Ç'veri të solli në hanin tim? — iu drejtua Xheladin beu Gurnik Bungut, kur i ra në sy në krye të bujtores së hanit. I drodhi leshrat e hundës, si t'i përkëdhelte mendimet, mandej akoma i paçliruar habie, bëri në drejtim të tij. I kishte lënë përshtypje të thellë ky malësor sharjan në pazarin e rrogëtarëve për mendjen e hollë dhe fjalët e paka. Kishte vërejtur tek ai jo vetëm madhështinë e pacenuar të dinjitetit, por edhe një sërë cilësish fisnike. E takoi atë me çifteli në dorë buzë pazarit bashkë me një aga të Tetovës, të cilit i duhej një çekan për punët e çifligut. Një kohë të gjatë bënë pazarllëk për një vit, por ai që kishte dalë të shitej, nuk lëshoi pe. Megjithëse ishin orvatur t'ia vrisnin sed-

rën, ai u kishte krijuar një ndjenjë të çuditshme për respekt. Tani, të njëjtin, me një gunë krahëve, tirq e lurkë, me një çevre rreth qafës dhe këmishën e larë, e hasi në hanin e vet. Kur hyri në han, e hasi me çifteli në dorë, këndonte një këngë për një rrogëtar, që, kur ishte kthyer në shtëpi, mu para fshatit e paskësh marrë rrënimi. Nuk i foli gjersa e kreu këngën. Dy ndjenja formoi për këtë rapsod: atë se mund të ishte i prapë e kryeneç dhe atë tjetrën se s'ishte çudi të ishte i këmbës e i dorës, i ndershëm dhe i ndjeshëm. Gati një vit kishte vendosur të merrte një hyzmeqar, një cekan për t'ia ruajtur dy kuajt e pajtonit dhe për t'ia punuar mallin buzë Vardarit, pasi atë që kishte, e kishte lënë këmbë e dorë. Takimi i sërishëm pas pazarit me malësorin këngëtar disi ia zgjoi dhe ia forcoi edhe më shumë këtë vendim. Mezi priti që ai t'i jepte fund këngës:

— Ti përzo, more firaun, si duket e paske këmbën thundër e mendjen flutur! Ç'ia paske krisur për shtatë palë qejfe! — I foli kështu me qëllim, i bindur se ai s'do t'i mbetej borxh.

Gurnik Bungu ia bleu mendjen Xheladin beut, prandaj i vuri kapak:

— Po ti, lum beu, skifter në pazar e hut në han, po shkon pas erës sime si kula pas erës së lepurit! — bëri shaka ai.

Një i panjohur në këndin e bujtinës, këmbështrirë, morritej me lezet. Pasi zinte morrat në shtrat, bënte një çikë shaka me ta, mandej i hidhte në zjarr.

— Haramxhinj, keni ardhur të vidhni arën time! — thoshte ai e të tjerët vazhdonin të qeshnin.

Kjo e nervozoi Xheladin beun, sepse iu duk sikur luante me ndjenjat e shpirtit të tij. Po edhe atëherë, të panjohurin, Kepan Limanin, e mori një gaz i lehtë. Beu se ç'u bë flakë.

— A ndjeve ti, karafil morrash, këput kryet sa më parë, se..., — foli beu i nxehur.

Kepan Limani zuri edhe një marr dhe iu drejtua beut:

— Këtë zullumqar, pa din e iman, kërkoj ta dënosh, bej, me vdekje, se hajn e ka krijuar zoti.

— Thyej qafën, kodosh! Të vjen era thark derrash! — tha beu dhe për fyti e nxori jashtë. — Nga të patëm? — pyeti pastaj beu pak i qetësuar Gurnik Bungun.

— Hej, nga Shkëmbniku i Sharit, — iu përgjigj si prej pushke.

Xheladin beu preu hapin. Erdhi rreth e qark disa herë, ndezi llullën, shpërthekoi së pari qyrkun, mandej xhamadanin dhe disi ndjeu se i shkoi nëpër trup një zjarr i çuditshëm. Vrau sa vrau mendjen për këtë fshat, që e ruante si një plagë plumbi në palcë, mandej, si të zbulonte një thesar, shtoi:

— Aha, e di, e di! Vërtet këmba aty nuk më ka shkelur, por kam ndier një mesele. Priti ta pyeste Gurnik Bingu për këtë «mesele», por, kur ai heshti, Xheladin beu bëri edhe disa harqe në bujtinë, mandej iu drejtua me një ton të dyshimtë: — Më ka rënë në vesh se fshati është i përzier me shkularakë? — dhe vështrimin pingul e mbërtheu në gropëzat e syve të Gurnik Bungut. U ul karshi tij dhe vazhdoi t'ia gërryente zemrën: — Po thonë se në njëfarë vakti paskan çatisur do kosovarë. S'e di si qëndron puna! A janë shkrirë apo jo në sharjanë? — Këtë të fundit e tha me kërshtëri të ndezur. Gurnik Bingu, si për tallje iu përgjigj se këngët e tytave akoma s'i kishin harruar.

— Po kullat, a i ndreqin me frëngji? — ndërhyri ai.

— Kulla pa frëngji, or bej, si hajati në çarshi, — shtoi Gurnik Bingu.

— Kepat e kullave për pusi, e frëngjitë për flakëri, a? — foli beu dhe nga inati tymin s'e nxori as nga goja, as nga hundët, po e hoqi nëpër mushkëri.

Gurnik Bingu u ul në krahun e kundërt të tymit.

«Edhe ti, ma thotë mendja, je një prej atyre, që nuk u dridhet kërthiza? — tha Xheladin beu dhe, duke e përtypur çibukun, e nxori në anën tjetër të gojës.

— Ne këngën kemi trashëguar të na e ruajë shpirtin, pushkën t'i dalim zot gjinisë. Askënd s'e prekim

kur s'na prek, por, kur na e thyen zemrën, ne ia thyejmë kryet. Jeta na ka mësuar me njëzën dorë të hamë e me tjetrën të mbrohem. Mos pandeh, beg, se kam dalë ta shes shpirtin. Jo! — foli Gurnik Bungu si në këngë.

— Shpirti nuk i shitet vetëm dreqit! — arsyetoi beu shitjen e rrogëtarëve në pazar.

Gurnik Bungu luajti vendit i catur nga ajo ndjenjë e brendshme që nisi t'i punonte si plagë. Mendja i shkoi në kullën mes katër currash.

— Kam lënë dy rob pa bukë në kullë, lum beu, e zemra më qan! — foli duke u endur me atë hapin e rëndë përplot brenga.

Këta dy rob të shtëpisë beut i mbetën pikë. Shkundi llullën në kurriz të mangallit, por kërshëria i mbeti mu në zemër. «Çudi! Kërkon të shitet, hem i rrit brirët, çudi!» — mendoi. Disi nuk iu durua pa ia prerë trup:

— Secili zotëri kërkon krahe e shpirt. Kështu ka qenë dhe do të jetë. Asnjë zotërie s'i kanë dalë mendtë të marrë hyzmeqar me një kalë inat. Ke nisur të shitesh me çiftelinë në krahe, a? Jo, jo! — vrau dhëmbët beu për t'ia vrarë bindjen. Përpushi prushin dhe pas një heshtjeje iu drejtua sërish: — Kam një vend për rrogëtar — këmbët si re e kryet përdhe. A e di çfarë rrogëtari: në saraj pa fjalë, në punë si at me shalë, — foli beu me tonin e rëndë, duke hedhur vështrimin andej nga ahuri ku ruante dy kuajt e pajtonit. — Si po ma pret rradakja, qenke një kandar pa karar, po nejtse... — Këtë të fundit e tha sikur të gjitha gjer tani ia falte, vetëm të bëhej rrogëtar i tij. Gurnik Bungu s'e priti një sjellje të këtille të beut, prandaj u gjet fare i papërgatitur për t'i dhënë përgjigje. Kishte vendosur ai këmbë e krahe të shesë, e shpirtin ta ruajë vetëm e vetëm t'ia merrte gjakun Kelmend Gajrisë duke ia hedhur në erë trutë ushtarit me vetull të bardhë. Aty i punonte edhe zemra, edhe mendja. Kishte dalë të shitej në sheshin e rrogëtarëve për bukë dhe gjak. Prandaj iu drejtua beut: — Dola nga kulla si veriu nga Shari që kraheun ta shes e shpirtin ta ruaj për

ditë më të zeza! — foli rëndë dhe mori ta thekte në tagar copën e misërnikës.

Beut se ç'i shkrepri ta njihte më hollë jetën e anamalasit. Kishte ndër mend të merrte vesh për atë shkularak kosovar, që e kishte lidhur fatin me Gjatën. Ish-te rrekur disa ditë të gjente një sharjan besnik e të pushkës. Kishte vendosur t'ia falte një copë arë buzë Vardarit, vetëm e vetëm t'ia lante tagrin shkularakut, që ishte martuar me Gjatën. Takimi me Gurnik Bungun, me këtë malësor shpatullgjerë, fjalëpak e trim i erdhi gati-gati i porositur. Iu duk Xheladin beut se ky djalosh qante për një punë të këfillë. Ndjeu një lehtësim dhe iu duk se gjysma e punës u krye. Beshlijes i dha para, kurse fishekët një nga një i krodhi në këllëf. Për ta vërtetuar edhe një herë prejardhjen e tij, ia shtroi të njëjtën pyetje që ia bëri një çikë më parë.

— Po, po, shkëmbnikas! — u përgjigj Gurnik Bungu.

— Ndofta nga zia e bukës ke dalë të folesh, a?

— vazhdoi Xheladin beu për t'ia blerë mendjen.

— Po, bej. Në atë djerrinë të Sharit dy muaj ka rënë drapri i mortjes nga uria dhe tifoja! — sqaroi ai.

— Sa rob ruan? — pyeti beu edhe një herë.

— Motrën dhe gruan! — shtoi Gurnik Bungu.

Terri u bë katran e bora iu dha me tërplotë. Beu me dyshim iu drejtua sarajit.

Pas një copëhere sërish arriti Kepan Limani. Shau beun dhe i shtroi cuklat përreth vatrës. Aty për aty e zuri gjumi dhe ia nisi të llomotiste jerm. Gërhitë sa gërhitë, shau sa shau, u grind sa u grind, mandej trish-timthi i doli gjumi. Shikoi anekënd dhe iu drejtua Gurnik Bungut:

— Ma merr mendja se je pika e burrit. Syri prej kurrkujt të mos të bëjë bef. A e sheh ti, lum baca, këtë kocin e thatë të Kepan Limanit? Në katër kalema është rrahur në vaj e uthull dhe askujt s'i ka vajtur për dore ta prekë as me gishtin e vogël. Bota më merr për hajn, por unë askujt s'ia var duqet. Nëse kam morra, a'ia thithin gjakun tim e jo të beut, — dërdëlliti

sa dërdëlliti për punën e marrave të vet, mandej së-
rish, ashtu të mbështetur për muri, e mori gjumi. Nuk
harroi përsëri të fliste jerm, të shante dhe të kanosej.
Nga mesi i natës, duke u rrokullisur nëpër bujtinë, u
gjet si fshesa pas derës së hanit.

2.

Qëndronte i trushullepsur — një çikë mahmur e një
çikë i vrarë, duke i kërcëllitur njëherit hem dhëmbët,
hem gishtërinjtë. Tani i dukej se e hante kjo dhomë
e sarajit të bardhë, trashëguar me të gjitha të mirat.
Dikur aty vlonte gazi. Tani kulla qëndronte në mes të
qytetit vetëm me dy veta, atë, Xheladin beun dhe mu-
lla Jusufin. Të tri motrat i vdiqën për tre vjet, i vdiq
babai, e shoqja; bija e vetme, Belgizi, u martua. Tërë
ky saraj me shtatë dhoma dhe katër korridore tani
qëndronte si një përmendore e lashtë e një jete që
kishte kaluar me fërfëllëzë. Drita kishte dalë e bardhë
e rrezet e saj hynin lehtë-lehtë në dhomë duke u për-
zier me reflekset bojë ari të mangallit, sixhadenë cep
më cep të dhomës me ornamentikë Orienti dhe me fo-
tografinë e madhe të Gjylistanes, që e kishte vënë
beu mbi krye. Vetëm atë natë, për çudi, nuk shkoi
ta vazhdonte bixhozin tek bliri i çarshisë së vjetër,
ku prore e pritnin shokët e radhës së vet. Nga mesi i
natës pa një ëndërr të trishtuar. Brofi në këmbë, e
ndezi llambën midis dhomës dhe syhapur qëndroi gjer-
sa doli drita. Ku nuk i vajti mendja! Mendimet e
shpinin nga e keqja. I dukej se kishte lindur me
dhembjet dhe britmat e nënës dhe po i shkonte jeta
me britmat e shpirtit dhe me dhembjet e zemrës. Disa
herë u shikua në pasqyrë, disa herë iu drejtua Gjyli-

stances, disa herë ndezi dhe shoi llullën e duhanit. I dukej se muret e kullës rrinin si të paprekura, po zemra e tij shembej, jeta e tij sosej, çahet si një truall më dysh, mandej rrëshqiste, rrëshqiste. Tërë një pagur me raki rrushi e piu pas mesnatës, por megjithatë s'ishte i dehur. Tri herë lexoi letrën e fundit të Gjylistanes, tri herë e përqafoi dhe e pështyu. Edhe ajo ishte shkepur për jetën e jetës nga shpirti i tij. E la mu atëherë kur i nevojitej më shumë, kur ishte në gjendje t'ia falte tërë pasurinë, tërë jetën. Jeta vërtet kishte vajtur si një lumë pa brigje, po plagët qëndronin aty në kullë, në zemër. Babai e mallkoi kur vdiq, e shoqja s'deshi t'ia shihte sytë, kur ishte në shtratin e vdekjes, tri motrat s'e pranuan në shtëpi tërë jetën e jetës, pasi nisi të shkonte me Gjylistanen! Gjata ia pështyu fytyrën, Belgizi ruante gati tërë pasurinë e gjyshit të vet, sepse ai, kur vdiq, asaj ia fali. Pajtoni i babait tanimë ishte vjetëruar, hani kishte mbetur gati-gati pa zot. Beun jeta e kishte thinjur e plagët e kishin vrrarë. Ç'ishte kjo natë kaq e zezë, plot ethe trishtimi, plot qetësi varri? Ku qëndronin caqet e jetës së tij? Kelmend Gajrinë vërtet e vrau me mjeshtëri, po kush mund t'ia skllavëronte zemrën së bijës? Ajo më parë bëhej copë e çikë, duke u hedhur nga shkëmbi, se të bëhej nusja e tij e të jetonte në shtrat me të. Drita me feksimin e botës vinte e bardhë, por zemra e beut lëngonte nga plagët. Prej të gjithave, ai malli i Gjatës ishte më i fortë. I dukej se i vinte si një plumb së largu, si një plumb që e mbyt, po që s'shihet. Brodhi sa brodhi fill vetëm nëpër dhomë, mandej, kur në një çast iu duk se vetmia është gjysmëvdekje, u trishtua, u drodh, ndezi edhe llambën tjetër edhe pse kishte dalë drita. Në të njëjtën dhomë, mbi këtë si-xhade kishin vdekur të parët e tij. A thua i kishte ardhur radha edhe Xheladin beut? Këtë ia trazoi ëndrra e asaj nate. Era që depërtonte nëpër të çarat e derës fërfëlliu lehtë-lehtë si të ktheheshin shpirtrat e të gjithë atyre që kishin jetuar dhe vdekur në këtë kullë. Në një çast s'iu durua. Dëgjoi një varg mohimesh: «Jo,

jo, jo!» S'e kuptoi as vetë me kë e pati, kujt i foli dhe pse reagoi. U trishtua edhe prej zërit të vet si prej ëndrrës. Ngriu. Bora flokë-flokë përplasej në dritare. Jashtë ishte dimër e shpirti i tij digjej, digjej. Të mos kishte hyrë mulla Jusufi, pasi fali namazin në dhomë, ai do të pëlciste si një kokërr mel. Trupi i tij i pakë, me një xhybe bojë fiku të papjekur, iu duke si një engjëll që ka ardhur ta shpëtojë nga vuajtjet e ferrit. Gati nuk iu derdh në kraharor nga gëzimi i pranisë së tij.

— Bej! — e çeli kuvendimin ai me një ton rrëfimitar dhe hoqi trespiket nga xhepi i xhybes. — Ai kapuçbardhi me çifteli, që ka ardhur të folet rrogëtar në sheher, a e di, ai me shpatulla të gjera sa një faqe muri, është, është..., — dhe mbushi hundët me burnot.

— Ç'është? — ndërhyri Xheladin beu duke e lidhur ëndrën me atë njeri dhe me rrëfimin enigmatik të hoxhës. — Fol, se plasa! — iu drejtua hoxhës dhe u shndërrua i tëri në sy e vesh.

— Bej, ai kapuçbardhi, me çifteli, që ka ardhur të folet rrogëtar në sheher, a e di, ai me shpatulla të gjera sa një faqe muri, është... është..., — përsëriti hoxha. Kur hetoi sytë e beut përplot gjak nga pagjumësia dhe travajet, u tremb edhe prej tij, edhe prej cekanit dhe iu mor fryma. Piu një gërçe ujë dhe para beut të trishtuar vazhdoi duke e nisur rrëfimin edhe një herë prej fjalës së parë. — Është, është dhëndri i Kelmend Gajrisë, burri i asaj bareshës me sy si filxhan, që gjithmonë na e kthente shpinën! — tha dhe shtangu sikur t'i kishte rënë pika. Shtangu edhe beu. Prapë qetësia filloi t'i hante të dy burrat siç e ha uji dheun. Kurrë s'e kishte pritur një befasi të këtillë Xheladin beu. Një varg mendimesh i erdhën nga mendja dhe i dolën nga sytë. Së pari atë që kishte kërkuar me kohë, e kishte në dorë si paranë e kuqe. Atij mund t'ia lante tagrin edhe vetë tradhtisht dhe trupin në dhe e kryet në pleh edhe me anë të ndonjë dorasi. A s'ishte i kësaj dore ai morrashi, Kepan Limani? Vetëm t'ia ngrohje xhepin dhe asgjë. «Ta sjell kryet si mishin e

dashit». Kjo beun e gëzoi pa masë, sepse atëherë do t'ia ngrinte kurthin Gjatës. Me siguri edhe kësaj pune do t'i dilte në krye duke i paguar njerëzit për t'ia sjellë në sarajin e bardhë. Beu lidhi duart dhe ra përmbys. Së pari nga gëzimi, por sa çel e mbyll sytë, i lindën plagët e dyshimit. S'ishte rëndë kryet e cekanit, po puna e Gjatës, e rrasjanëve, e shkëmbinkasve. Nëse ata së bashku e sulmojnë dhe e bëjnë hi e pluhur!? Për ta shtënë në dorë Gjatën, duhej të shtrohej i tërë Shari. Mos ky farë kapuçbardhi ka ardhur me qëllim në hanin e tij? Nëse ka marrë vesh se ai ka pasur gisht në vrasjen e Kelmend Gajrisë, gjaku do të bëhej gjer në gjunjë. Ai vërtet do t'ia vinte hallkën, po gish-ti i kosovarëve ishte krijuar vetëm për tytë. Në fund, ashtu pa e tjerë hollë e hollë, i tha mulla Jusufit që cekani të hynte në dhomën e Xheladin beut për ta prerë pazarllëkun.

Me të hyrë në derë Gurnik Bingu, Xheladin beut iu duk se njëherit u fikën dritat e llambave dhe drita e ditës. Tym e flakë i doli nga goja e sytë. U përtyp sa u përtyp për ta marrë vetveten, mandej me një zë si të vrarë qiti e tha:

— Njëzet mexhide gjer në Shënmitër dhe një herë të shkosh në Shkëmbnik. Shpirtin e trupin ta dua në saraj si lulen në saksí, hë.

— Kam lënë dy rob majë malit qyqe vetëm. A s'është e udhës, bej, muaj për muaj t'u çoj bukë, dru e ujë? — foli me vështrimin e dredhur nga maja e Sharit, ku Shkëmbniku fshihej në mjegull e borë.

— Beu një herë flet, një herë vret! — ndërhyri për ta bindur Gurnik Bingu se s'kishte ndër mend të lëshonte pe.

Gurnik Bingu ndjeu se një dorë e ftohtë i shkoj nëpër gji. Iu kujtua besa që ia dha Gjatës dhe heshti.

Xheladin beut sikur i qeshi fytyra.

— Prej kësaj dite cekan, a? — pyeti si t'ia vinte në qafë kapllicinën e rrogëtarisë. — Pra, huqin dhe inatin në kullën tënde, krahun dhe shpirtin në sarajin tim!

Sarajin përsëri e sundoi heshtja.

1.

U hoq zhag faqes së murit dhe u ul aty ku rrinte zakonisht, në krye të dhomës. Ai cip i vetullës kreshpër-kreshpër i derdhej me hidhërim në kurriz të ballit si flaka e zemëratës së tij nëpër drithmat e kraharorit.

— Një çikë burnot! — urdhëroi të bijën, Belgizin.

Ajo përplot habi shëtiti vështrimin nëpër dhomë dhe me gjysmë zëri iu përgjigj:

— Të keqen, baba, nuk më ka qëlluar! — dhe, si ta mblidhte trupin para të atit, që të mos ia shihte kraharorin që i buronte pa masë përpara, ngjiti karficën për zylyfet.

Xheladin beut, të lodhur e të rraskapitur, i erdhi sikur edhe e bija e mohoi. Turfulloi hundët me hidhërim dhe shtoi:

— Atëherë, ç'të mirë i ka falur ai i madhi kësaj shtëpie? — Shkrofëtiu edhe një herë si një hamshor kur ia shpon turirin ferra dhe heshti, por disi s'pati fuqi ta zotëronte vetveten: — Njeriu në këtë shtëpi hyn me zemër dhe del pa shpirt, hë! — bëri fytyrën tharmë dhe nisi t'i shtypte tabanët e trashë të këmbëve, që i rrinin të mpirë, meqë kishte luajtur bixhoz në kafën e çarshisë së vjetër njëzet e katër orë pa luajtur vendit.

Belgizi, e hollë dhe e gjatë si një sorkadhe, nuk e bëri të madhe.

Beut i shkonin miza-miza këmbët e duart. Dita-ditës gremina e tij shpirtërore rritej dhe rënia ekonomike, si pa mëshirë, e merrte pas. Gjysmën e mallit të trashëguar buzë Vardarit e shiti vetëm brenda gjashtë muajsh dhe të gjitha të hollat i bëri rrush e kumbulla në bixhoz. Dy kuajve, bashkë me pajtonin gati-gati ua kishte ngrënë kulaçin. Kishin mbetur të paprekur vetëm saraji dhe hani, por ky i dyti e humbi rëndësinë, sepse përballë tij çeli një han tjetër një ardhës i panjohur nga Manastiri. E beut tonë tani më shumë se kurrë i duheshin paratë. Planet për rrëmbimin e Gjatës erdhën e t'u ngatërruan. Ato kërkonin para të thata. Nga ana tjetër akoma s'ia kishte kurdisur kurthin Gurnik Bungut. Edhe kjo kërkonte para dhe guxim. Jeta i dukej tani si një lumë që e than vera, në shtratin e të cilit mbeten vetëm kepat dhe rëra. Kur i kujtohej se ishte pasardhës i atyre bejlerëve të Pollogut, me bujën dhe namin që nuk ia nxinte dheu, bëhej të pëlciste.

Xheladin beu vazhdoi t'i shtypte tabanët dhe të shtrihej nga ato ndjenja që i merrnin flakë.

— Eh, hapu, tokë, dhe të hyjë Xheladin beu i Pollogut. Iriqi i ka ferrat jashtë, e beu i Pollogut edhe jashtë edhe brenda, eh, hapu dhë e qiell, hapu për beun e Pollogut! Edhe ti, si nëna jote, si xhinsi i nënës sate, nuk ke shpirt. — Kurrë më rëndë s'i kishte folur së bijës dhe kurrë më gjatë s'ia kishte ngulur vështrimin në tre radhët e alltënëve pesë lira të kuqe, me të

cilat ajo stoliste kraharorin. Iu duk se tërë pasuria e bejlerëve të Pollogut kishte ikur në kraharorin e saj! Po çka i kishte mbetur Xheladin beut përveç plagëve në zemër dhe kujtimeve me nga shtatë plagë? Mu tash jeta e vet iu duk si ajo lulja e qilimit të Belgizit, të cilin e kishte zbehur dielli dhe zhdukur koha. Shtrëngo ballin me të dy pëllëmbët e palara dhe e pështyu atë lule në qilim si ta pështynte kesisoj edhe lulen e tretur të jetës së vet. — Mbeta mu si trualli i dimrit, pa jetë! Natën pa zemër e ditën pa shend! Endet Xheladin bej vejani si një kep i rrokullisur pa cak, pa qëllim!

Belgizi rëndë-rëndë i ra në krah babait për t'i shprehur dhembjen që ndiente për të. Iu duk se duhej t'i betohej këtij njeriu, që dita-ditës e shitonte moti, e zinte mallkimi. Çka i dhuronte tani? Nëse atij i duhejshin të holla në këtë çast dhe, nëse ajo do t'ia falte një pjesë të thesarit të vet, Xheladin beu për një natë do ta bënte rrush e kumbulla. I kishte nisur atij t'i rrokullisej guri i jetës. Kush mund ta ndalte tash? Prej asaj dite kur u kthye nga Shari, duarzbrazët e zemërthatë, thinjat ia mbuluan kryet e balli i mbeti si një gur përplot nyje dhe plasa. Takimi me Gurnik Bungun dita-ditës thua se ia helmonte gjakun. E urrente atë dhe gjithnjë mendonte se si do ta shtronte Sharin, për t'i marrë kullotat dhe për ta grabitur Gjatën. Prandaj, edhe tash kur ndizej dhe dridhej para së bijës, mendte i flinin tek trupi i Gjatës dhe kryet e Gurnik Bungut me një lule gjaku në ballë. Marramendthi me mendjen në plane dhe zemrën tek Gjata, u çua të dilte.

— Ku, baba? — iu vardis Belgizi. — Mos ma thyej zemrën! — foli me një zë të ëmbël.

Ai u përgjigj vetëm kur u gjet majë shkallëve:

— I është rritur mendja një harbuti. Pa turp qet e më thotë: «Luaj me ty, or bej, bixhoz, nëse i nxjerr në masë dhjetë të kuqe përnjëherë». S'kam punë me fukarenj. Kopuk, kopuk! M'i ka bërë ata dy sy si të

urithit. Më shet çallmë një njeri për të fshirë hundët, hë!

— Mos t'i ka mbledhur paratë ai nafakëpreri? — pyeti e pikëlluar Belgizi.

Xheladin beu hoqi më gjysmë të shkallëve dhe iu kthye së bijës:

— Unë qes pesë, ai, për të ma prerë zarin, qet dhjetë. Mandej, luaje derën. — Kur e kreu këtë mendim, ballë borës, që vinte nga Shari, iu ftek një e kaluar. Nguli sytë dhe pas një fryme iu drejtua së bijës: — Atëherë, duke çelur jargavani, buzë qyshkut, a e di? Ti u ktheve nga pusi me gjygymin ndër duar, babai im, dritë pastë, tërë gaz e shend, t'u qas dhe të fali një gjësend të shtrenjtë. Ti e more, e përqafove plakun dhe u bëre erë. Ish, si duket, natë e shëngjergjit. Sarajin tonë rreth e qark harbutët e kishin stolitur me lule dhe degë shelgu, që t'i ecte fati.

Belgizi kafshoi gishtin si ta mblidhte tërë mendjen në majë të tij.

— Mendon, ndofta, për çarkun e dhëmbëve prej dukati? — pyeti ajo.

— Oho, të pastë babai! Kanë qenë, si duket, dhëmbët e një oficeri të ushtrisë së Junanit! — foli ai duke i qeshur fytyra.

— Jo, jo! Ishte ajo një nofull e sipërme me katërmëdhjetë dhëmbë prej dukati. Babait ia kishin sjellë peng dy jëvgjit, të cilët, pasi u shpërblyen mirë, ia nxorën dhëmbët një harbuti të padëgjueshëm, dhe trupin ia hodhën në fund të humnerës së kalasë, në fund të zandanit, — tha Belgizi si i kishte rrëfyer gjyshi i vet, i cili natën e shëngjergjit, duke ia ledhatuar gërshetat, ia besoi këtë ngjarje. Edhe Xheladin beuf i ra ndër mend kjo si nëpër tym. Tani, për fat të keq, s'e linte rakia ta kujtonte këtë ngjarje. «Si duket, pas-ka qenë një harbut me një mustaqe vesh më vesh!» — bloi nëpër mend Xheladin beu dhe me një zë gati qesharak i kërkoi së bijës vetëm dy dhëmballë.

Ajo rrahu një çikë mendjen, mandej nxori nga

fundi i arkës atë çark dhëmbësh. Qe, katër mungojnë, më janë dashur mua për unaza.

— Atëherë dy për babanë e tetë për të bijën! — ndërhyri Xheladin beu. — A e di, borxh t'i kam. Dy dhëmbë të kam marrë, dy dhëmbë do të t'i kthej, vetëm atë kopukun ta vë në gjunjë! — Kur mori t'i ndante dhëmbët, tha: — Sa të fortë i paska pasur dhëmbët, qeni! Po krahët, kushedi!

2.

Çaush efendia, dhëndër i vetëm i Xheladin beut, me emrin e lindjes Eroll, hoqi majën e lapsit të kuq nëpër hartën topografike të Sharit. Majën e tij e përqëndroi në një vend shkëmbor pas shpinës së maleve. I vrrarë mërzie hodhi anash edhe kapelen ushtarake dhe vështroi me bishë të syrit Xheladin beun, i cili i rrinte mbi krye edhe pse s'merrte erë nga kjo punë.

— Mendja ma merr së komitet janë një grup i vogël, gjysmëmilitar, të armatosur më shumë me dhelperi sesa moral ushtarak! — tha duke nxjerrë tymin e duhanit.

— Ata mund të sulmojnë e të mbrohen me dhelperinë e traditës, por... — Ai shëtiti mendjen një çikë nëpër dokumentin tridhjetëtre, Gjatën, luftën që mund të kriste midis sharjanëve dhe ushtrisë së Çaush efendisë dhe shtoi: — Të gjitha përleshjet e drejtpërdrejta me njësitë tona, qofshin ato të artillerisë malore apo të këmbëtorisë speciale për luftë guerile, kanë pësuar disfatë të turpshme! — E tha këtë për ta nxitur dhëndrin e vet t'i sulmonte shtatë copë katunde buzë lumit

Shkumbi dhe, mbasi Shkëmbnikun ta bënte hi e pluhur, atij t'i shkonte për dore ta rrëmbente Gjatën.

Çaush efendia, që tre muajt e fundit përgatiste planin përfundimtar të shfarosjes së komitëve me urdhrin e eprorëve të vet, dëgjoji me kujdes vërejtjen e Xheladin beut, por ajo nuk iu duk se mund t'i ndihmonte gjë. Janë të vetëdijsëm se sivjet, në pranverë, me emrin e zotit përpara, do t'u marrë koka erë. Nga statistikat ushtarake, hartuar këto ditë prej ekspertëve ushtarakë për luftë guerile, shihet se humbjet e armikut janë shumëfish më të mëdha, mbasi shpesh janë lëshuar edhe në përlëshje frontale. Kohëve të fundit, qyshse kanë shpërthyer kryengritjet në Kosovë dhe në Maqedoni, besa, kanë filluar t'i befasojnë njësitë tona duke ua prerë kapërcimet natyrore. Kjo po e dobëson entuziazmin luftarak të forcave të dovetit. Kur u formua njësiti special për luftë kundër komitëve të Sharit, vërejta se asnjë ushtarak nuk u paraqiti vullnetarisht. Kjo pak a shumë dëshmon se hajnat kanë filluar ta kthejnë ujin në mullirin e vet, — foli Çaush efendia si të gjendej para eprorëve graduatë.

— Shëndoshë karamanjolla, Çaush efendi, dhëndër i dashur, dora e fortë, hyqmeti i fortë! Vetëm të dalin shenjat e para të pranverës. Harbutit, kur i zgjat dorën, ta rrëmben krahun. Në nxitjen e gjakut kundër nesh kanë dorë, i dashur, edhe do kosovarë, të cilët janë ngulitur në Shar para njëzet e gjashtë vjetësh. Ata mbajnë lidhje midis forcave rebele të kryengritjeve të Kosovës me sharjanët dhe tëhu. Jetojnë nëpër kulla dhe luftojnë nëpër frëngji. Kanë pozitë të çuditshme natyrore, për t'i bërë ballë ushtrisë sonë. Prandaj, a dëgjove, dhëndër, gjarprit duhet t'ia shtypësh kryet, që t'i ngordhë bishti. Kujt ia merrte mendja se kodo-shët një ditë «fap» e midis qytetit? A nuk flet kjo, dhëndër, se ata janë plagët tona? — tha Xheladin beu dhe, pa i dhënë fund mendimit, numëroi në njërin xhep lirat që kishte fituar asaj nate në bixhozin e kafenesë së çarshisë së vjetër.

Çaush efendia vazhdoi të hiqte vijat në hartë dhe

ta rrihte damarin e ballit. Disi s'dëshironte kush t'i fliste, sepse i rritej tensioni i nervave.

Xheladin beu kujtoi me dhembshuri ushtarin me vetulla të bardha, të cilin e gjetën kufomë para një jave, dhe foli:

— Këtu ka dorë gjakësi! — dhe nga tërbimi i ranë syzet mbi tavolinë. — Ai, si duket, ka marrë gjakun e një të afërmi. Ka qenë pika e ushtarit. Si duket, kur e ka prerë një çikë gjumi në pikë të natës dhe ia ka filluar bora me të madhe, hajni i është qasur nga shpina. Më së pari ia ka nxjerrë shpirtin duke e shtrënguar prej gryke, mandej ia ka ngulur thikën mes shpatullave. Aty për aty i ka prerë kryet dhe mu në shtyllë, ku ka qenë e ngulur koka e hajnit të Sharit, që e sollën të vrrarë ushtarët tanë, ka vënë kryet e ushtarit me vetulla të bardha. Cigaren e hajnit sharjan, që ne, për ta bërë qesharak, ia vumë në gojë, ia ka nxjerrë atij dhe ia ka vënë ushtarit tonë. Besomë, e kam dashur si dritën e syrit. Të nesërmen urdhërova t'ia ngrinin tyrben në bazhdërhanë, aty ku derdhen ujërat, dhe t'i bëjnë një krua për shpirt. Vetëm para dy muajsh u caktua në njësinë prej tetëdhjetë ushtarësh për t'i ndjekur komitët e Sharit.

Gjersa Çausht efendia edhe ashtu në kokërr të shpinës i jepte fund konceptit strategjik për shfarosjen e komitëve dhe mbjelljen e panikut në banorët e Sharit, Xheladin beut se ç'i shkrepri diçka si vetëtima.

— Pak burnot, burnot! — urdhëroi Belgizin edhe pse ajo s'kishte t'i jepte. Këtë e bëri i shtrënguar nga ajo ndjenjë që gati-gati ia zuri frymën. — Nëse në ushtarit me vetulla të bardha ka gisht dikush i afërt me Kelmend Gajrinë, të cilit ai ia hodhi kokën, atëherë, ky mund të ishte vetëm dhëndri i tij, Gurniku! — Kur e mbaroi mendimin, kërceu në këmbë dhe sërish hutimthi kërkoi burnot. Njëherë i erdhi në majë të gjuhës t'ia besonte këtë dhëndrit të vet, por disi u përmbajt, mbasi, për fat të keq, ai nuk e kishte hartuar strategjinë e rrëmbimit të Gjatës. Ndofta kjo s'i kërkonte ndonjë hartë topografike të veçantë, por në

rrëmujën e pranverës duhej të binte viktimë e bukura e Sharit.

Ora e madhe e murit ra disa herë. Ishte koha kur Xheladin beu duhej të gjendej në mesin e shokëve, që e pritnin në kafenenë e çarshisë së vjetër.

— Të presin, a! — foli me teh të ironisë Çaush efendia duke i zbardhur dhëmbët.

— Jo, jo! — tha dhe u orvat ta bindte dhëndrin: — S'i takoj unë atij rendi të njerëzve, që mendjen e mbajnë në bixhoz. Jeta e vejanit, or dhëndër, është si jeta e qenit të mohuar. Kërkon vetëm e vetëm ta shkelësh kohën! Po, ku se? Marr rrugën dhe, hajt, nga sytë këmbët! Ku me letra, ku me tavla e ku me... Edhe unë kam një faqe të jetës sime të errët, si gjithkush! — tha, por nuk u lëshua në shkoqitjen e kësaj domethënie. Nga përvoja kishte mësuar ai se, kur i lëvrinte kapaku i syrit bashkë me vetullën, do ta gjente një e zezë, prandaj zgjati qafën në pasqyrën e murit për ta vërtetuar këtë sihariq të zi. Sa e mjerë iu duk vetvetja! Ishte ajo një pjesë e jetës, për të cilën askush nuk mjerohej, as vetë ai madje s'dinte si të ankohej. Dukeshin vetëm rrudhat, vuratat mavi dhe thinjat e përdredhura të mustaqeve. Fshiu avullin e fytyrës, por hija e tij, ashtu e vrarë, ngeli e ngrirë. Mbuloi pjesët e fytyrës më jakë të qyrkut ku iu duk se më shumë kishte shkelur pleqëria dhe rënkoj, si ta nëmëtiste fatin e vet, apo të dikujt tjetër...

— Ç'pate? — ndërhyri Çaush efendia kur pa se fytyra i ishte bërë lule kungulli dhe hoqi lapsin nga buzët.

— Asgjë, asgjë. Më ka shituar fati! — u përgjigj si në vaj.

— Ndoshta u preke për shkak të fjalëve të mia? — ndërhyri me kërshtëri Çaush efendia duke e shëtitur vështrimin herë në hartë, herë në fytyrën e tij. Ai mbeti gati pa frymë. Hodhi vështrimin jashtë si ta kërkonte fundin e mendimit, mandej shtrëngoi qyrkun dhe u nis të dilte.

Këpucët e mëdha plogët-plogët ia qasi stufës së kafenesë. Do gjerba që i këputeshin nga vetullat e lëshuara, si pika lotësh, i pikonin herë mbi duar, herë në kraharorin përgjysmë të hapur. I vinte sikur i dilnin nga mishi ose sikur ishin ata lot të të parëve, që ai nuk ua kishte parë në kohën e limontisë epshore pas Gjylistanes. Kryet, qafa dhe trupi i lëkundeshin si të ishte duke dhënë shpirt. I dukej vetja, duke u lëkundur, si trupi i mulla Jusufit, kur luhatej duke kënduar me zë në qitapet e tij. Tërë faqja e jetës së tij tani i dukej e errët si një pasqyrë me shpinë të kthyer. Ndiente se në rrënjët e qerpikëve digjej ai prushi i mangallit të shtëpisë së Çausht efendisë. Brodhi vështrimin nëpër kafenenë përplot tym dhe briti:

— Hej, a ndihet, hej, një dopio për Xheladin beun e Pollogut, heeeej! — Sapo e kreu urdhrin sërish kapaku i syrit i mori një valle të çuditshme me një «fër-fëre» të pareshtur. Kjo drithmë i erdhi bashkë me qortimet e së bijës, me mallkimet... Bashkë me gjerbat e borës së shkrirë nga vetullat, që i binin në kraharor, i binin edhe fjalët e së bijës për paudhësitë e tij, për çastet e fundit të anëtarëve të shtëpisë së bejlerëve. Tani vetëm kupa e kresë nuk i luajti vendit. Çdo muskul i dukej se ishte duke iu përvëlur. Krahët e këmbët iu mpinë. Bëri të dilte jashtë, por dera që iu përplas e shtriu në dysheme. Sytë plumb të rëndë i lëshoi mbi gotën e rakisë. I dukej se llamba nuk bënte dritë dhe se kryet i digjej furrë. Piu tri dopio me radhë.

Prej këndit të kundërt të kafenesë vinte zvargërzvargë zëri i një kënge. Drejtoi vështrimin, por sytë nuk i bënë dritë. Ishte kjo një këngë e gjatë që këndonte jetën e një të dehuri të humbur. Xheladin beu bëri të çohet, t'i qasej këtij këngëtarit dhe t'i porosiste një dopio për këngën e qëlluar. U koloviti në këmbë dhe ra mbi tavolinë.

— I ka rënë pija në kokë, zavallit! — tha i dehuri që këndonte. — Ishalla ia qet shpirtin derrit të derrave, se ka ngrënë hakun e fukarenjve! — pështyu në dysHEME sikur të pështynte fytyrën e beut dhe iu qas stufës. — Të kanë zënë ethet, bej, a? — pyeti.

Xheladin beut iu duk se ia solli dopion tjetër kamrieri dhe shtriu dorën.

— Ç'kërkon? — pyeti pijaneci që tanimë e ndaloi këngën. Nuk e sheh morrash morrashin, a? Atë që i ruante ata atllarë në mallin e vet? — foli Kepan Limani.

— S'kam punë me pijanecë, a ndjeve, hajt! — foli beu duke mos e shikuar.

— Ti vërtet s'ke, po Kepan Limani ka me ty, — shtoi ai dhe e vështroi në ninëz sikur t'ia lexonte shpirtin. — Dua hakun e krahëve të mi, a ndjeve? — ngriti zërin Kepan Limani.

— Ç'hak, zagar, kopuk, pijanec! — qortoi beu hundë e buzë.

— Krye më krye një vit të bëra hyzmet. Në fund, në vend të hakut, më dhe një shkelm bythëve, si kulës, hë! — foli ai duke derdhur gjysmën e rakisë prej goje.

— Hale, qenef! — i tha beu dhe pështyu gotën që ai pinte raki. — Vërtet u fole rrogëtar tek beu i Pollogut, por në vend të punës, e mbushe me morra! — qortoi Xheladin beu Kepan Limanin dhe gjysmën e gotës, të cilën më parë ia pështyu, e shkundi gjer në fund.

— Njëherë më hëngre hakun, tani ma pive rakinë, hajt! — iu ngërmua Kepan Limani duke vështruar me pikëllim fundin e zbrazët të gotës së vet.

Xheladin beu përplasi gotën në dysHEME dhe briti kupakresë:

— Dy dopio!

IV

— Cekan! Ah, bre cekan, cekan! — thërriti Xheladin beu Gurnik Bungun në kulmin e zemëratës dhe të helmit. Këmbët sikur iu lidhën midis dy rrotave të pajtonit. As vetë s'e kuptoi nga doli ky zë dhe pse aq fort u trishtua nga ky zë që i erdhi me ndjenjën e hakmarrjes dhe të tërbimit. Hodhi edhe një hap dhe vështrimi i mbeti i ngurosur, i stepitur, i ngulur si një pykë përtej trëndafilit të bardhë. I erdhi sikur qielli i ra mbi krye. — Cekan, bre cekan! — Kësaj radhe iu tërbua zemra siç tërbohet mllafi i një bishe, por nga hutimi nuk luajti vendit. Vetën e ndjeu, sa të mjerë, aq edhe të shituar në këtë kopsht tepsi me të gjitha të mirat e zotit. Aty për aty harroi çka kërkoi prej tij, si e thirri, pse kjo thirrje i doli nga fundi i zemrës, pse doli si një flug i kallur? Në këtë valë thirrjesh, në këto çaste përplot trushullepsi dhe ethe, njohu atë femër të bukur të Sharit, atë të bijën e Kelmend Gajrisë, vetëm e vetëm për bishtin e zi të vetu-

llës. Kur bëri t'ia shihte tërë fytyrën, tërë atë yll të bukur të nurit, ajo u rrotullua nga i shoqi dhe ndërpreu atë bisedë të ngadalshme, të ëmbël siç këndonin dy kumritë në kopshtin e Xheladin beut. U hoq zhag si në këmbët e huaja dhe me gjysmë fryme u mbështet në traversat e pusit, në fundin e të cilit vuri re hijen e vet të vrrarë, të mjerë, atë fytyrë si një paçavër të shkelur nga jeta, nga robtë, nga fati...

Ndejti një copë herë, por si për çudi harroi çdo gjë që e mendoj, çka i shkoi nëpër mend, çka vendosi... Kur erdhi në vete, vërejti se dora e djathtë i kishte shkuar në bisht të beshlijes dhe ishte ngrirë si pa jetë.

Një re e largët, e zezë, që lundronte në drejtim të tij, iu shndërrua në një parandjenjë etheprurëse. Jeta iu duk në atë çast vetëm si një kujtim i largët me një plagë në ballë, që ikën me retë.

Ishte pranverë e parë e kopshti merrte ngjyrat e veta. Aty tek trëndafili përgjysmë i çelur pranë të shoqit, cekanit, trupi i hedhur i Gjatës, që kishte ardhur ta vizitojë me një sahan gurabie dhe një kulaç, e bëri tërë pjesën e jetës para takimit me Gjatën ta harronte fare. Iu duk se jeta e tij filloi tek ai bredhi, në Qafën e Gjarprit, aty ku asaj deshi ti ngulë dhëmbin në gjirin e majtë. Kujtimet iu zgjuan me stuhi, si një breshër që befasisht sulmon shpinën e malit:

— Cekan, bre, oooo or cekaaaan! — shpërtheu me grahma të paartikulluara britma e tij. Iu duk në këtë çast se vetëm atij i takonte e bukura e Sharit dhe se mu tash, në këtë buzë pranvere kur çelin lulet dhe çel malli, ia grabiti dikush me dhunë. Prej britmave të veta ndjeu vetëm një gumezhitje, që i erdhi se nuk doli nga gryka e tij, por nga fundi i pusit. Tani kur gjendej në mes të bareshës dhe të pusit, i dukej se plaga e tij ishte më e thellë se pusi. Iu duk se bulimi i kopshtit, çuditërisht i erdhi bashkë me bulimin e kujtimeve. Shaliri shikimin nëpër han, kopsht, sarajin e bardhë, pajtonin dhe për një çast çdo gjë iu duk e vdekur, e zbrazët, e kotë.

— Hoja, bej! — i dha zë pas një kohe Gurnik Bun-

gu dhe e hoqi dorën e vet nga dora e Gjatës si beu dorën e vet nga bishti i beshlijes. E hoqi dorën nga dora e Gjatës, e cila fshehtas ia kishte shpënë aty në kërthizë për t'ia shpjeguar pëlpëlitjet e foshnjës. Të dy u vështruan gjatë në sy dhe me një zë thanë:

— Qoftë me jetë sharjani i ri!

Gurnik Bungu mbylli portën e hanit dhe iu drejtua beut:

— Është gruaja ime, bej. Ka ardhur të më shohë! — i tha dhe vështrimin e hodhi në kthinën e vogël të hanit për t'u gjetur vetëm me të.

Beu ndjeu sikur i thaheshin damarët, i merrej goja, sikur e shitonte ajo re me rrufe. Iu kujtua mishi i bardhë i gjirit, i atij gjiri që buronte midis kraharorit dhe zinte gati gjysmën e tij. Ndjeu sikur zemra i kërceu në fyt dhe ia zuri frymën. Ndenji pakëz pa lëvizur, pastaj foli me gjysmë zëri:

— Nusja jote, a? Nga e patëm, cekan?

— Prej një fshati të Sharit, Rrasës! — foli ai dhe hoqi pajtonin nga mesi i rrugës.

— Aha, prej Rrasës së Sharit, a? — ndërhyri beu dhe zgjati qafën t'ia shihte Gjatës pjesën e parme të trupit. — Më kanë mbetur do hesape të palara me tartakutët e Rrasës! — shtoi për ta flakur sadopak zjarrin.

Kur Gjata me Gurnik Bungun hynë në kthinën e vogël të hanit, Xheladin beu hyri në pajton dhe kurdisi planin.

Kishte vendosur ta bindte Gurnik Bungun që ta mbante Gjatën atë natë në han. Gjersa ajo të gjendej në kthinë, Gurnik Bungu t'ia lante hesapin dhe kryet e tij të prerë t'ia shpinte Gjatës për të dëshmuar vrasjen e tij. Atëherë ajo do të bëhej e tij. Prandaj i foli me aq butësi, sikur të mos e kishte hymiçar, cekan, por njeri të shpirtit.

Gurnik Bungu së pari e mori si asgjë. Më vonë, kur beu ia numëroi të gjitha të mirat në han duke i premtuar se do t'ia lejonte njërën dhomë të katit të epërm për të fjetur, atij sikur iu thye mendja. Katër muaj e ca ditë s'e kishte parë Gjatën! Katër muaj e ca

ditë s'kishte marrë vesh për Uratën. Për një vit atij do t'i takonte të flinte me gruan vetëm një natë. Ishte akoma i ri në martesë. Kishte jetuar vetëm dy muaj me nusen e re. Kjo ia theu zemrën. Vështroi në sy beun, i cili përtypte me shpirt në fyt çibukun nëpër dhëmbë dhe i mblodhi supet me të butë sikur t'i thoshte: «U bëftë ashtu si thatë, bej efendi!» Me atë hapin kosë-kosë iu qas Gjatës. Të dy duart ia vuri në faqet e saj që digjeshin furrë.

— Dy muaj kemi fjetur në kullën e Shkëmbnikut, a e bëjmë një natë në sarajin e beut, qe, në katin e dytë, me dritë të bukur, me qilim të shtruar, që mendja s'ta merr? Gjatë, Gjatë e dashur, sa të dua! — i tha dhe, kur iu qas afër fytyrës, ndjeu erën e vjollcave të malit.

Ajo nxori nga gjiri tufkën e luleve dhe ia vuri në hundë. Të dyve, si duket, u erdhën në atë çast një palë kujtime.

— Shih, Gurnik, të lumtë që mbajte besën si burrat! Ia more gjakun babait tim. Besa jote qenka si trualli i Sharit, që s'shkepet. Tani ka nisur të më flejë zemra. Gjak për gjak!

— Kur e jep besën kosovari, nuk e shemb as flaka, as varri! — parafrazoi ai një këngë që e këndonte shpesh. Buzëqeshën të dy.

— Këtë natë, që duhet ta kalojmë në dhomën e beut, Gurnik, do ta ruajmë ta kalojmë mes katër currash! — i tha ajo dhe hoqi përpara.

Kur bëri të dilte, mu te porta e hanit u poq sy më sy me beun. Ai vetëm shkrofëtiu e ajo uli kokën. Kur doli jashtë në sokak, iu drejtua Gurnikut:

— A ndjeve? Ujku dhe beu nuk kanë besë, ruhu, Gurnik, ruhu! — i tha me sytë plot lot dhe e pikëlluar që i shoqi i shërbente tek Xheladin beu dhe s'dinte asgjë për të kaluarën e tyre.

V

1.

I mbështetur për hundë të kepit, me hartën kthyer nga lindja, përcaktoi edhe një herë, me hollësi, pikat strategjike të pozitave të ushtarëve.

— Kemi të bëjmë me një fshat komitësh. Vendasit sharjanë janë të përzier me shkularakë kosovarë, të ikur për shkak të rezistencës. Në saje të informatave të sakta shkëmbnikasit nëpërmjet shkularakëve mbajnë lidhje me rebelët e kryengritjes në Kosovë. Informatat e fundit bëjnë të ditur se ushtarit me vetull të bardhë, Mustafasë, ia kanë marrë jetën shkëmbnikasit për të mbjellë farën e demoralizimit në radhët tona! — foli Çaush efendia dhe mori qëndrim gatitu. Ia shtrëngoi frerët kalit, hoqi majën e lapsit nëpër hartën topografike, kroi kurrizin e hundës hutimthi dhe urdhëroi me një

zë të lehtë: — Topi numër 3472 në krahun e majtë të fshatit, aty ku priten rrugët, kurse topi tjetër numër 2971 në krye të katër shkëmbinjve. Pjesa e njësisë së këmbësorisë rrethon fshatin në shtatë pika: tek gurra, Varri i Komitit, Shpella e Ariut, Lulet e Shëngjergjit, Shullajet, Kepi i Kripës dhe Shtiza e Bajrakut. Pjesa tjetër e ushtrisë për arrestime, tortura dhe panik, pas meje! — urdhëroi Çausht efendia më të dalë të dritës.

Qentë e fshatit ia dhanë verveles, kurse drita puthi majat.

— Çausht efendi! — i bëri zë Hismet Karamanjolla. — A do të ketë punë për këtë të bekuar? — pyeti duke vështruar me dinjitet karamanjollën.

— Kush foli? — ndërhyri Çausht dhe ia shtrëngoi frerët kalit.

— Unë, Hismet Karamanjolla. A do të kemi ndonjë kurban bajrami? — foli dhe zbardhi dhëmbët në shenjë kënaqësie, pse me përpikëri kryente detyrat e njësisë së vet.

— Ç'trim të çartur të ka bërë ajo atkinë! — ia ktheu Çausht efendia. — Posi, more skifteri i shkrepave! Vetëm me zotin përpara! — i dha zemër ai.

— Pyeta, a e di, të më flejë zemra, se, kur e shtie në punë karamanjollën, më hiqet gjaku nga kryet! — foli nëpër të njëjtën këngë që këndonte Çausht efendia.

— Ti po se po, pushkë e provuar, po si e kemi Sakip qatipin? — pyeti me ironi Çausht efendia.

— A mos bëtë zë, Çausht efendi? — pyeti Sakipi pa rënë fjala përdhe në bisht të njësisë, duke vjedhur me zor kokën e Çaushtit, që kolovitej hijerëndë në kalë.

— Jo, jo, pyeta ashtu teveçel. Thashë, mos e vret mendjen për ndonjë këngë? — u përgjigj ai duke u mbajtur për jelen e kalit.

— Sakip qatipit i ka rënë malli për lazmitje kokonash, Çausht efendi, — ia ktheu Hismet me të dyja duart në karamanjollë.

— Ta kishte falur ai i madhi ndonjë pasha me harrem! — qiti e tha një ushtar, që i rrinte në krah Çausht efendisë.

— Nëna e vet e ka marrë në qafë, se, në vend të pashait, e ka bërë qatip! — foli me gojën vesh më vesh Hismet duke i mbërthyer sytë në kuqërremsinë e shtrattit të diellit.

Sakip efendinë seç e preku kjo dritë e virgjër në bjeshkë. Vuri re se si drita kullonte nëpër bejshkë si një lumë. Psherëtiu dhe vazhdoi ta përcillte njësinë ushtarake.

Një copë herë më vonë një togë resh u duk mbi ahishtë.

2.

Eng Humballaqi gjashtë muaj pasi Gurnik Bungu u martua me Gjatën, erdhi çalë-çalë që me të gdhirë me veglat e punës për t'ia rregulluar të vëllait kullën, së cilës gjatë dimrit ia kishte shembur orteku njëren faqe. Kishte marrë me vete tri bukë çerepi, një kupë të madhe gjizë dhe një janxhik patate të pjekura, se-pse uria dhe tifoja tërë dimrin dhe herët në pranverë bënë kërdi në robtë e Sharit. Tanimë kishte arritur në Shkëmbnik të vizitonte vëlleshën, të bijën e Kelmend Gajrisë dhe të Arifes; këtë të fundit para dy javësh e gjeti të vdekur në një gropë. Atë, prej asaj dite kur vajti të vizitonte Gjatën dhe u kthye nëpër stuhi për në Rrasë, e zuri orteku dhe kufomën ia gjeti pasi bora u shkri e tëra. Kujtim ia kishte sjellë edhe sherveten e zezë të s'ëmës. Kishte ardhur, i shkreti Eng, t'i jepte krah dhe zemër vëlleshës në ditët e mortës së nënës dhe të skamjes së madhe. Tani, kur duhej t'ia merementonte kullën dhe t'ia shpinte shenjën e mortës, u gjët ballë për ballë me ushtrinë e Çausht efendisë. Thellë në kraharor, akoma pa shkelur në kullë, ndjeu zërin e

një vendosmërie të brendshme, me një guxim të paparë. Kur i ra në sy ushtria turke rreth kullës, nëpër trup i kaloi një betim i përjetshëm i gatishmërisë për therori. A s'kishte ai zemër shkularaku, si ata që pareshtur luftonin dhe i këndonin të vrrarët! Prej Gjatës, vërtet, i kishte larë duart, por ato ndjenja për bareshën e bukur akoma i digjeshin flakë, akoma e përvëlonin pa mëshirë. Gjashtë muaj pas martesës së saj nuk doli ndër burra. Jetonte fill vetë si një bredh i shituar: pa gaz në zemër, pa shend në fytyrë. Erdhi e u bë më i verdhë, më i dobët, më i rraskapitur. I ngeli e paprekur vetëm qafa e gjatë, hunda shkëmbore, ngjyra e syve dhe dy dhëmbët e mëdhenj, që i dilnin si dy kujorë përmbi buzën e poshtme. Buka iu pre e gjumi iu mor. Ua hodhi një vështrim ushtarëve për t'ua blerë mendjen dhe, kur hetoi se ata me tërë atë gatitje ushtarake s'kishin ardhur të bënë shaka me shkëmbnikasit, nga fundi i kraharorit i doli një fshamë: «Jo, oj Gjata e Kelmend Gajrisë, vëlleshë, s'ia ban fytyra shkularakut të ikë e të të lërë qyqe mes katërr currash! Jo, më parë unë në varr, pastaj ti! Kjo është vdekje e hijshme kur njëri jep jetën për tjetrin. Nëse vdes, oj Gjatë, varrin ma ngri pranë Lekës. Kur të vish në varre, me njërin sy qaje Lekën e me tjetrin Eng Humballaqin. Qaj me zë të lartë që të të ndiej në dhe. Një-rën dorë përmbi varr hidhja atij, e tjetrën mua, më i lehtë atëhere trualli do të bëhet, oj Gjatë! Jetova dhe dua të kalbem vetëm me kujtimin tënd, oj Gjatë! Prej lotëve të tu do të mbijë një bar i hijshëm, i hijshëm si push kadifeje mbi dy varrezat tona, oj Gjatë. Kujtimi do zemër e zemra dashuri të përjetshme, oj Gjatë. E unë, në këto kodra të Sharit, ku toka ka pjellë vetëm kepa, s'kam çka të të fal përveç shpirtit. Këtë e kam ruajtur vetëm për ty, oj Gjatë. Kush guxon të të prekë, i ka vënë të dy duart në zjarr. Vërtet jam tharë si një lis pa shi e pa diell, por brenda, oj Gjatë, kam një ziarr të madh, të pushuar, si ai zjarri i stanit tënd, që shkonte gjuhë-gjuhë nga qielli, për t'i djegur të gjithë. Kam një zjarr, oj Gjatë, që shkon vetëm nga qielli, ah!»

Përmbi pyllahishtën vozitnin do re të zeza, përdridheshin si gjarpërinj dhe merrnin në drejtim të pyllit.

«A dëgjoni, kush ngre dorë në vëlleshën time, trua-lli do t'i plasë nën këmbë, ka për të parë se si shiton zana e Sharit!» Kësaj radhe e pati me ushtrinë e Çausht efendisë. Vuri ca denga krëndesh dhe gurë përpara dhe në shenjë të mbrojtjes së Gjatës, rroku sfurkun e hekurt nga stiva e plehut.

3

Gjata mbushi martinën e Gurnik Bungut dhe e vuri nën parmak të derës. Ballë kullës, me sy të trishtuar, të mbërthyer në frëngji, vuri re Eng Humballaqin duke i përvjelë krahët. Zemra iu kall në këtë çast për të mjerin Eng! E kishte urryer si gjakës të të vëllait dhe i kishte shfaqur mërinë, gjithmonë e kishte mallkuar dhe kishte ikur prej tij. Në zjarrin e dashurisë së tij kishte parë gjithmonë mortën e vet, të fisit! Tani në këto çaste të ngushta vetëm u drodh dhe s'pati çka t'i thoshte, çka t'i fliste. Kurrë në jetë nuk i ishte dukur kaq i lartë Engu. Qëndronte ai si një lis, me kraharor të drejtuar në tyta. Qëndronte dhe i qeshte nuri.

Qenke si halorët e bredhit, or Eng, që kurrë nuk bien përdhe dhe rrinë të gjelbër. I bëre ballë Sharit në foshnjëri, i bëre ballë plumbit të babait tim, or Eng, po tani të pret vetëm vdekja.» Një rrebesh lotësh ia mbuloi fytyrën. S'donte të qante, që të huajt të mos ia shihnin lotët, por ata vinin vetë si rrëketë...

As vetë s'e kuptoi se si iu dha fërfëllimthi të dilte nga frëngjia në krye të shkallëve.

— Ik, ik, Eng ik! — mezi tha duke i dhënë shenjë me dorë që t'i merrte malet dhe ashtu me gjysmë fryme u gjet pranë martinës së Gurnik Bungut në frëngji.

— Merri bukët e çerepit, oj Gjatë, merri! — i foli Engu dhe s'pati fuqi t'ia jepte shenjën e mortës.

Mjegulla u përdrodh majë malit e kali i Çaush efendisë u dha buzë lëmës.

4

E çuditshme iu duk Çaush efendisë kulla me mure të larta prej guri, kulm të thikta dhe frëngji në të katër anët. Bashkë me katër currat krijonte një pozitë të mrekullueshme natyrore, për t'u bërë ballë ushtarëve të tij. Hijerëndë dhe me një ngrefosje solemne iu drejtua kullës nga ana e katër currave.

Eng Humballaqit çdo pëllëmbë e atij trualli, ku para njëzet e gjashtë vjetësh i ngritën kullat shkularakët e Kosovës, i dukej si një zemër me dashuri të virgjër që nuk shkulet. Ishte kjo tokë e rëndë, e dashur, e përgjakur. Aty jetonin të parët e tij, jetonte Gjata, tërë malli e dashuria, jetonin vuajtjet dhe pushkët, kullat dhe varrezat. S'falej ajo pëllëmbë toke pa rënë koka përdhe, pa u bërë gjaku gjer më gjunjë, jo. Kishte vendosur kur të shkelnin mbi kufomën e tij. Edhe vdekja tani nuk i dukej më e rëndë se ajo thika e madhe me bisht të bardhë që e bartte në xhepin e tirqve.

— Të gjithë të parët e mi i ka ngrënë plumbi. Një fat, një plagë dhe një varr na bashkon! — tha dhe iu duk se zemra i nxori fletë.

Çaush efendia qëndronte midis Engut, Kullës dhe

katër currave. Hëngri me bisht të syrit mbarë Shkëmbnikun dhe iu drejtua Eng Humballaqit:

— Hej, malok, ta shalofsha nënën, hidhe sfurkun! — dhe e vuri në shenjë të tytës kraharorin e tij. Iu duk se mbarë Shari, kulla, katër frëngjitë ishin ngritur në këmbë kundër tij. Bëri sehir shpatin dhe shëtiti vështrimin në pozitat e dy topave. Numëroi ca kulme shtëpish, që ia merrte syri, dhe priti përgjigjen e Eng Humballaqit, i cili i bëhej gjithnjë e më i çuditshëm si nga pamja ashtu edhe nga pozita që kishte marrë. Lexoi në faqe të shpatës mbishkrimin: «Për dinin dhe truallin e sulltanit», — dhe fërkoj armët për brezi: — Do të jetë ky njëri nga ata martirët, derrat e egër, nëse jo edhe kryekomiti i zënë tani pisk». Iu duk Çaush efendisë se mu tani e vinte në gjunjë mbarë Sharin.

— Bën sabër, hë! — urdhëroi ushtarin e vet kur u gatit ta godiste Engun me dipçik. — Kryet e këtij sojliu peshon një çikë më shumë se kryet e një hajduti! — tha dhe iu drejtua Engut: — Si ta thonë emrin, malok? — pyeti duke ngritur shpatën me madhështi eprori.

Engut iu shfaq vetëm të bardhët e syve. Këtë e bënte në çastet e tërbimit.

— Do ta shtyjme të flasë kur t'ia nxjerrim gjuhën një kut jashtë! — tha dhe urdhëroi ushtarët që ta rrethonin kullën që të mos ikte nga muret e saj as zogu i malit. Pa e sosur mendimin, në sy i ra edhe frëngjia tjetër, ajo e katërta. Ndjeu një trishtim të papritur. Kujtime e kujtime i lidheshin për frëngjitë, ku luftonin jo vetëm burrat, por edhe gratë. I ra ndër mend një fshat, diku midis Gjakovës dhe Pejës, kur buzë frëngjisë me pushkën në dorë, dy breshanë qafekrah dhe tre plumba në kraharor, gjetën një fëmijë. Njëzet e katër orë fill vetëm kishte luftuar në frëngji. Ashtu të vrarë, me një buzëqeshje të ftohtë prej një të vdekuri, e ngujuan në një hu. Ia vunë kapuçin në krye, cigaren në gojë dhe dy breshanet në kraharor dhe mandej ia vunë flakën. Ishte kjo një flakë me tym, e vogël sa një fëmijë. Kur trupi i tij u bë thëngjill, disi si të padjegura i kishin ngelur vetëm shputat e vogla. I gjyshi,

që kishte marrë katër plagë, u hoq zhag, ia puthi atë mish të njomë dhe ra i vdekur nën këmbët e tij.

Kjo teke sa e nervozoi Çaush efendinë, aq ia zgjoi edhe ndjenjën e dyshimit. I shkoi mendja se brenda kullës mund të qëndronin dhjetëra tyta. U fsheh pas tringut të shkozës dhe një hop nuk mori frymë.

Në atë çast kur atij i hante zemra për kullën e pasigurt, iu qas onbashi:

— Ekzistojnë të gjitha gjasët se kjo kullë është jaktaku i komitëve të Sharit. Arkitektura, pozita e frëngjive, katër currat rreth e qark flasin sheshit për një kurdisje të kurthit kundër ushtrisë sonë. Në frëngjitë e këtilla luftojnë vetëm rebelët e Kosovës me sy të hollë e gisht të rrallë. Edhe ky fakiri, me sferk në dorë, ua ka këputur kryet atyre. — Tha dhe sakaq vetëtimthi i shkrepën ndër mend luftërat në grykën e Kaçanikut vetëm para ca ditësh. — Na bënë hi e pluhur prej qafave të shkëmbinjve. Sulmonin me britje horazi nga të katër anët. Çdo pëllëmbë e tokës të ha! — tha me gjysmë zëri që të mos zgjonte ndjenjën e dyshimit tek epëri i vet.

Çaush efendisë i ra një çehre vdekjeje. Mori frymë thellë dhe urdhëroi:

— Efektivat e artilerisë malore të togut të shtatë të batalionit special, për luftë kundër komitëve, në gjendje të plotë gatishmërie!

Gjata shkuli flokët.

— Oj Gjata e Kelmend Gajrisë, mos çaj kryet për Eng Humballaqin, — murmuriti Eng Humballaqi dhe kraharorit i dha përpara në drejtim të tytave.

Çaush efendia tre dekika i dha afat kullës të dorëzohej, kurse dy ushtarë ia drejtuan tytat Eng Humballaqit.

— Çaush efendi, këtij herifi duhet t'ia përdredhim kërthizën, a e di sipas zakonisht tonë, — tha onbashi. — Komit, kryekomit që s'ta kanë parë sytë bile. Shih, fytyra i ka mbetur pa rruar, thonjtë e këmbëve dhe të duarve të paprerë, flokët të paqethur. E sheh që s'flet! Këta më parë vdesin si derrat e egër, se i tregojnë

shokët e aradhës së vet! — tha dhe bëri gati rrypin për ta goditur. — Rri kryelartë, si një bjeshkë, e sheh?

Eng Humballaqi u dha përpara vetëm supeve lakurige. Ajo ndjenja e mërisë gjithnjë e më shumë i shndërruhej në tërbim. Disa herë u gatit t'i vërsulej me sforcë të hekurt Çausht efendisë, por u ndal, sepse atëherë Gjata do të mbetej vetëm. Ai do të merrte me këtë rast vetëm gjakun e vet. Qëndronte si ajo shqiponja e tërbuar në shkrepë për t'i përdorur të gjitha forcat në atë çast kur ushtarët do të merrnin të preknin Gjatën. Ndiante se nofullat i bëheshin grihë, se këmbët i shkonin miza-miza. Diçka ia merrte frymën, por jo frika.

Një gur u rrokullis nga kulla.

— Gati! — urdhëroi me zërin pushkë Çausht efendia dhe tytën ia pikasi në ballë Eng Humballaqit.

— Qen e bir qeni, sa komitë fshihen në kullë? — pyeti Çausht efendia me dyfekun në sy.

— Qe, Hismet Karamanjolla, efendi, — dha zë ai i pari.

Një ushtar nxori vargonjtë dhe nisi t'i tërhiqte në drejtim të Eng Humballaqit.

Edhe dy ushtarë të tjerë ia drejtuan tytat.

— Shtrijeni përdhe! — urdhëroi Çausht efendia duke marrë zemër.

Eng Humballaqit i qeshi nuri:

— Oj Gjata e Kelmend Gajrisë, mos ki frikë, se Eng Humballaqi rrallë qet e shpesh vret.

Një e goditur kërciti në shpatull të Eng Humballaqit; ai u vërtit dhe të katër shtizat e sforcut ia nguli në bark.

— Gjak për gjak! — murmuriti Eng Humballaqi dhe u bë gati të sulmonte.

Ajo e bukura shtrëngoi tytën në frëngji. Po çka do të faronte! Topi numër 2971 qëndronte mbi kullë me atë gojën e hapur për ta zhbirë tërë Shkëmbnikun. Vetëm para dy-tri minutash Çausht efendia në themel të kullës urdhëroi Hismet Karamanjollën, që, pasi ta lidhnin komitin, para turmës së shkëmbnikasve t'ia prisnin së pari duart, pastaj krahët në dy vende: në bë-

rryla dhe supe. Trupin e cunguar t'ia lidhnin pas shalës së kalit dhe ashtu të sakatuar ta shëtinin nëpër tërë fshatin. Kur t'i mbetej vetëm pak frymë, para turmës t'ia shkurtonin këmbët dhe me në fund edhe kryet. Copat e trupit t'ia hidhnin në humnerë, që t'ia lëvirnin qentë, kurse kryet do ta shpinin në qytet, duke lajmëruar eprorët e vendit për zhdukjen e kryekomitit të Sharit, që kishte mbajtur lidhjet midis Sharit dhe kryengritjeve të rebelëve në Kosovë.

Gjata ishte e vetëdijshme se duhej të vepronte sa më shpejt. Edhe nëse ajo do të vriste një e dy, puna s'merrte fund, se atëherë do t'ia bënë rengun, kurse kullën do ta rrafshonin përdhe. Kishte dëgjuar prej të parëve se vdekja e plumbit është si një ëndërr e ëmbël. Këtë ëndërr të ëmbël s'e meritonte asnjë ushtar, përveç Engut. Sytë i bënë perde e duart iu drodhën në tytë. Fryma iu zu. Tyta shëtiti nëpër ushtarë dhe u përëndrua në ballin e gjerë, të qeshur, aq të bukur, të sheshur ndaj kullës. Qeleshja i kishte rrëshqitur prapa e rrëzët e flokëve i ishin bërë kreshta. Mes brinjëve të trasha rrihte ajo zemra e Eng Humballaqit, që ishte ngjeshur nga dashuria dhe zjarri, malli dhe pikëllimi. «Eng, — mëlmëli të nëpër ethe Gjata, — shkularak i mjerrë, nuk të lë Gjata të bëhesh përrallë, lojë e një dhune. Jo, jo! Kjo tyta ime do të të shpjerë në një lumturi të ëmbël. Kur të vdesësh, shiko në drejtëm të Sharit». Drodhi martinën, shënoi plagën e ballit të tij dhe për një çast buza e tytës derdhi njëherit flakë e baruf.

Engun e mbuloi gjaku dhe e lëshuan këmbët. Me forcat e fundit ngriti sfurkun përpjetë dhe, duke u kolovitur në lëmë, dëshiroi edhe një herë ta shihte frëngjinë e kullës. Në atë çast iu duk se ajo reja e zezë do të binte shi apo breshër. U vërtit dhe me fytyrë nga kulla ra në krah.

— Kush e njeh komitin, kryekomitin? — pyeti Çaushe efendia turmën pasi ushtarët zhag e sollën kufomën e Eng Humballaqit.

Do vështrime të hutuara fluturuan fytyrë më fytyrë dhe secilit iu zu gryka.

«Ti edhe i vdekur hijeshon Sharin, Eng. Me hajr të qoftë lulja e kuqe në ballë!» I dukej se sytë e tij tanimë të ngrirë, përplot gjak ishin kthyer në drejtim të Gjatës.

Çaushe efendia nxori bajonetën dhe me majë të saj shënoi të vdekurin.

— Kush e njeh? — pyeti me zë të lartë. Ishte bërë pikë e vrer. Vdekjen s'ia deshi ai me një plumb, po ngadalë-ngadalë, duke e masakruar. Mëria ia rrudhi kapakët e syve dhe një drithmë e bëri të trembej edhe prej vetvetes. U duk si ai gjarpri i trazuar kur ia shkel bishtin. Turmën e përshkoi një gumëzhitje e paqartë, e tharë. — Edhe ju inatin si ky derri i egër, a? — ndërhyri ai për t'ua vrrarë shpirtin dhe me një fçikje të hollë të kërbacit rrahu qafën e çizmeve. Mandej, kur në fytyrat e tyre vuri re ballin e lartë dhe krenarinë e pamposhtur: — Askush, askush s'e njeh kryekomitin, a? — tha.

Në vend të përgjigjes që priste, tani dëgjoji sërish atë gumëzhitje të thellë që vinte si prej zgjoi.

— Edhe këta, Çaushe efendi, ia kanë këputur kryet këtij dhëndrit tonë! — vërejti me ironi një ushtar dhe kufomës i ra shkelm mu aty ku e kishte shpuar plumbi. U hoq pak prapa dhe në atë bërmenitje të lehtë të shiut, që binte sa nga gjethet aq edhe nga qielli, lau duart e veta të lyera me gjakun e kufomës.

Gjata çau turmën dhe doli në krye me atë lulen e hijshme të ballit, që vinte duke i çelur nga krenaria:

— I poshtër, i poshtër! Shari askujt s'ia ka falur gjakun, këtë s'e bën as ndaj teje! I poshtër! — bërtiti ajo sa e pa në krye, mbasi shkelmi i ushtarit iu duk

më i rëndë se plumbi i saj në atë ballë të vdekur, që dukej si lule dielli midis vijave të gjakut.

Ushtari i tërbuar iu vërsul Gjatës, por Çuash efen-dia, që vërejti për të parën herë në këtë kulm të tërbi-mit shenjat e rralla të bukurisë së kësaj femre, i dha urdhër të hiqej prapa. «Bukuria e femrës nuk duhet të këputet menjëherë, por të mblidhet siç mblidhen lulet një nga një!» — foli ai në vete dhe i rrëmbyer sa nga krenaria e kësaj gruaje të hijshme, aq edhe nga ngurrimi i turmës, hipi majë gllanikut dhe urdhëroi me zë të lartë:

— Topi numër 3472 dhe topi numër 2971 gati për gjuajtje, për rrënimin deri në themel të fshatit të komitëve!

Dy tytat me gojë të hapur të dy topave hodhën vështrimin në drejtim të fshatit. Dhe, bashkë me rru-fetë e para, ushtuan edhe bubullimat e topave. Mall-kimi i grave përcolli tërë kohën bubullitjet.

— Kulmet dhe muret vërtet bëhen muranë, po zemra e sharjanit s'bie në gju! — tha një plak dhe rrë-mbeu gurin kundër një ushtari. Kur e shkoi plumbin nga shpina, mëlmëli lehtë: — Sa e ëmbël është vdek-ja për truallin tënd! — dhe ra përmbys. Një plak tje-tër nxori kmesën nga brezi dhe goditi ushtarin mu në grykë. Edhe ky i dyti, bëri ca hapa pa jetë dhe ra kryq mbi kufomën e plakut. Kur e bënë shoshë plumbat nga dy anët, një kohë të gjatë qëndroi në këmbë me kme-sën përpjetë si me flamurin e betejës: «S'jepet Shari pa gjak!» — foli më në fund.

Plakat i mori logoria... Zogjtë tufë-tufë e tek e tek iknin nga bubullima e topave dhe krismat e pushkëve. Mbetën të vetmuar, fshati i shkretë dhe qielli i zbrazët.

— Oj Zanë, oooj Zanë, Zana e lokes, mori! — ulë-riu një plakë në turmë.

Një copë herë pllakosi heshtja.

Gjata shkoqi mëngën e mitanit dhe ra në dy gju-njët pranë Eng Humballaqit për t'ia fshirë sytë nga gjaku.

Çaush efendinë diçka e shqetësoi papritur. Ia qepi vështrimin dhe ndjeu se një klithmë i doli nga gryka:

— Fshija gjakun në fytyrë! — urdhëroi një plakë, që i rrinte pranë Gjatës. Dhe fytyra e saj përsëri mori pamjen e një luleje sapo të çelur, të paprekur. Çaush efendia nxori një peksimet dhe tha: — Na, merre, po më së pari trego kush është kryekomiti, si quhet! — i tha dadës Krutë. Ajo rrëmbeu peksimetin si ta vidhte dhe e mbllaçiti aty për aty. Brumin e gojës së vet ia krodhi në gojë Zanës së vockël gjashtëmbëdhjetëmuajshe.

— Është bukë e huaj, Krute, t'i vret sytë! — e dënoi atë një zë në turmë.

— Pritjani hundën! — urdhëroi Çaush efendia. Kur iu vërsulën ushtarët, ai i ra shkëmbit me krye dhe ra përdhe i vdekur.

— Oj Zanë, oooj Zanë e lokes! Ku t'i dogjën sytë topat, oj bijë! — vajtonte dada Krutë të mbesën duke shkukur flokët. U përpëlit nëpër turmë si ta kishte shkuar plumbi dhe, ato dy duar me gishtërinj të gjatë, të thatë e të rrudhur i ngriti drejt kupës së qiellit.

Rrufetë kanë kupën e qiellit.

Çaush efendia foli:

— S'janë topat e ushtrisë po istikamet e perëndisë. — Ishin këto dy vargje të një kënge, të cilën ushtarët e këndonin në fushëbetejë gjatë motit të lig.

— Oooj Zanë! — ushtoi sërish zëri i dadës Krutë. Tani e thërriste dikund nëpër qiell.

— Ç'kërkon kjo e marrë? — pyeti një plak duke i shtrënguar dutkat.

— Qe, moj Krutë, moj futë, qe ku e ke mbesën! — i tha duke i treguar se e kishte të lidhur për kurriz.

Dikush ia zgjidhi dhe e vuri mbi një fytyrë guri, që ta shihte. Asaj iu duk se u kthve prej qielli:

— Bijë, mos u tremb prej Sharit. Kështu e ka, i bekuari, herë qesh, herë qan! — i foli dhe u habit pse ajo edhe kësaj radhe nuk ia mori cirmës për qull prej barishtesh, me të cilin dada Krutë e ushëu tre muaj pareshtur, pasi të birin ia preu ujku në zabel. Ishin do

sy bojë jeshil në të errët të foshnjës, disi si të ngrirë.
— Mos u tremb, i egër është Shari si vetë sharjani! — fliste ajo mbi atë fytyrë të tretur, të pirë nga uria. — Ha, ha, Sharit do t'i kthehen burrat dhe jeta, mos ki frikë, bijë! — Në një çast ia hetoi bebëzat e vockla, se i kishin ngrirë në ata kokërdhokë të veckël, iu drejtua Sharit dhe klithi.

— Carroku i vdekur do varr, Çausht efendi! — foli një plak.

— Ushtarë, pritjani gjuhën! — urdhëroi graduati.

Plaku nxori thikën dhe e nguli në barkun e vet.

— Vdiq, Çausht efendi! — tha ushtari.

— Kridhma doçkën e vockël në gji, Zanë! — foli duke vajtuar dada Krutë dhe dorën e saj të vdekur me pesë gishtërinj të ngrirë e shtriu nën sqetull. Tani, si duket, harroi se ajo kishte vdekur nga uria në kurriz të saj. Të dy duart ia vuri gurit në kurriz dhe nisi ta përkundte si një djep. — Luli lokja, zanën e Sharit, m'u bëfsh bajraku i të parëve! — Nxori kupën me qullin e barishteve dhe nisi ta ushqente duke ia rrasur me forcë në gojë qullin.

— Ajo, oj Krutë, është bërë më fëmijë e tokës! — vërejti një plakë.

— Një pikë ujë, ujë, u dogja! — mëzi foli dada Krutë dhe në vend të ujit piu shiun e mbledhur në dy vrimëzat e syve të Zanës. — Oh, sa ujë të ëmbël kanë këto dy gurra të Sharit! — mëlmëlti.

— Na ka lënë një carrok, Çausht efendi, t'ia bëjmë varrin sipas adetit tonë! — foli një plak tjetër.

— T'ia bëjmë varrin më parë atij, pastaj fëmijës! — ndërhyri Gjata dhe shtrëngoi dy grushtet në drejtim të Çausht efendisë.

Ai vetëm zbardhi dhëmbët. Kërkoi kullën me vështrimin e vet ku mendonte të gjendej një çast në vetmi. «Të pifsha në kupë si sherbet!» — foli në vetvetë dhe në zjarrin e etheve thirri Hismet Karamanjolla.

— E di detyrën, Çausht efendi!

— Vepro! — urdhëroi ai.

Hismet Karamanjolla e hoqi zhag kufomën dhe ia

mbështeti kryet në tehun e poshtëm të karamanjollës. Me dorën e djathtë ngriti tehun tjetër për t'ia shkurtuar.

Çaush efendia u ul këmbëkryq që me anë të postës malore t'i lajmëronte eprorët e Prizrenit dhe të Te-tovës për zhdukjen e kryekomitit të Sharit.

6

— O zot i madh, o perëndi, ç'faj bëri e shkreta bjeshkë! — u përgjërua një plakë duke vështruar, me lot në sy, si digjej i tërë fshati, si tymi mbliidhej re-re dhe bashkohej me retë e qiellit. — Sharjanët njëherë i le pa bukë, mandej pa burra, tani edhe pa varre, o perëndi! — tha dhe kufomës së Zanës i hodhi do gjethe sapo të çelura mbi fytyrë.

Gjata shikonte si e humbur. Çaush efendisë se ç'iu thurën sytë në fytyrën e saj të çelur, me ballë të gjerë dhe flokë të shprishur, hedhur nëpër fytyrë e kraharor. Ndjeu, në atë çast, sikur i mpiheshin gishtërinjtë. Sa më shumë e shikonte, aq më shumë zbulonte vija të çuditshme të një bukurie të fshehur. Në atë çast kur era ia fërfëlliti shaminë dhe supet gati i dolën jashtë, atij i ra cigarja gojet. Një çast harroi çdo gjë. Në vete e solli një çikë vetëm rënkimi i thellë i onbashit që hiqte shpirt, por edhe ai i erdhi si në ëndërr. Kur iu qas pranë bashkë me aromën e flokëve të saj, ndjeu edhe aromën e luleve që kishin nisur të çelnin dhe të barutit. Baruti digjte fshatin, kurse bukuria e Gjatës zemrën e tij...

— Ç'e ke këtë dhëmbërash, fis apo?! — pyeti më shumë për t'ia ndier zërin, por, kur hetoi në gropëzat

e syve të saj piklat e gjakut, ndjeu edhe vetë një drithmë trishtimi. Në kllapi sosi për pikën e ujit të matares. — Ujë, bre, ujë! — bërtiti si i çoroditur. — Ku i ke robtë e kullës, a? — pyeti vetëm që të mos u binte në sy trallia e tij ushtarëve.

Ajo shtrëngoi nofullat dhe grushtet: «Eh, pushkë për ty, he bijë! — tha dhe thellë në homishtë të barkut ndjeu pëlpëlitjen e ëmbël të foshnjës. — Ishalla djalë për tytë e hakmarrje!» — foli ajo me vete.

— Aha! — u gëzua Çaushe efendia. — Më në fund nusja e çeli gojën, po të shohim ç'do të bëjë me zemrën! — tha ai dhe gati i ra të fikët nga shkëlqimi i syve të saj, që shkrepnin shkëndija urrejtjeje.

— Të poshtër, mu ky truall i bukur i Sharit, do t'jua hajë kryet! — dhe sytë iu bënë natë.

Litari me të cilin e kishin lidhur ushtarët për mullari të lëmës, ia kishte këputur kopsat e para të mitanit; nën gushë i gufonin gjinjtë e bardhë. Kur rrapama e degëve prej erës krijonte një zhurmë të trishtuar, ai dëgjoi këngën e Hismet Karamanjollës, që vinte si prej fundit të dheut:

*Kur dalin topat në istikam,
silah presin ushtarët tanë.
Kur vjen era duke u shkye,
ne me armët flemë nën krye.*

— Qafir, mbylle atë shpellë!? — foli dhe të dy krahet iu lëshuan si pa jetë. — Hej ti, Xhelal onbashi, mos rënko si grua shtatzënë, pash perëndinë! — bërtiti dhe ndjeu një palë ethe që i dolën thellë nga palca.

Nëpër krisllat e reve nxori syrin dielli pranveror.

— Ç'rob ke në shtëpi? — pyeti Çaushe efendia Gjatën.

— Pushkën! — ia ktheu ajo me një frymë.

— Tjetër? — ngurroi ai duke shpresuar se do t'i thoshte: «Kam bukurinë time, që ma ka falur Shari!»

— Fishekët! — foli ajo me atë vetull hark.

Çaushe efendia ngeli pa fjalë, pa zemër.

Halla Krutë, gjuhë e gojë, iu drejtua Gjatës:

— Nëse lind cucë, ngjitja emrin e kufomës, po, nëse zoti të fal djalë, veja emrin e Sharit, se ky truall është i egër si burrat e Sharit!

— Linda djalë apo vajzë, emrin do t'ia ngjit pushkë! — u përgjigj Gjata dhe bëri t'i këpuste litarët.

Duke soditur bukurinë e Gjatës, Çausht efendisë i ra ndër mend një muhabet i vjetër me një shok, me të cilin në ushtri ishin bërë vëllezër. I ra ndër mend kur ai i tha se ushtarët nga shpatet e Sharit kishin grabitur një maudhi, pa shoqe në botë, dhe ia kishin shpënë pashait në tendë. Mu atëherë, kur pashait gati i kishte rënë të fikët pasi e pa këtë bukuri, mafësorët shtinë me një breshër plumbash. Vranë pashanë me ushtarë dhe maudhinë e Sharit e kthyen në fshat. Atëherë rrëfimin e kishte marrë si përrallë. Por tani, kur u gjet ballë për ballë me Gjatën, ai mohoi edhe pashanë. Tash vetja iu duk fare i vetmuar, i shkretë, pa krah e pa zot. Vetëm dy medalione, ngjyrë ari, në dy anët e kraharorit i bënin shoqëri. Vetën e ndjeu edhe më të huaj. As ai i takonte dikujt, as atij i takonte kush.

7

— Gati, Çausht efendi! — raportoi Hismet Karamanjolla. Ai, pasi ia preu kryet Eng Humballaqit, ia kripi mirë e mirë, ia futi në një trastë dhe caktoi dy ushtarë që ta shpinin në Tetovë për ta ngujuar në «vendin e turpit», ku ngujonin komitët.

Çausht efendia me njëren dorë në pushkë dhe me tjetrën në bajonetë iu ngërmua sa e pat në krye:

— Ik, ik, se të vrava, të vrava, për perëndi, ik! — dhe çdo gjë iu duk e ftohtë si armët.

— Njerëzit flijojnë jetën për dashurinë, për çaste të atilla që nguliten thellë në kujtesë, e ti, e bukura e Sharit, po më bëhesh hundë e buzë, pse?... Pse?... — vazhdoi ai t'ia mbushte mendjen Gjatës pasi dha urdhër ta çonin në pjesën e perëndimit të kullës, që kishte mbetur pa e shembur topat nën pretekstin e hetimeve, pse e vrau hajnin me duart e veta.

— I poshtër! — iu përgjigj Gjata dhe e pështyu aty ku e kruante kurrizin e hundës:

Gjatës sakaq i iku mendja tek Gurnik Bungu, të cilit, para se të merrte rrugë për rrogëtari, i tha: «Fat tjetër mos i qitsh vetes!» Tash gjendej fill vetëm po në atë qilar, ku hyri nuse me burrin e vet, por në vend të tij gjendej një i huaj që ia kishte shkelur Sharin, ia kishte shembur kullën, ia kishte masakruar Engun, ia kishte rrënuar fshatin. Asgjë s'kishte për t'u mbrojtur përveç murit dhe frëngjisë, se martinën ia morën ushtarët. Më mirë të ishte tash e muruar, se e çnderuar. «Kurrë, kurrë!» — i brofi zemra me një këllthitje sa me vaj aq edhe me tërbim. Kelmend Gajrinë trualli s'do ta duronte, kurse Gurnik Bungu sigurisht do të shihte ëndrrën më të trishtuar në jetë.

Nëpër frëngji vërshëllente një erë e egër...

— Unë u tregova më se zemërbutë ndaj teje, zanë e Sharit. Kurrë s'kam pranuar ta legëdis virgjërinë e shpirtit dhe fisnikërinë ushtarake. Ti s'e di ç'do të thotë të tradhtosh detyrën tënde për një limonti epshore! — tha si me ethe me ndjenjën e pendimit.

Gjatës s'i kishte mbetur ndihmë tjetër përveç zërit:

— Jashtë kullës, bërllok! — bërtiti dhe rrëmbeu shtambën, me ujë.

Ai qeshi ftohtë më shumë për të shprehur ndjenjën e kanosjes sesa të këshillimit.

— Heroinë kordhëtare, a! — tha me ironi. Për Ko-

mitët shëndoshë karamanjolla, kurse për zanat e bu-
kura qilari i shtruar! — dhe u bë gati t'i vërsulej.

— Edhe koka jote do të pikojë përdhe, katil! —
ndërhyri Gjata duke i mbuluar pjesët çipllake të trupit
me rroba të vjetra, sepse litari në disa vende ia kishte
prerë mitanin dhe këmishën.

Çaush efendia bashkë me tymin e çibukut nxori
edhe pyetjen:

— Si ta thoshin emrin, për kryet jaranit? — pyeti
me ironi.

Gjata vetëm iu grind.

— Të kanë pagëzuar me ndonjë emër të bukur za-
nash, apo? Ndofta kur ke lindur ka qenë natë shën-
gjergji e nëna jote ta ka vënë një kurorë lulësh mbi
krye.

— Mos ma përmend nënën! — këlthiti ajo dhe iu
kujtua shervetja e zezë që ia solli Eng Humballaqi.

Gjatës iu trazua zemra:

— Eh, Gurnik Bungu i shkretë, ku të kem tash?
— tha dhe vështrimin e përvodhi për grykë të frën-
gjisë.

Çaush efendia shtangu një çast.

— Prit, prit, në skaj të kujtesës më sillet një emër
i këtillë, po... Mos e ke burrë atë që përmende?

Ajo nuk i foli, por prej qëndrimit e kuptoi se mund
të ishte gruaja e atij farë Gurniku, emri i të cilit i
rinte në majë të gjuhës!

— A thua ai farë Gurniku yt, që aq fort të paska
hyrë në gjak, mund të çajë punë? — pyeti dhe përdro-
dhi buzën e poshtme në shenjë qesëndie.

— Ti hedh trutë në erë! — foli ajo e ngjitur për
frëngjinë.

— Të gjithë burrat e Sharit dimrit shkojnë në qytet
për ta nxjerrë kafshatën e gojës për tërë familjen. A
thua është edhe ai i tillë? — foli ai me vete dhe i shkrep-
pi ndër mend emri i cekanit të Xheladin beut. —
Është cekan tek Xheladin beu, është një njeri që mend-
të i ka në këmbë e jo në krye! — tha dhe iu kujtua
biseda e tij me Xheladin beun për vrasjen e ushtarit

me vetulla të bardha. Ia pati kujtuar me atë rast Xheladin beu se dorasi mund të ishte vetë cekani, sepse kështu do të kishte marrë gjakun e të gjyshit. — Atëherë, ti je e bija e njëfarë Kelmend Gajrisë, a? — tha Çaushi duke qeshur me zemër. — Atij ia hëngrën ku laçin në çarshinë e vjetër, a? — Kroi flokët dhe sërish gropëzat e syve ia kaploi ajo ndjenjë e tërbimit. Duke u dridhur sërish, erdhi në elementin e vet. — Vetëm burri yt mund të jetë vrasës i Mustafasë, he nënën ia kalarofsha! Edhe ai në karamanjollë!

— Vetëm pas kokës sate! — iu përgjigj Gjata rrufe.

Ai u bë flakë. Ishte herë e parë të tradhtonte dinjitetin e ushtrisë së sulltanit për një limonti shpirtërore. Tani u pendua pse ia shpëtoi jetën. Pse i urdhëroi ushtarët ta shpinin në qilar? Pse? Pse për ato caste të ëndërruara mes currash aq egër iu përgjigj ushtarëve? Tani nisi ta urrente dyfish:

— Ta shpëtova jetën, bushtër! — i tha.

— Jetën as ma ke falur, as mund të ma marrësh! — ia ktheu ajo.

Fshati digjej në të katër anët.

— Mos ta ka zënë frymën tymi, a? — pyeti ai.

— Ju vërtet e dogjët Shkëmbnikun, po Sharri do të rrojë, do të rrojë për hakmarrje. Dhjetë për një, dhjetë! — iu kanos ajo e bindur të luftonte me Çaushefenë gjer në pikën e fundit.

— Vetëm më parë gjeraqina e Sharrit të ma shtrojë shtratin! — foli ai me ironi duke mbllaçitur çibukun e qëndisur prej fijeve të sermit.

— Të shtroj nën teh të sëpatës! — ndërhyri Gjata duke mos e sunduar ndjenjën e urrejtjes.

— A mos po të qan zemra, ndofta, edhe për jaran dhëmbarashin, a? — pyeti ai dhe vështrimin e hodhi në anën e greminës, ku Hismet Karamanjolla ia hodhi trupin.

Gjata shtrëngoi kraharorin. Bëri të mos derdhte lot, po ata i erdhën vetë duke i buruar në çdo rrënjë të qepallave.

— Po të duash, ta japim për kujtim njërin dhëmb,

— nxiti Çausht efendia. — Se ai kryet në trastë e trupin në kastë! — shtoi ai.

Gjatës aty për aty iu shfaq shtati i tij i lartë me qeleshe përmbi vetull, ai shkularaku me shtatë zemra.

— Nuk vdes, jo kurrë nuk vdes! — bërtiti dhe sakaq i mbylli sytë kur iu kujtua se plumbi i saj e paloi përdhe.

— Urdhërova ushtarët t'i kryejnë punët e tjera nëpër fshat e ne të dy, a e di, jemi vetëm, fill vetëm! — foli ai. — S'kam kohë ta zbus inatin tënd, besnikja e cekanit, ah!... — afshi dhe me tërë peshën e trupit iu vërsul në kraharor.

Gjata hoqi shtambën.

Në vërsuljen e fundit për ta pushtuar trupërisht Gjatën, ndjeu edhe zërin e tretë të ushtarit, që e thirrte me alarm.

Një çast ndjeu një goditje të rëndë në ballë. Shtamba u bë copë e grimë.

— Ti ma preke mishin, unë ta marr jetën! — iu kërcënua Gjata.

— Oho, i plagosur! — bërtiti një ushtar kur vërejti eprorin e vet se gjaku ia kishte mbushur fytyrën.

— Jo, jo, kurrëgjë! Vetëm një plagë! — foli dhe iu morën këmbët. — Nuk më shkoi plumbi, po... — Ai ktheu kryet nga kulla me ç'rast vërejti se atë e kishte veshur fund e krye tymi i topave.

9

Zjarri në kullë tanimë ishte shuar fare. Tymonin vetëm trarët e trashë dhe trupëzat mes gjerdheve. Ajo mori shaminë e nënës, shenjën e motrës dhe e puthi në katër çipet. Ngjiti majën e njërit curr dhe gati pa

iu shndërrua në një kurajë të çuditshme, e cila e shpinte drejt ruajtjes së jetës. Në këto çaste ai i kishte larë duart prej ndihmës së ushtarëve të Çausht efendisë, sepse në Shkëmbnik nuk ndihej zë përveç angullimave të qenve. U bë pikë e vrer pse dhëndri i tij aq shpejt ishte larguar nga fshati. Sipas planit aty duhej të qëndronte dy ditë. Pasi ta rrëronte përdhe, të gjithë njerëzit e tij, do t'i drejtonte për në muret e kalasë. Xheladin beu do të arrinte që ditën e parë në mbrëmje dhe ai, kur turmën do ta vinin përpara, do ta ndante me dhunë Gjatën, me ndihmën e ushtarëve do t'ia lidhte duart dhe do ta hipte në kalë. Edhe aty për bark të kalit do t'ia lidhte këmbët. Rrasjanëve do t'ua merrte kopetë e dhenvë në shenjë hakmarrjeje për sjelljen e tyre dhe për shkak se në dokumentin tridhjetë e tre pronat e Rrasës ishin të tij. Pra, në një rrugë do të bënte dy punë dhe me një plumb do të vriste dy zogj. Të nesërmen nga dreka, në sarajin e bardhë njëherit do të arrinte nusja e tij, Gjata, dhe kryet e bashkëshortit të tij, Gurnik Bungut, për kryet e të cilit kishte dhënë aq lira. Dorasi kokën e tij do ta sillte të shtunën në drekë, atëherë kur e bija e Kelmend Gajrisë do të përpiquej, sipas adetit, të bëhej nusja e Xheladin beut, ai do t'ia tregonte kryet e Gurnik Bungut të lidhur në litar.

Tani, para agimit, punët morën rrugë tjetër. Ai u gjet mes kepash, ndofta edhe mes tytash vetëm me mulla Jusufin, nga i cili as që priste fare ndihmë. I bindur se ndofta do të kthehej me shpirt, hodhi hapin gjerë-gjerë në drejtim të këllhitjeve.

Një zog iku duke çercëritur nga frika, ndofta edhe beut i çercëriti zemra, ndofta!

Gjata njohu Xheladin beun e dikurshëm, atë Xheladin bej me muskula të forta, trup të lidhur, me dhembë prej ari dhe me një qostek dredha-dredha në kraharor. Iu kujtuan sytë e tij plot vrer dhe hakërr, i ra ndër mend kur ai ia luajti gishtin dhe i tha.

— Mos të lënsha pa të shtënë në dorë! — Nëntë muaj me radhë ruante ajo kujtimin e tij të hidhur. Sa

herë që dora i shkonte nga mitani, para i dilte trupi i Xheladin beut, me ata dhëmbë të ngulur si ushujzë në mishin e saj. «A thua, mu tani, buzë varit të Eng Humballaqit, duhej të bëhej viktimë e tij?

— A, o, obobo, oh! — i erdhën do ankime beut. Ndezi fenerin dhe e ngriti në lartësi si të vetullës. — Aaaaa! — rënkoj ai dhe iu mor fryma.

Retë u zhagitën nga kupa e qiellit duke e lënë të zhveshur e të kulluar. Pas buzës së kepit u dha hëna.

— Varr, a? — pyeti beu i hutuar.

— Varr! — u përgjigj Gjata.

Atij nga hutimi feneri i ra duarsh. Ky zë ia kujtoi Gjatën e Kelmend Gajrisë, nusen e cekanit, për të cilën nëntë muaj ishte bërë helm. Tani harroi varrin, plagën, harroi çdo gjë. Ndjeu të çuar peshë vetëm mallin e vjetër. Rrëmbeu fenerin dhe dritën ia drejtoi Gjatës në fytyrë. Sakaq vuri re dy gropëzat e bukura të faqeve të saj.

— Ti, ti, ti, ah, ajo e bukura e dheut në stan, ajo nusja e cekanit! — foli si me gjuhë të huaj e ndjenja të veta. — Kush është në varr? — pyeti dhe me një vështrim vodhi tërë atë flakë të fytyrës së saj. S'pati kohë t'i fërkonte syzet.

— Eh, more Xheladin beu, ty nëntëdhjetë e nëntë herë të shiton zoti, por, kur të gëzon, harrohen të nëntëdhjetë e nëntë shitimet!. Zogu përtej kepit, hëna përtej qiellit dhe e bukura përtej sarajit tim të bardhë, s'kanë ku të venë!

Gjata u hoq buzë humnerës, mbi varrin e Eng Humballaqit, qëndroi vetë beu. Të dy ishin fill vetëm.

Mu atëherë kur u bë gati t'i vërsulej së bukurës, një drojë e ftohtë, si akull, ia shkoi kraharorin. Ishte kjo droja nga varri.

— Kush ka vdekur? — ndërhyri ai sa nga frika, sa nga droja. Iu duk se varri ishte i ri dhe sapo kishte nisur trualli të avullohej. Ndjenja e frikës dhe e hakrrit iu shndërruan në gogësitje. — Kush është i vdekuri?

— dhe këmbëve të Eng Humballaqit u hodhi dhé që të mos i shihte jashtë varrit. Nga droja e varrit, e bjeshkës, bukuria, malli i fjetur, nga enigma e ngjarjeve, vetmia e natës, era e tymit, qetësia e vdekjes s'ishte në gjendje ta kuptonte gjer në fund edhe vetveten. Fytyra njëherë iu thartua. I prekur nga inati i Gjatës, foli me zë:

— I vdekuri me truallin në shpinë, i gjalli me zogëzën në gji! — Në dritën e fenerit i ranë në sy duajt e flokëve të Gjatës. Ata nuk e kishin humbur ngjyrën. Iu kujtua vetëm era e granabutit të thatë në gjirin e saj. Kjo e bëri për një çast të harronte natë e varr. Ndjeu se nëpër sy i vetëtiu një dritë si ajo e rrufesë. Për të tretën herë i ra feneri duarsh. Iu duk për një çast se çdo gjë që jeta ia kishte grabitur pa mëshirë, ia kthente menjëherë. Qëndroi pingul dhe iu drejtua Gjatës me zë të shfrenuar, kur ajo shtrëngonte këmbët e Eng Humballaqit. — S'ka ndihmë prej qenit të ngor-dhur, e bukura e dheut. Sonte, kismet, do të flesh në puplat e dyshekut tim, aty mes shehrit, në sarajin e bardhë! — tha dhe të dy duart e tij, si dy darë, u gjetën në flokët e saj të shprishur.

Gjata hoqi dorën nën trupin e rëndë të Xheladin beut dhe rrëmbeu mes dy këmbëve të Eng Humballaqit thikën e madhe me bisht të bardhë.

Sa çel e mbyll sytë u derdh një këllhitje trishtuese nga gryka e Xheladin beut:

— Aaaaaaiaiii! — Ishte një zë me lebeti dhe ulërimë. Mori ta nxirrte thikën me të dy duart nga mëlcia, zorrët, barku, por e tradhtoi fuqia dhe filluan ta lëshonin këmbët. Thika i ngeli në mish, në ato vende ku i dhembte më shumë. Në një çast kur sytë i fluturuan te Gjata, vuri re varrin e madh. Iu kujtua vdekja në këtë natë dhe ra përmbys.

Xheladin beu iu lidh shkurre dhe vazhdoi të rënkonte me zë të përmytur. Ishte ky rënkim me drithma të shkurtra.

Kur dëgjoi këlthitjet e beut të vet, me të cilin u nda aty ku dilnin zërat e Gjatës, mulla Jusufi hipi majë currit dhe dha ezan. Ia hante mendja se xhindet, pasi shituan beun e tij, do ta shitonin edhe atë vetë. Kishte lexuar hoxha se dita është e njerëzve, kurse nata e xhindeve. Mandej pëshpëriti një dovë më vete. «Asgjë, robin tënd, mulla Jusufin, hoxhën e xhamisë së epërme, nuk e lidh për Xheladin beun. Atë e ka mallkuar babai, e shoqja, ka ngrënë haram, ka luajtur bixhoz, ka shkelur në namuz,» — pëshpëriste ai duke u dridhur. Qëndronte hoxha majë shkëmbit si i humbur, i vrrarë, i dënuar me vdekje nga vetë ai, të cilit i lutej me zemër. Por, në këtë ndjenjë tollovie dhe hutimi, ai humbi tërë iluzionin e bukur ndaj perëndisë. Ishte ky një iluzion se tërë jeta e njeriut i shërben një gënjeshtrë, e cila di vetëm të të mashtrjë dhe në mashtrim e sipër, disi si në lojë, ta merr shpirtin. «A thua edhe Xheladin beut i erdh dita? Unë nuk u nisa pas tij t'ua marr rrasjanëve kopetë, po me lutjet e mia, lutjet e zotit, ta shitoj shejtanin në gurët e Sharit e t'i kthej ata në rrugën e dinit. Xheladin beut, në drejt të mallkuar, nëpër kepa i daltë shpirti, po çka kanë xhindet me hoxhën e xhamisë së epërme!?» — u përgjërua me sytë hedhur në drejtim të dritës së hënës, ku i dukej se tani perëndia e fsheh vetëm njërin sy. Në këtë vetminatë, kur e trazonin rënkimet e përvdekshme të Xheladin beut, vetja iu duk një kep i mallkuar, të cilin e kanë çarë rrufetë.

Në napën e tejdukshme të natës, majë tumës, shënoi ai Xheladin beun, që binte dhe ngrihej. Atij nuk i bëri zë, por nëpër gishtërinjtë e vet të hollë mbështolli si lëmsh ato qime të rralla të fytirës.

— Oh! Oh! — rënkoj Xheladin beu me shtat të anuar si një lis që është duke u rrëzuar. Xheladin beu kërkonte ujë, kurse hoxha ndjesë nga perëndia... — Plagë, plagë! — u ankua me gjysmë zëri Xheladin beu dhe ashtu i alivanosur u lëshua në krahët e hoxhës.

— Zoti i madh ta heqtë, Xheladin bej! Është kjo një bjeshkë që zoti e ka pështyrë! — dhe nisi të predikonte si rëndom, por, kur dora i shkoi në bishtin e thikës së ngulur në mish, u hoq prapa duke humbur hem fuqinë, hem mendjen, hem zërin për t'u lutur. Kur zgjati dorën t'ia nxirrte thikën, Xheladin beu pikoi përdhe. Të dy në atë çast dëgjuan vetëm ushtimën e madhe të përroit, që ishte mbushur nga shiu e breshri dhe nga shkrirja e borës nëpër majat e bjeshkës.

— Ah, ujë, ujë! — u lut Xheladin beu.

Nata ishte e errët dhe sytë e tij bënë terr...

III

VII

1.

Ndjenja e hakmarrjes i vinte si flakë që nga thembrat e këmbëve dhe ia përvëlonte kapakët e syve. Asnjëherë s'e kishte marrë me mend se kaq i pamëshirshëm, i pashpirt do të ishte fati ndaj shkularakëve. Një varg të tërë shkularakësh: të vjetër e të rinj i kishte shkuar plumbi, i kishte mbytur orteku, i kishte ngrënë trualli i huaj anekënd botës. Tani si nëpër këngë të çiftelisë i kujtoheshin këto vuajtje të farefisit, të cilëve, si kapak, iu shtua vdekja fatale e të vëllait, Eng Humballaqit. Rendte rrëpinës sa i hanin këmbët për të kuptuar se kush ia preu kryet atij. Ai Burrniku, ai Eng Humballaqi, i cili ia mbushte zemrën plot dashuri vëllazërore, gjithnjë i dashur me atë zemrën e madhe sa

një mal, tani ishte i vdekur. Tek ai gjeti shpirtin e të parëve, shkularakëve të tretur, dashurinë dhe tragjikën e fatit të tyre, lebetitjet e nënës, vajin e heshtur të Uratës, guximin e të atit; zbuloi frymën e pamposhtur të fisit të vet, të shkularakëve kosovarë. Si të mos i bëhej zemra tani copë e thërrmi?

Vetëm para një copë here u gjet ballë për ballë me kryet e të vëllait, të ngjuar në vendin e turpit. Zemra vetëm nuk i plasi kur çau turmën dhe i doli përpara pargut ku ishte ngjuar kryet e tij me ata dy dhëmbë të mëdhenj si dy kujorë, me ato vetulla të trasha dhe fytyrë të parruar. Qëndronte ai me sy të zgurdulluar para turmës së hutuar me një cigare në gojë. Tani, për çudi, i shpallur si kryekomit i Sharit. Njerëzit i fshinin lotët dhe kryeulur largoheshin nga kryet e tij duke iu lutur përëndisë t'ia falte gabimet. Kur u gjet ballë turmës, iu duk se ata sy që kishin humbur më feksimin jetësor, iu drejtuan atij, sikur e shikuan për tërë atë kohë të gjatë që s'e kishin parë. Iu duk se diçka i thanë, diçka i folën, që mund t'i kuptonte vetëm ai e që s'ia kishte besuar kujt. Ishin ata sy të urtë, të dashur, që jetonin si dy kepa në ballin e tij. Fytyra e tij, majë hurit, qëndronte e kthyer nga Shari. Sa madhështore ishte pamja e tij edhe pas vdekjes. Iu duk Gurnik Bungut se edhe i ngjuar, akoma ishte gati t'i dilte zot fisit dhe Sharit.

Edhe ai, Gurnik Bingu, qëndroi para kokës së këputur të të vëllait kryelartë si një lapidar.

— Burrnik, Burrnik, he burrë, a njëmend?! — i foli ai me zë. — Ku ma le kullën mes katër currash, katër frëngjish, ku i pate duart për pushkë! — foli ai nëpër një zë të ndrydhur, të vrarë. — Më dogje, or Burrnik, më dogje! — e vështroi thellë në rrënjët e qepallave dhe mendoi ku t'ia gjente trupin dhe t'ia bashkonte kësaj koke. — Ç'po shkruan, or fatmirë, nën këtë kokë? — pyeti njërin që mezi i lexonte shkronjat arabe.

Ai lexoi pasi vuri syzet: «Kanun Dangalli, kryekomiti i Sharit, i zënë më 20.V.1912 nga reparti i ushtrisë së Eroll Çaushtit.

— Rrenë me brirë, bacë! — iu përgjigj Gurnik Bungu dhe shtrëngoi zemrën.

Vetëm kaq zgjati takimi me të vëllanë në Sheshin e Turpit, në Tetovë.

Tani, kur i ishte mbërthyer malit për në Shkëmbnik, nuk shihte as lisa, as kepa, as tokë, as qiell. Ndiente se vetëm zemra i punonte dhe gishti i pushkës i lëvriste. Asgjë tjetër. Kishte ngrirë.

Fare i rraskapitur e i prerë, buzë Shkëmbnikut, arriti ndaj të gdhirë. Vuri re vetëm gërmadha, tym vende-vende dhe asnjë njeri të gjallë. Mës katër currash kryelartë qëndronte vetëm pjesa e parrënuar e kullës. E vështroi me kujdes dhe flokët iu çuan përpjetë. Në mullar hetoi një litar të lidhur, të ndotur me gjak. Përgjatë tij hetoi ngjyrën e flokëve të Gjatës, që ishin përdredhur në litar. Askush s'i doli përpara. Tërë fshatit i vinte era tym e barut. I mbloodhi flokët, u mori erë dhe gati pa frymë i futi në gji. Në pjesën e paprishur të kullës qëndronin të vjerra vetëm opingat e t'et. Më tej nga fundi i shkallëve vuri re shaminë e nusërisë së Gjatës, të lartë me gjak. E rrëmbeu dhe u drodh. I erdhi t'i sulmonte kodrat e Sharit. Qëndroi në këmbë dhe i erdhi të betohej se do t'ua merrte gjakun me duart e veta tërë shkëmbnikasve, shkularakëve dhe sharjanëve, por as për këtë s'pati kohë.

Mbi kullë gjeti edhe veglat e të vëllait: teshkën, çekiçin, darët, sharrën, gozhdët, mistrinë. I njohu se ishin të tij. I preku një nga një dhe i la në vend. Në faqen e murit, fare të djegura, gjeti rrobat e veta. Ato nuk i preku. Me të hyrë në qilar, në dy faqet e murit, pa do pëllëmbë me gjak. I njohu se ishin duart e Gjatës, sepse, kur e mati pëllëmbën në mur, i erdhi tamam

sikur ajo pëllëmbë kur ai ia mbante në shtrat. Iu duk tani se kulla i hyri në grykë. Mbeti një çast pa frymë, pa mend. Thirri Gjatën, Uratën. Asnjë zë. Atëherë ndolli qenin. Asnjë zë. Sytë iu bënë pleh, duart grihë. S'ishite në gjendje të kuptonte asgjë. Ndiente shumë e s'fliste hiç. Kulla iu duk e ngushtë, prandaj vajti e hipi majë currit më të lartë si një shqiponjë që i ngre fletët dhe bëhet gati për vërsulje.

Diku, buzë greminës, dëgjoi zërin e balikut, qenit të shtëpisë.

Drita me bardhësi qumështore preku majat e larta të bjeshkës. Ishte e bukur dhe e virgjër.

Te këmbët e Eng Humballaqit hetoi fytyrën e Gjatës: ishte e përlyer me gjak e me dhe. Iu derdh dhe e pushtoi me të dy duart. Ajo, që e kish zënë përsëri gjaku, kapakët e syve i mbante përgjysmë të çelur, prej të cilëve mezi xixëllonin do shkëndija të mbytura. Gërshetat i ishin ndehur për troll, kurse përparësja e mitanit s'kishte asnjë sumbull. Kur ia vuri dorën në zemër, ndjeu Gurnik Bungu se zemra e Gjatës rrihte si çekan.

— Gjatë, Gjatë! — e thirri, por ndjeu vetëm një fije të hollë të zërit që iu këput me zor. Ai u lëshua në gurrë dhe e mbuloi me ujë të ftohtë.

— Vdekur? — pyeti Gurnik Bungu kur ajo erdhi në vete dhe të dy duart i mbërtheu në bark. Ajo vetëm luhati kokën. U kuptuan se ajo foshnjë që kishte nisur të ladronte në homishtën e nënës tanimë ishte e vdekur.

— E vdekur! — këllthiti ajo.

Ai njohu dy këmbët e të vëllait, por mu në atë çast, në kaçubë vuri re martinën e Xheladin beut, pranë së cilës, tanimë i fikur, qëndronte feneri i pajtonit të tij.

— Po këto? — mezi gjeti frymë të pyeste dhe i lidhi këto shenja të tij me kraharorin e shpërthekuar të

Gjatës. Dy anët e mustaqes erdhën e t'iu bënë kërrabë, si t'ia kishte djegur zjarri.

— I vdekur! — u përgjigj Gjata.

— Zot, mos ia merr shpirtin ti, po lërma mua t'ia nxjerr si di vetë! — foli dhe fërfëlliti fierajës pas Xheladin beut.

2

— Ujë, ujë, ujë, ah, ah! — këlthiste Xheladin beu buzë Pellgut të Ujëvarës.

— Plaga s'do as ujë, as kujë, or Xheladin bej! — ndërhyri mulla Jusufi me duanë pa kryer nëpër dhëmbë.

— U dogja, ah, ujë, një lumë ujë! — vazhdoi Xheladin beu dhe ra përdhe. Duart i zunë në barërat e lara nga shiu i natës. Ra përmbys dhe zhag-zhag, sa kishte fuqi, pinte ato pika shiu që kishin mbushur kupëzat e luleve dhe të barit.

— Kush të prishi, bre i fundmi i bejlerëve të Pologut? — pyeti për t'i rënë në fije pështjellimit, që i vinte si një mësallë.

— Ujë, ujë, bushtra! — dhe barkas nisi të zvarri-tej për të arritur në përrua, ku ndiente gurgullimën e ujit. — O zot, o zot, a thua edhe më rëndë se kjo plagë është vdekja? — pyeti vetveten kur u gjet pranë një varri të shprishur të një shtegtari.

— Rëndë, rëndë është, or bej! Kur mori ta japë shpirtin babai yt, drejtoi sytë nga Shari dhe të mallkoi!

Kur e dha shpirtin, sytë e bardhë si uji i Sharit i mbetën të mbërthyer për faqen e bjeshkës...

Mulla Jusufit i ra ndër mend se tërë bejlerët e Pollogut kishin vdekur në mënyrë tragjike përveç babait të Xheladin beut. Vrau mendjen pak dhe tha:

— Shejtani trashëgon brirët e babait, kurse njeriu gjakun e të parit! — dhe, buzë vetullës së përroit, i ra në sy Gurnik Bungu, me atë ballë të sheshtë. — Cekani! — briti ai. — Vrapo, shkularak, se po jep shpirt Xheladin beu! — bërtiti kupakresë.

Xheladin beu bëri ta çonte kokën, por ajo i rëndoi si një thes me drithë. Së pari, në ujë iu krodh tërë koka, pastaj qafa me dy supet, më në fund edhe tërë trupi. U zhduk si ta hiqte ndonjë dorë brenda në atë shtjellë, pas së cilës vinte ujëvara e madhe, që derdhej prej currave.

Dielli mertisi majat e maleve.

Kur arriti Gurnik Bungu me martinë në dorë, në sy i ra vetëm njëra këpucë e tij, që shkonte para trupit të vdekur të Xheladin beut në ujë, mandej fesi i tij, që bënte një valle pa fund në shtjellë të ujit.

Gurnik Bungu vështroi trupin e Xheladin beut si sillej nëpër ujë, si binte ujëvarës dhe si tretej tatë-pjetë kepave.

— Nisu edhe ti në rrugën e Xheladin beut, tatë-pjetë lumit, nisu! — foli me inat Gurnik Bungu dhe s'pati kohë të priste, sepse përtej ca kodrave ndiheshin të shtënat e armëve. Atje, në turmë, kishte bashkëfshatarët dhe të motrën, Uratën. Drodhi pushkën dhe ia çau qafës së kepave.

Mulla Jusufi u gjet vetëm. Iu duk se tash i kishte ardhur radha atij. Ngjiti majën e currit dhe iu drejtua kufomës, që me kohë ishte tretur në lumë:

— Ej, Xheladin bej, i fundmi i bejlerëve të Pollogut, kthehu në krahun e djabatë dhe hiq shehadet. Na-

tës së parë të varrit dili përpara me urti, përgjërëm dhe shehadet në gojë! Harro çka kishe bërë dhe ç'kishe ndër mend të bësh në paudhësinë e një robi, se edhe ti, si ne, je vetëm një fëmijë i truallit.

Një çikë më vonë, i gjetur fill vetë midis ujëvarës, kepave dhe malit u drodh e u trand nga frika, nga vetmia. U tremb edhe nga duatë që pākëz më parë i këndoi me gojën e vet. Ndiente se zemrën ia rëndonte sa një gur. Çka ishte ai, çka?! Të gjitha qitapet për një çast i harroi. Vetja iu duk një shpellinë e zbrazët, pa fund, e kotë. Për t'i bërë ballë kësaj lemerie, ndërroi vendin, u ngjit në një shkëmb tjetër. Askund më s'e pa Xheladin beun. Ngriti duart nga kupa e qiellit dhe iu lut perëndisë:

— O zot i plotfuqishëm, ku është rruga e mulla Jusufit, ku gjendem, pse? — Iu duk se e shtyu diçka në greminë, sakaq u kap për një dru dhe u drodh. Pse dridhej tani, as vetë s'e merrte me mend. A thua tani i ra ndër mend se kishte qenë një njeri fare i kotë?! Kur iu bë se duart mund ta lëshonin në pellg, atëherë drurin e zuri edhe me këmbë, si një gaforre. — Ja, mulla Jusuf, ktheu në krahun tjetër dhe hiq një shehadet! — i shkoi gjuha vetvetiu. U trishtua nga ky zë. — Jo, jo, akoma jam i gjallë, i gjallë. Megjithatë s'është rëndë, s'është gjynah t'ia këndoj edhe vetvetes duanë e fundit. — Dhe vazhdoi: — Ej hoxhë, i fundit i xhamisë së çarshisë së epërme, kthehu në krahun e djathtë dhe hiq një shehadet! — Kur e tha këtë, e zunë ethet; shalli iu rrokullis si këpuca Xheladin beut, po ai mbeti i katrithur për trungun e lisit.

S'dinte kurrfarë duaje tjetër për ta gjetur rrugën e vet!

Gurnik Bungut i dukej se i kishte ardhur çasti i fundit për t'ua zbardhur fytyrën armëve dhe për ta larë turpin e familjes së vet. Tanimë kishte harruar çiftelinë, këngët, skamjen, jetën dhe varrin. Thellë në zemër i ziente vetëm ndjenja e hakmarrjes. Sa e thellë dhe e madhe që ishte kjo tani midis kodrave, kepave, të gjallëve dhe të vdekurve! Sytë vetë i nxirrnin lot tërbimi, kurse tërë zemrën, si një mullar me sanë, ia kishte kapluar flaka.

Me të arritur mes dy zabelesh, papandehur takoi Kepan Limanin.

— Hej, cekan, mos u bëj i padredhur, prit një frymë! — foli duke nxjerrë thikën e madhe nga xhepi. — A e sheh, or cekan cekani, a? Eh, more i biri i kepeve, lum e lum për ty që s'di kurrëgjë! — vazhdoi ai dhe tha: — S'po pyet, pse po ta tregoj thikën, a? — dhe ia zuri rrugën Gurnik Bungut, që shpejtonte nga dëgjoeshin të shtënat që po vinin duke heshtur. — Unë vërtet kam morra, por atij Xheladin beut, për kryet tënd, morrat i kanë hyrë në kokë, në tru. A e sheh këtë thikë, or cekan! — vazhdoi ai me të njëjtin ton duke penguar Gurnik Bungun të çante për në Mufishtë. — Është thikë për ditë të zeza. Vetëm kjo s'ka morra. Para tri ditësh nën blirin e kafenesë së çarshisë së epërme, m'u qas Xheladin beu. A e di, cekanziu, çka më tha? Më tha, i mallkuari, me këtë thikë, pasi trupin ta shkoj me tre plumba, ta pres kryet, vërc e hajt! Trupin tënd ta hedh në Vardar e kryet ta lidh me një litar dhe ditën e xhuma, në aksham, t'ia sjell në sarajin e bardhë. Qe, kështu më tha, i pafytyri dhe qiti e më dha një grusht lira. Të tjerat do të m'i jepte më vonë, kur do t'ia shpija në litar kokën tënde, — foli dhe shtiu me thikë

pas lisit, e thika sakaq u gjet e ngulur në trung. Ma premtoi arën e madhe buzë Vardarit, aty tek bostani, a e di? Tek kolibja. Ty të të vras për një dorë lira dhe një arë dhe prapë paratë dhe arën të m'i marrë në bixhoz. E, jo besa, s'ia ban fytyra Kepan Limanit. Pisi i pisave, po atë natë, kur do t'ia çoja kokën tënde, ai do të sillte një nuse të bukur nga malet e Sharit. Unë s'jam budalla të mos ia marr të hollat, se ç'burrë do të gënjekam, hëm, bërlllok! Derr i egër, m'i ka mbledhur të hollat në bixhoz, më ka lënë pa një metelik, pisi i pisave, hë!

Gurnik Bungun e mbuluan djersët e ftohta. Rrëfimin e Kepan Limanit e lidhi me natën e ngjarjeve në Shkëmbnik. Mandej, qëndroi i ngrirë dhe pyeti:

— Asgjë më tej?

— Asgjë, lum cekani. Pse t'ia hamë kryet njëri-tjetrit! Të dy jemi hyzmeqarë. Jo, jo, kurrë s'e bën Kepan Limani! Mësova se ka vajtur në mbrëmje ta rrëmbejë zanën e Sharit, gruan më të bukur në Shkëmbnik. Nuk më zuri vendi-vend. Iu lidha bjeshkës. Në lak do t'ia ngul thikën si lisit. Derri i egër. Një vit s'ma ka larë hakun. I ka ardhur dita derri të derrave. Sa është i madh Shari, aq i madh është harami i tij, or cekan! Atë që vjedh, vidhe edhe ti.

Tani për Gurnik Bungun çdo gjë ishte e qartë. E qartë ishte pse Xheladin beu e dërgoi atë t'ia shiste kalin në Shkup dy ditë më parë, pse ia gjeti pushkën dhe fenerin, pse Gjata për tre veta i tha ishin të vdekur: djali në bark, Eng Humballaqi dhe Xheladin beu. Kur e mori veten, i tha Kepan Limanit:

— I vdekur në përrua!

— Eh, lum cekani! — ia priti ai. — Unë do ta gjej edhe të vdekur. Në kuletën e zezë të xhepit të qyrkut i ruan paratë. Gjysma janë të miat që m'i ka marrë në bixhoz. Ai që vret të tjerët, duhet vrrarë, gjak për gjak, cekan, gjak për gjak, — foli Kepan Limani dhe

mori në drejtim të ujëvarës. — Do ta marr vetëm atë që më takon, hakun tim, tjerat para do t'ia hedh fytyrës! — vazhdoi ai të fliste me vetveten.

4

Të shtënat në Mullishtë u prenë, por hapi i Gurnik Bungut si prej një ariu vazhdonte andej. Ishte gati të hidhej i gjallë në flakë të barutit. Vetëm në luftë e hiqte zemra. I dukej se prej një zemre i dolën shtatë dhe ia zunë tërë kraharorin në të dyja anët.

Me të arritur buzë Mullishtës, vuri re një ushtar që kishte nxjerrë këmishën dhe e kishte varur në majë të një shkopi. Ikte kah mali.

Gurnik Bingu e mori në shenjë. Sa bukur e hante plumbi!

— Jo, jo, bacë! — u pendua ai. — Ushtari është dorëzuar, ai asnjëherë s'ka faj, po është i mjerë edhe kur vret, edhe kur e vrasin të tjerët. Hoqi pushkën dhe nisi t'i qasej.

Një e shtënë ushtoi pas kepit. Gurnik Bingu dalloi krismën e martinës së babait të vet.

— Hej! — bërtiti i hutuar.

Pas kepit, me flokë të lëshuar, fytyrën plot gjak, me mitan të shpërthekuar, e drejtë si selvi, kryelartë dhe gjeraqinë, u dha Gjata.

— Aman, aman, sharjan! Mos më prishni! Unë jam Sakip qatipi, askënd s'e kam vrrarë, s'e kam fyer. Kam shkëlur vetëm në truallin tuaj, se më kanë detyruar. Aman, mos më prishni! — ngriti edhe më lart këmi-

shën e bardhë dhe ashtu iu derdh në përfaqim Gurnik
Bungut: — Aman!

Gjata u zdorgj currit me tytë të drejtuar në kra-
harorin e Sakip qatipit.

— Gjatë! Pse? — dhe s'e vazhdoi.

— Gruan dhe burrin e Sharit i bashkon një kurorë
dhe i mbulon një varr. U martuam dhe duhet të vde-
sim për njëri-tjetrin. Dy tyta janë më të forta se një.
T'u vura prapa të të mbroj nga plumbat. Sa të ishe
i gjallë, do të luftoja përkrah teje në këmbë e, kur do
të të shtronte përdhe plumbi, do të luftoja pranë trupit
tënd gjersa ta kisha frymën! — tha ajo dhe vështrimin
e hodhi mes dy malesh, nga ktheheshin shkëmbnikasit
për në fshatin e tyre.

Në krye të tyre qëndronte kryelartë ai plaku i di-
kurshëm i Rrasës, Bedem Hani, kurse pas tij me dyfe-
kun e Çaush efendisë në krah ecte Urata.

Fund

